

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર દ્વારા

સાહિત્ય કુલિબ્રેરી,

Recd. No. A/1533

ગિરિખાસ

7/12/48
BOMBAY

: અનુવાદક :

રમણલાલ સોની

A/1533

સોલ જોલન્ટ
જીવન સાહિત્ય મંદિર : સંદેશ પુસ્તક ભંડાર

૪૦૪, કાલ્યાણેશી રોડ,
મુંબઈ. ૨

ગાંધીરોડ,
અમદાવાદ.

૨ મકાસો :

રમણલાલ મોન

વ્યવસ્થાપક: શરદ કાર્યાલય

મોકાસો [જ. અમદાવાદ]

પ્રથમ આવૃત્તિ

૧૯૪૬

કિંમત રૂ. ૪-૪-૦

: મુદ્રક :

મણીલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રસાદ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ધીકાંટા રોડ : અમદાવાદ.

કવિવર સ્વીન્દનાથ દાગોરની દૂંડી વાર્તાઓમાં કતા છે,
 કલ્પના છે, કવિતા છે; વિશેષે માનવજીવનમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રેરે
 તેવું અતુલ ગુણ તેમાં રહેલું છે. આવી વાર્તાઓના અસલ ખંગાળો
 પરથી થયેલા પ્રામાણિક અનુવાદોની આપણે ત્યાં ઘણા વખતથી ખોટ
 વરતાતી હતી—આ સંગ્રહ એવી ખોટ પૂરી પાડવાનો નાનકડો
 પ્રયાસ છે.

—શ્રી રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક, શ્રી ઉમાશંકર જોષી—
 તથા શ્રી નગીનભાઈ પ્રરેખે કવિવરની વાર્તાઓના અનુવાદો કરવાની
 મને પ્રેરણા અને ઉત્સાહ આપ્યા તે બદલ તેમનો બહુ આભાર માનું છું.

રમણલાલ સોનીનું કિશોર-કુમાર-સાહિત્ય

બાદુર્ધ ચક્ષી	૩-૦-૦
પટેલ પટલાણી	૩-૦-૦
ચાણક્ય	૨-૦-૦
કુમાર કથાઓ	૩-૦-૦
શુભધન	૨-૮-૦
ખાટલીનો ખૂચ	૩-૦-૦
ખેલાડી	૩-૦-૦
કીલુ ચાને વીંટીની શોધમાં	૨-૦-૦
સમર્થ રામદાસ	૦-૬-૦
ઉપનિષદ કથામંગલ	૧-૦-૦
ભાગવત કથામંગલ	૧-૪-૦
રામાયણ કથામંગલ	૨-૮-૦
જગતની વીરકથાઓ	૦-૮-૦
નગરલક્ષ્મી	૩-૧૨-૦
વિજ્ઞાનખાણુ	૨-૧૨-૦
શિશુ સંસ્કાર માળા-૧૨ પુસ્તકો	૪-૮-૦

૧. ગાગરમલ ૨. ખાંડિયો બતરીતખણો ૩. ચંદુ.
 ૪. સુરધાસિંગ ૫. ગદુ ગુવૈયો ૬. તકતક તકરડી
 ૭ ભગો પટેલ ૮. ચિતાર ચોટલી ૯. નાયિયો
 ૧૦. દામડો ૧૧. અકલદાસ ૧૨ પપૂડો.

પ્રાપ્તિસ્થાન

છવન સાહિત્ય મંદિર :: સંદેશ પુસ્તક ભંડાર

૪૦૪, કાલખાદેવી રોડ,

મુંબઈ, ૨

અંબીરોડ,

અમદાવાદ.

સ્નેહીત્રી
નંદસાત્તમાર્ગ ઉદ્ધરને
તેમના મમતાળુ પ્રોત્સાહનના સ્વીકાર લેજો

અમારાં નવાં પ્રકાશનો

નવલકૃતિ

વનવાસ	સોપાન	૪-૮-૦
ચીરકુમાર સસા	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૪-૦-૦
પ્રિય બાંધવી	નિરંજન પ્રબોધ સિંઘાણી	૩-૦-૦
વ્યાજનો વારસ	સુનીલાલ મડિયા	૪-૪-૦
અપર મા	અનુ. પ્રશાંત	૩-૮-૦
માનવી	ઐયુબખાન ખલીલ	૨-૪-૦
મીનાક્ષી	રમણલાલ સોની	૧-૧૨-૦
વિજ્ઞાનખાણુ	એચ. જી. વેલ્સ	૨-૧૨-૦
રિસામણાં	શરદ્દાસ પ્રશંસિત	૨-૪-૦
અધૂરા ફેરા	પ્રદીપદ બલ્લાભટ્ટ	૨-૪-૦

વાર્તાસંગ્રહ

વરમાળા	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૪-૦-૦
માટીના ચૂલા	કાન્તિલાલ પરીખ	૧-૧૨-૦
બળતાં પાણી	પ્રશાંત	૩-૪-૦
પ્રો. ફકેની વાતો	પ્રો. ગિપિન ઝવેરી	૨-૪-૦
રામાયણ કથામંજલ	રમણલાલ સોની	૨-૮-૦

રાજકીય

અલો દિલ્હી અથવા નેતાજીનું જીવન અને કાર્ય	સોપાન	૫-૪-૦
અગ્નિપરીક્ષાને અંતે	સોપાન	૩-૮-૦
જયપ્રકાશ નારાયણ	રમણલાલ પટેલ	૧-૪-૦
સુભાષચાણુના લેખો અને પ્રવચનો	સોપાન	૩-૦-૦
પાકોસ્તાનના પાંચ પ્રાંતો	સોપાન	૩-૮-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

જીવન સાહિત્ય મંદિર : : સંદેશ પુસ્તક ભંડાર

૪૦૪, કાલ્યાણદેવી રોડ, મુંબઈ ૨ : : ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

गिरिभाषा

•

स्वीन्द्रनाथ टागोर

અનુક્રમણિકા

ગિરિઆલા	૯
નવામની ખેડી	૧૦
નયનગોડના બાણુ	૮૩
દારોગા સાહેબની દોસ્તી	૧૦૧
શુભદષ્ટિ	૧૦૯
તારાપદ	૧૧૯
‘કાણુ એ ? કાણુ એ ? કાણુ એ રે ?’	૧૫૧
સુવર્ણમૃગ	૧૭૨
મણિમાલિકા	૧૮૧
ફેલ !	૨૨૩
ડિટેક્ટિવ	૨૩૦
બૂખ્યા પાપાણુ	૨૪૬
ધન્દ્રાણી	૨૬૭
ચંદરા	૨૯૩
પુનયજ્ઞ	૩૧૩
ઉદ્ધાર	૩૨૧
બજાણુ	૩૨૭
સુભા	૩૪૦

ગિરિખાલા

: ૧ :

અગાગલે દિવસે વરસાદ થયો છે. આજે સવારે વરસાદ પાંધ થયા પછી ઝાંખો તડકો નીકળ્યો છે. એ તડકો અને વેરવિખેર ચંદ્ર ગયેલાં વાદળો સગસગ પાકયા આવેલા અનાજનાં ખેતરોની ઉપર એક પછી એક પોતાની પીંછી ફેરવી રહ્યાં છે. ખેતરોનો વિશાળ શ્યામ ચિત્રપટ ધડીકમાં પ્રકાશનો સ્પર્શ થતાં ઉજ્જવળ બની જાય છે, તો બીજી જ ક્ષણે છાયાનો લેપ સાગતાં તે ગાઢ સ્નિગ્ધતાથી અંકિત બની જાય છે.

આખીયે આકાશની રંગભૂમિમાં વાદળ અને તડકો—એ બે જ માત્ર અભિનેતાઓ હતા, અને તેઓ ખંતે પોતપોતાનો ભાગ ભજવી રહ્યા હતા. ઉપર જ્યારે આ અભિનય ચાલતો હતો ત્યારે નીચે સંસારની રંગભૂમિ પર ફરલી જગાએ ફરતો અભિનય ચાલતો હતો તેનો કંઈ પાર નથી.

આપણે ત્યાં એક કુદ જીવનનાટકનો પટ ઊંચક્યો, ત્યાં આગળ ગામ છે. ગામમાં જતાં રસ્તા પર એક ઘર દેખાય છે. બહારનો ઓરડો બે એકલો. પાકો છે, અને એની બે બાજુએ જર્મરિત ઈંટોની દિવાલ કેટલીક ગારમાટીની ઓરડીઓને ઘેરીને બેસી છે.

રસ્તા પરની સળીઆવાળી બારોમાંથી જોઈએ તો અંદર એક જીવાન ઉઘાડે દિવે, પાટ ઉપર બેઠેલો દેખાય છે, એના ડાયા હાથમાં તાડપત્રનો પંખો છે, અને એ પંખો હલાવહલાવ કરીને તાપ અને મચ્છરો હાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તથા જમણા હાથમાં ચોપડી લઈને વાંચવામાં લીન થયેલો છે.

બહાર બહાર રસ્તા પર એક નાનકડી છોકરી બોળામાં જાંબુ લઈને, એકે એકે ખાતીખાતી, પેલી સળીઆવાળી બારી આગળ થઈને વારંવાર જાણ કરતી હતી. એના મોંના લાવ પરથી ચોખ્ખું જણાઈ આવતું હતું કે અંદર જે માણસ પાટ પર પડ્યો પડ્યો ચોપડી વાંચી રહ્યો છે તેની સાથે તેને ગાઢ પરિચય છે. અને ટાઈ રીતે તેનું ધ્યાન ખેંચીને તે તેને બેપરવા લાવે જણાવવા ચાહે છે કે હમણાં તો લાઈ સાહેબ ! હું આ જાંબુ ખાવામાં છું, એટલે અને તમારી પરવા નથી.

કમનસીબે, ઘરની અંદર અભ્યાસમાં લીન બનીને બેઠેલો પુરુષ આંખે જરા ઓછું દેખે છે, એટલે દૂર રહીને આ છોકરી મૂળી મૂળી એના તરફ ઉપેક્ષા બતાવી રહી છે તેની તેના પર કશી અસર થતી નથી.

છોકરીને પણ આ વાતની ખબર હતી, એટલે બહુવાર મુઠી આમ નિષ્ફળ ડોકિયાં કર્યા પછી; એણે એ રીત છોડી દીધી, અને એને બદલે એણે જાંબુના ફળિયાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. હવે અંધને માટે રીસની વિશુદ્ધતા સાચવવાનું ખૂબ સુરક્ષે હતું.

ખેચાર ઠળિયા જાણે આકાશમાંથી આવીને ઊભરામાં ઠક કરીને પડ્યા, ત્યારે વાંચવામાં તદ્દલીન બનેલા પુરુષે માથું ઝેંચું કરીને જોયું. માયાવિની છોકરીને એની ખબર પડતાં તેણે ખમણા રસથી જોળામાંથી ખાવાલાયક પાકાં જાંબુ ફેંકવા માંડ્યાં.

પુરુષે આંખો ઝીણી કરીને, પ્રયત્નપૂર્વક ધારીધારીને જોયું—તેણે છોકરીને ઓળખી. એપડી મૂઠી દઇ ખારી આગળ આવીને તેણે મસતે મોંએ ખૂમ મારી: ‘ગિરિઆલા!’

ગિરિઆલા અવિચલિત ભાવે, પોતાના જોળામાંના જાંબુની પરીક્ષા કરતી હતી. પોતાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં, ધીરે ધીરે તેણે એક એક ડગલું ભરી ચાલવા માંડ્યું. 35055

હવે એ ક્ષીણદૃષ્ટિ યુવાનને સમજ પડી કે પોતે અગાઉ કંઈક અપરાધ કરો બેઠો છે તેની તેને આ સજા થઈ રહી છે.

એકદમ બહાર દોડી આવી તેણે કહ્યું: ‘કેમ રે, આજે મને ‘જાંબુ નં આપ્યાં?’

ગિરિઆલાએ એ શબ્દો તરફ ધ્યાન આપ્યા વગર જ, બહુ શોધ અને પરીક્ષા કરીને એક સરસ જાંબુ પસંદ કરી લાહેરથી ખાવા માંડ્યું.

આ જાંબુ ગિરિઆલાના આપની વાડીનાં હતાં, અને આ યુવાન તેનો રોજ નાસ્તો કરતો હતો. પરંતુ કોણ જાણે કેમ આજે ગિરિઆલાને તે યાદ આવ્યું નહિ. આજની તેની વર્તણૂક પરથી એવું લાગતું હતું કે તેણે માત્ર પોતાને માટે જ આ જાંબુ ભેગાં કર્યાં હતાં. પરંતુ પોતાની વાડીમાંથી જાંબુ વીણી લાવીને, પારકાના ઘરના આરણા આગળ જઈને મિનજવથી ખાવાનો હેતુ સમજવામાં આવ્યો નહિ.

યુવાને આવીને એનો હાથ પકડ્યો. ગિરિબાલાએ પહેલાં તો જાંચીનીચી થઈને હાથ છોડાવી ચાલ્યા જવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ પછી એકદમ એની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં; એ રડી પડી. ખોળામાંનાં જાંજી જમીન પર નાખી દઈ એ નાસી ગઈ.

સવારે તડકો ચંચલ હતો અને વાદળાં પણ ચંચલ હતાં. હવે સાંજ પડી હતી. સાંજે તે બંનેએ થાકીને ઘાંત લાવ ધારણ કર્યો હોય એવું લાગતું હતું. સફેદ ફૂલેલાં વાદળાં આકાશના એક ખૂણામાં જમા થઈને પડ્યાં હતાં, અને સાંજનો હોલવવાનું કરતો પ્રકાશ, ઝાઝનાં પાંદડાંમાં, પુકુરના જળમાં, અને ચોમાસાની પ્રકૃતિના અંગેઅંગમાં ઝગમગતો હતો.

વળી પાછી પેલી બાલિકા પેલી સળિઆવાળી બારી આગળ દેખાય છે, અને ઘરમાં પેલો યુવક પણ બેઠેલો દેખાય છે. તફાવત માત્ર એટલો છે કે આ વખતે છોકરીના ખોળામાં જાંજી નથી, અને યુવકના હાથમાં ચોપડી નથી. આ સિવાય બીજો પણ મોટો ગૂઢ-બેદ હતો.

આવે સમયે પણ આ છોકરી શું કામ પડ્યું હશે તે અહીં આવીને આંટા મારતી હશે તે કહેવું કઠણ છે. અને ખરેખર કંઈ કામ પડ્યું હોય તો પણ ઘરની અંદર બેઠેલા પુરુષની સાથે વાતચીત કરવાની આવશ્યકતા હોય એવું પણ એ છોકરીની રીતસાત પરથી માલમ પડતું નથી. જોડતું મને તો એવું લાગ્યું કે સવારે પોતે જાંજી ફેંકીને ગંધ હતી તેમાંના એકને સાંજ સુધીમાં ફણગો ફૂટે છે કે કેમ તે જોવાને તે આવી છે.

પરંતુ ફણગો ન ફૂટવાનાં અનેક કારણોમાં એક મોટું કારણ તો એ હતું કે એ બધાં ફળ અત્યારે યુવકની આગળ પાટ ઉપર

હસો થઈને પડેલાં હતાં. અને આ છોકરી ત્યારે ધરીએ ધરીએ નીચી નમીને ધર્મ અન્નપૂજા કાલ્પનિક પદાર્થને શોધવામાં લીન થતી જતી હતી, ત્યારે પેલા ભાઈ સાહેબ મનનું હસવું છુપાવીને, અત્યંત મંલીર લાગે, એકે એકે બાંધુ ઉપાડીને કહેરથી આરાગી રહ્યા હતા.

કેવરે, એક બે દળિયા આકાશમાંથી ગિરિબાલાના પગની પાસે, અથવા કોઈ કે પગની ઉપર જ આવીને પડ્યા, ત્યારે છોકરીને સમજ પડી કે આ યુવક મારી રીસનું વેર હર્ષ રહ્યો છે. પરંતુ આ શું યોગ્ય કહેવાય ? ત્યારે એ પોતાના નાનકડા હૃદયને તમામ સર્વ તણને આત્મસમર્પણ કરવાની તક શોધતી હતી, ત્યારે એના એ અત્યંત કોર રસ્તામાં આવી રીતે વિદન નાખવું એ શું નિષ્ફુરતા નથી ? પોતે પકડાવા આવી છે એ વાત બહાર પડી જતાં છોકરીનું મોં શરમથી લાલ લાલ થઈ ગયું, અને તેણે નાસી જવા પમ ઉપાડ્યો—ખરાબર એજ વખતે પેલા યુવકે બહાર આવીને એનો હાથ પકડ્યો.

સવારની પેઠે અત્યારે પણ છોકરીએ જીંવીનીચી થઈને હાથ છોડાવી નામી જવાનો બહુ બહુ પ્રયાસ કર્યો,—પરંતુ આ વખતે તે રહી નહિ. ઊંઘડી, લાલ લાલ થઈ જઈ, ગરમ વાંદી કરી, પોતાને પકડનારાની પીડમાં મોં છુપાવી, તે બેરથી હસવા લાગી અને કેવળ માત્ર બાહ્ય આદર્શણથી જ ખેંચાઈને, હારેલા કેરીની પેઠે પેલા સોદાનાં સળીઆવાળા કદખાનામાં લાખલ થઈ.

આકાશમાં વાદળ અને તારાની રમત જેવી સામાન્ય છે, તેવી જ પૃથ્વી પર આ બે છોકરીની રમત પણ તેવી જ સામાન્ય અને ક્ષીણુલ્લી છે. વળી, આકાશમાં વાદળ અને તારાની રમત જેવી અસામાન્ય છે, અને તે રમત નહિ હોવા છતાં રમત જેવી દેખાય છે, તેવી રીતે આ બે સુદ મનુષ્યોનો એક નવરા ચોમાસાના એક દિવસનો સુદ પ્રતિકાસ સંસારની મેંકડો ધરનાઓમાં બેઠે એ તો કેવળ તુચ્છ લાગે, પરંતુ એ તુચ્છ નથી.

જે વૃદ્ધ વિરાટ વિધાતા અવિચલિત ગંભીર મુખે અનંત કાળ
 ચર્ચા યુગો યુગોને ભેગા પરાવી રહ્યો છે એ જ વૃદ્ધ વિધાતા આ
 આલિકાના સવારસાંજના તુરંચ હાસ્યરૂઢનની અંદર જીવનવ્યાપી સુખ-
 દુઃખના બીજને અંકુરિત કરી રહ્યો હતો.

ગમે તેમ, પણ આલિકાની એ અકારણ રીસ બિલકુલ અર્થહીન
 માલુમ પડતી હતી. કેવળ બહારથી જોનારની જ નજરે નહિ, પણ
 આ ક્ષુદ્ર નાટકના પ્રધાન પાત્ર પેલા યુવકની નજરે પણ. આ 'છોકરી
 એક દિવસ ગુરસો કરે છે, અને એક દીવસ વળી અપાર સ્નેહ પ્રગટ
 કરે છે, કોઈ દિવસ હદ ઉપરાંત વધારે ખાવાનું લાંછને આવે છે તો
 કોઈ દિવસ બિલકુલ લાવતી જ નથી.—આનું કંઈ પણ કારણ શોધી
 'કાઠવું સહેલું' નહોતું. કોઈ કોઈ દિવસ તે પોતાની તમામ કલ્પના,
 વિચારશક્તિ અને તમામ પ્રભેલિયંત ભેગી કરીને યુવકને પ્રુશ કરવા
 માંડે છે, તો કોઈ દિવસ પાછી પોતાની તમામ ક્ષુદ્ર શક્તિ અને
 પોતાની તમામ કઠોરતા ભેગા કરીને તેને આધાત કરવા માંડે છે,
 અને તેને દુઃખી ન કરી શકે તો એની કઠોરતા બમણું જોર પકડે
 છે, અને જો દુઃખી કરી શકે તો એ કઠોરતા અનુતાપના અશ્રુજળમાં
 ટુકડા ટુકડા થઈને વહી જાય છે અને સ્નેહનો પ્રચંડ પ્રવાહ વહેવા
 માંડે છે.

આ તુરંચ વાદળ તડકાની રમતનો પહેલો તુરંચ ઇતિહાસ
 બીજા પ્રકરણમાં જરા વિસ્તારથી કહેવાશે.

ગામમાં બીજા બધા ભારામારી, દોડાદોડી, શેરડીની ખેતી, ઓટા ફારટકણ્યા અને શણનો વેપાર કરતા; આકી ભાવની આલોચના અને સાહિત્ય ચર્ચા કરતાં બે જણાં—એક શશીભૂષણ અને બીજી ગિરિઆલા.

આ સાંભળીને કાંઈને બહુ ઉત્સુક થવાની કે બહુ ઉલટંઠા બતાવવાની જરૂર નથી. કારણકે ગિરિઆલાનો ઉંમર દશ વરસની છે, અને શશીભૂષણ હમણાં જ એમ. એ; બી. એલ. પાસ થઈને આવેલો છે. અને પડોશી છે એટલું.

ગિરિઆલાના પિતા હરકુમાર એક વખતે પોતાના ગામના ધણી હતા. હવે કંગાળ હાલતમાં આવી પડવાથી, તેમણે બધું વેચી નાખી પરદેશી જમીનદારની નોકરી સ્વીકારી હતી. જે પરગણામાં તેમનાં ઘરખાર હતાં ત્યાં જ તેઓ નાયબ હતા, એટલે જન્મભૂમિ છોડીને તેમને જવું પડ્યું નહોતું.

શશીભૂષણ એમ. એ. પાસ થઈ કાયદાની પરીક્ષામાં પાસ થયો છે. પરંતુ હજી કંઈ કામે લાગ્યો નથી. લોકોનો સાથે ભળવાનું કે સલા રચવું જઈને બે શબ્દો બોલવાનું પણ તેનાથી ખનતું નથી. આંખેં આંધું દેખે છે એટલે આજીવતા માણસને પણ તે આજખી શકતો નથી, અને એને લીધે જ આંખો ઝીણી કરીને એણે જોવું પડે છે; લોકો એની એ રીતભાતને ઉદ્ધતાઈ સમજે છે.

કલકત્તામાં લોકોનો મહેરામણ રહ્યો—ત્યાં શાંતિથી એકલા પડી રહેવામાં શોભા હોય છે, પરંતુ ગામડાગામમાં લોકોના મનથી તે નફારાઈ છે. શશીભૂષણના આપે ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ છેવટે નિરાશ થઈને તેણે પોતાનાં બેકાર દીકરાને ગામડામાં પોતાની સાધારણ જમીનજમીર સંભાળવાના કામે મૂક્યો હતો. આથી શશીભૂષણને ગામડાના લોકોને હાથે ધણો ત્રાસ, મશ્કરીઓ અને અપમાનો સહેવાં પડ્યાં હતાં.

આ અપમાનનું એક બીજું પણ કારણ હતું. શશીભૂષણને એટલો એકાંત પ્રિય હતો કે પરણવાનીએ ના કહેતો હતો—છોકરીઓનાં માતાપિતાઓ એની આ અનિચ્છાને લયંકર અહંકાર સમજી કેમે તેને માફ કરી શકતાં નહિ.

શશીભૂષણની ઉપર જેમ જેમ વધારે ત્રાસ થવા લાગ્યો તેમ તેમ શશીભૂષણ પોતાની ગુફામાં જ સંતારી રહેવા લાગ્યો. એક ખૂણામાં પાટ ઉપર ફટલીક પાકી બાંધેલી અંગ્રેજી ચોપડીઓ લઈને તે બેસી રહેતો—ન્યારે મન થાય ત્યારે દિલ ચાહે તે ચોપડી વાંચતો—આ એનો વ્યવસાય હતો, જમીનજમીરનું શું થતું હતું તે જમીનજમીર જાણે ?

એ વાત તો હું પહેલાં જ કહી ગયો છું કે માણસોમાં તેને કવળ એક ગિરિખાલાની જ સાથે સંબંધ હતો.

ગિરિઆલાના લાઈઓ નિશાળમાં લાંબુવા જતા, અને ઘેર આવીને મૂર્ખ બહેનને કાઈ કાઈ દિવસ પૂછતાઃ બોલ, પૃથ્વીને આકાર કેવો છે? તો કાઈ દિવસ તેઓ પૂછતાઃ કહે. સરજ મોટો કે પૃથ્વી મોટી?

ગિરિઆલા કહે તેમ જવાબ દેતી. એનો જવાબ ખોટો પડતો ત્યારે લાઈઓ એનો ખૂબ તુછકાર કરી એની ભૂલ સુધારતા. સૂર્ય પૃથ્વી કરતાં મોટો છે એ અલિખાય પુરાણોને અભાવે ગિરિઆલાની આગળ સાબીત થઈ શકતો નથી, અને ગિરિઆલા દિંમત કરીને પોતાની એ શંકા પ્રગટ પણ કરતી, તોપણ તેના લાઈઓ તેને બમણા ઉત્સાહથી કહેતાઃ, 'ચૂપ! અમારી ચોપડીમાં જાપેલું છે, ને હું—'

જાપેલી ચોપડીમાં આવું લખેલું છે સાંભળી ગિરિઆલા એકદમ ચૂપ થઈ જતી, હવે એને બીજા કાઈપણ પ્રમાણની જરૂર રહેતી નહિ.

પરંતુ મનમાં મનમાં એને એવી ઇચ્છા હતી કે લાઈઓની પેઠે હું પણ ચોપડી લઈને વાંચું. કાઈ કાઈ વખત તો તે પોતાના ઓરડામાં બેસીને ગમે તે કાઈ ચોપડી ઉઘાડી, બડ બડ કરીને વાંચવાનો દેખાવ કરતી, અને કહે તેમ પાનાં ફેરવ્યા કરતી, ચોપડીના જાપેલા કાળા કાળા ઝીણા ઝીણા અન્નણ્યા અક્ષરો વાંચે કાઈ મહાન રહસ્ય જ્ઞાણના સિંહદ્વારે દારમંથ, ખલા ઉપર ઈ અને એ ને ચડાવીને પહેરો ભરતા હતા, અને ગિરિઆલાના એકે સવાલનો જવાબ દેતા નહોતા. કયામાલાના વાઘ, શિયાળ, ઘોડા કે ગધેડાની એક પણ વાર્તા, આ કુતૂહલવશ બાલિકાને જીતી ચકતી નહિ, અને આખ્યાન-મંજરીનાં બધાંયે આખ્યાનો બોળાડાની પેઠે એની સામું બેઠી રહેતાં.

ગિરિઆલાએ પોતાની લાઈની પાસે લાંબુવાની વાત કહી હતી,

પરંતુ એના ભાઈઓમાંથી એકેએ એની વાત પર ધ્યાન આપ્યું નહોતું.

• એક માત્ર શશીભૂષણ ગિરિબાલાને મદદ કરતો હતો. '

ગિરિબાલાને મન ક્યામાલા અને આખ્યાનમંજરી જેવાં રહસ્યપૂર્ણ હતાં, તેવો જ શશીભૂષણ પણ તેને મન પહેલાં તો રહસ્ય પૂર્ણ હતો. લોહાના સળીઆવાળા રસ્તા આગળ, નાનકડા ઓરડામાં આ યુવક એકલો ચોપડીમાં મોં ધાલી પાટ ઉપર ભેસી રહેતો. ગિરિબાલા રસ્તા પર એ સળીઆ પકડીને બેસી રહેતી, તે આબો બની આ વાંકી કરોડવાળા, વાંચવામાં તદ્દલ નબળી બેઠેલા અદ્ભુત માણસને ધારી ધારીને જોયા કરતી. ચોપડીઓની સંખ્યા પરથી એ મનમાં મનમાં નક્કી કરતી કે શશીભૂષણ મારા ભાઈઓ કરતાં વધારે ભણેલો છે. એને મન આ સૌથી મોટી અજબ થવા જેવી ખામત હતી, ક્યામાલા વગેરે દુનિયાનાં મોટાં મોટાં પુસ્તકો શશીભૂષણ આખેઆખાં વાંચી ગયો છે એ વિષે તેને લેશમાત્ર પણ શંકા નહોતી. આથી, બ્યારે શશીભૂષણ પુસ્તકનું પાતું ફેરવતો ત્યારે તે છક ચર્ષ બેસી રહેતી-શશીભૂષણના જ્ઞાનનો તો તે પાર પામી શકતી નહિ !

છેવટે આ વિરમયમૂઠ બાલિકાએ ટૂંકી નજરવાળા શશીભૂષણનું ધ્યાન ખેંચ્યું. શશીભૂષણે એક દિવસ એક ભપકાબંધ બાંધેલી ચોપડી ઉપાડીને કહ્યું : 'ગિરિબાલા ! ચિતર જેવાં હોય તો આય !'

ગિરિબાલા, એ સાંભળીને, એકદમ નાસી ગઈ.

પરંતુ બીજે દિવસે તે ફરીથી આવી, અને એજ સળીઆ પકડીને બહાર બેસી બેઠી, એવા જ મહામૌનપૂર્વક શશીભૂષણનો અભ્યાસક્રમ નિહાળવા લાગી. આજે પણ શશીભૂષણે એને જોડાવી, પરંતુ આજે પણ તે વેણી નચાવતી શ્વાસબેર નાસી ગઈ.

આવી રીતે એમના પરિચયનો સૂત્રપાત થયો, પછી ધીમે ધીમે તે પરિચય વધીને ગાઢ ક્યારે બન્યો, તથા એ બાલિકાએ સળીઆની બહારથી શશીભૂષણના ધરમાં ક્યારે પગ મૂક્યો, તથા શશીભૂષણની પાટ ઉપર પુસ્તકોના હુંગર વચ્ચે એ ક્યારે સ્થાન પામી, એની ચોક્કસ તારીખ નક્કી કરવી એ ઐતિહાસિક સંશોધનનો વિષય છે.

શશીભૂષણની આગળ ગિરિઆલાના લણુવા ગણવાતું કામ શરૂ થયું. એ સાંભળી સૌને હસવું આવશે કે આ માસ્તર સાહેબ પોતાના આ હુદ્ નિશાળીઆને કેવળ અક્ષર, જોડાક્ષર અને વ્યાકરણ જ નહોતા શીખવતા, પણ ધણાં મોટાં મોટાં કાવ્યોનો પણ તરબૂમે કરીને એને સાંભળાવતા, અને તે વિષે એનો અભિપ્રાય પૂછતા. છોટરી શું સમજતી તે તેનો ભગવાન જાણે, પરંતુ એને આમાં મજા પડતી એ વિષે સંદેહ નથી. સમજાયું ન સમજાયું બધું ભેગું કરીને તે પોતાના બાલહૃદયમાં અદ્ભુત રૂપના ચિત્ર ઊભું કરતી. તે મૂળીમૂળી આંખો ફાટી એક દિત્તે સાંભળી, વચમાં વચમાં ટાઈ વાર ટાઈ બિલકુલ અસંગત સવાલ પૂછી નાખતી, અને ટાઈ ટાઈ વાર એચિંતી ટાઈ બીજી જ વાતમાં બિતરી પડતી. શશીભૂષણ એને એમ કરતાં કહી અટકાવતો નહિ—મોટાં મોટાં જગપ્રસિદ્ધ કાવ્યો સંબંધી આ અતિ નાનકડા વિવેચકનો અભિપ્રાય—વખાણ, નિંદા, દીકા ને સાખ્ય સાંભળવામાં તેને ખૂબ આનંદ આવતો. આખા ગામમાં આ એક ગિરિઆલા જ એને સમજદાર મિત્ર મળી હતી.

ગિરિઆલાની સાથે શશીભૂષણને પહેલો પરિચય થયો ત્યારે ગિરિની ઉમર આઠ વરસની હતી, હવે તેની ઉંમર દસ વરસની થઈ છે. આ બે વરસમાં અંગ્રેજ અને બંગાળી વર્ણુમાલા શીખીને બે ચાર સહેલી એપડોએ તેણે વાંચી નાખી છે. અને શશીભૂષણને પણ ગામકું ગામ આ બે વરસ લગી છેક સંગી વિહીન અને નિરસ લાગ્યું નહોતું.

પરંતુ ગિરિઆલાના બાપ હરકુમારની સાથે શશીભૂષણને સારે મેળ નહોતો થયો. હરકુમાર શરૂઆતમાં આ એમ. એ; બી. એલ. ની પાસે કારટુલુઆનાં કામોમાં સલાહ લેવા આવતો; પરંતુ આ એમ. એ; બી. એલ. ને તેમાં રસ પડતો નહિ. તે તેમાં ઊંડા ઊતરતો પણ નહિ. નાયબની આગળ પોતાનું કાયદાનુંબ જ્ઞાન કબૂલ કરતાં તેને જરૂરે શરમ આવતી નહિ.

નાયબ સમજતો કે આ શશીભૂષણનો ઢોંગ છે—મને કશું નહિ કહેવા ખાતર જ એ આવો અજ્ઞાનનો દેખાવ કરે છે.

આવી રીતે બે વરસ વીતી ગયાં.

હમણાં એક આસામીને ખબર પાડી દેવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી. નાયબ મહાશયે એના નામે જુદા જુદા જીલ્લામાં જુદા જુદા ગુનાની તે માગણીની ફરિયાદો દાખલ કરવાનો મતસૂચો કર્યો. આ બાબતમાં સલાહ આપવા તેમણે શશીભૂષણ પર ખૂબ દબાવ કર્યું.

પરંતુ સચીમુખજી, સલાહ આપવાની વાત તો આવી રહી, પણ શાંતિથી નેદલાથી હરકુમારને જોવી એ ચાર વાતો સંભળાવી કે હરકુમારને તે બિલકુલ મધુર લાગી નહિ.

આ તરફ પાછા હરકુમાર આત્મામીના નામે ડરેલી એક પશુ-ફરિયાદમાં છતી શક્યા નહિ, તેમને શંકા પડી કે સચીમુખજી પેલા અકકરમી આસામીને મદદ કરી છે. આથી તેમજી પ્રતિજ્ઞા કરી કે આવા માણસને હું ગામમાંથી દાંડી કાઢ્યા વગર રહેવાનો નથી.

સચીમુખજી જોયું કે હવે એના ખેતરમાં દોર પેસી ગય છે, એની ગાસની ગંઢમાં આગ લાગી ગય છે, એની સગદ વિધે બગડા ચાય છે, એના આસામીઓ પહેલાંની પેઠે શાંતિથી ભાગણું ભરતા નથી, બેઘરા પોતાના નામે ખોટી-ફરિયાદો માંડવા દોડે છે, એટલું જ નહિ, પણ સાંજે ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યા તો તને માર પડશે, ને રાતે તારા ઘરને આગ લાગશે એવી ઘણી વાતો પણ લોકો કનોકાન તેને સંભળાવવા લાગ્યા.

હેવટે શાંતિપ્રિય નિબાવસ પ્રકૃતિના સચીમુખજી ગામ છોડી ક્ષણે લાગી જવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

સચીમુખજી ઉપકવાની તૈયારીઓ કરતો હતો એવામાં ગામમાં નેઈન્ટ મેછરૂદેટ સાહેબનો મુકામ આવ્યો. ગરકંદાજ ડોન્ટેમલ, ખાનસામા, કૂતરા, ઘોડા, સાઈસ, લગેરેથી સાથે ગામ જાયું નીચું થઈ ગયું. વાવની પાછળ ગિયાળવાં દોડે, તેમ છોકરાંનાં ટોળાં સાહેબના મુકામની આસપાસ સશંકે ફુલુલથી ચાંટા દેવા માંડ્યાં.

નાયબ મહારાજે નિયમમુજબ અલિધિસન્દાર ખાતે ખરચ લખીને સાહેબને : મુઠ્ઠી, ઈંડાં, ઘી, દૂધ વગેરે પૂરું પાડવા માંડ્યું. નેઈન્ટ

તેના આખા શરીરનું લોહી ગરમ થઈ ગયું. આખી રાત તેને બંધ આવી નહિ.

બીજે દિવસ સવારે તે હરકુમારને ઘેર જઈ બિભો.

હરકુમાર શશીભૂષણને જોતાં તેનો હાથ પકડી વિહવળ બનીને રોવા લાગ્યો.

શશીભૂષણે કહ્યું: 'સાહેબના નામે બદનક્ષીની કૃપિયાદ માંડવી પડશે. હું તમારો વધીલ થઈને લડીશ.'

ખુદ મેજસ્ટ્રેટ સાહેબની સામે કૃપિયાદ માંડવાની વાત સાંભળી હરકુમાર પહેલાં તો બી ગયો પણ શશીભૂષણે તેને ઘોડયા નહિ.

હરકુમારે વિચાર કરવાનો વખત માગ્યો. પરંતુ જ્યારે તેને ખબર પડી કે મારી બદનામીની વાત ચારેકાર ફેશાઈ ગઈ છે, અને દુસ્મનો મોંમાં આંગળાં ધાલી હશે છે ત્યારે તેનાથી રહેવાયું નહિ. તે શશીભૂષણને શરણે ગયો.

હરકુમારે શશીભૂષણને કહ્યું: 'બાપુ, તું વગર કારણે શું કરવા કલકતા જવાતું છે? ના, એ નહિ બને. તારા જેવો એક માણસ ગામમાં હોય તો અમને દેટલી હિંમત રહે? ગમે તે કર, પણ મને આ ભયંકર અપમાનમાંથી છોડવ.'

જે શરીરમૂળ અત્યાર સુધી લોકોની નજરથી મોં છુપાતી, એકેએ એકાંતમાં પડ્યા રહેવાનું પસંદ કરતો, તે આજે કચેરીમાં આવીને હાજર થયો હતો.

તેની ફરિયાદ સાંભળી, મેજસ્ટ્રેટ તેને પોતાના ખાનગી ઓરડામાં લઇ ગયા, અને તેના તરફ ખૂબ માન જતાવી વિવેકથી બોલ્યા: 'શરીરમૂળ, આ ફરિયાદ ખાનગીમાં સમજી માંડી વાળીએ તો સારું નહિ?'

શરીરમૂળ ટેબલ ઉપર મૂકેલી એક કાચદાની ચોપડીના પૂંકા પર પોતાની ઝીણી કીચુ દષ્ટિ દબાવે એંટાડીને બોલ્યા: 'મારા અસીકને હું એવી સલાહ આપી શકતો નથી. તેમનું જાહેર અપમાન થયું છે, પછી એની ખાનગીમાં માંડવાડ કેવી રીતે ચાલે?'

ખીજી બે ચાર વાતો પરથી સાહેબ સમજી ગયા કે આ કીચુદષ્ટિ જોછાજોડા માણસને ચળાવવાનું કામ જરાયે સહેલું નથી.

તેમણે કહ્યું: 'જોડારાઈટ બાણુ! તો બુઝો શું ચાલે છે તે!'

આમ કહી કેસની સુદ્ધ પાડી મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ પોતે ગામડામાં ફરવા નીકળી પડ્યા.

આ તરફ બ્લેઈન્ટ સાહેબે જમીનદારને કાગળ લખ્યો કે તમારો નાયબ મારા નોકરાનું અપમાન કરીને મારો તિરસ્કાર કરે છે, આથી રાખું છું કે મારો એને યોગ્ય સજા કરશો.

જમીનદારે ગજરાઈને તરત જ હરકુમારને બોલાવ્યો. નાયબે આદિથી અંત સુધીની બધી વાત જમ બની હતી તેમ કહી સંભળાવી.

એ સાંભળી જમીનદારને ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કહ્યું: 'સાહેબનો ભંગી હતો ને? એણે ચાર શેર ઘી માગ્યું તો ચાર શેર, તે તરત જ આપ્યું કેમ નહિ ને લગાડી ફરવા બેઠો? તારા બાપના ધરમાંથી તો નહોતું આપવાનું ને?'

હરકુમારે કબૂલ કર્યું કે આપ્યું હોય તો મારા બાપની મિલકતમાંથી કયું એણે ચવાનું નહોતું. એટલે મેં તે કબૂલ કરીને તેણે કહ્યું: 'મારા અહ નમજા, એટલે મને એવી દુનુહિ સહી!'

જમીનદારે કહ્યું: 'તેમાં પાછું, સાહેબના નામે ફરિયાદ કરવાની અકકલ તને કોણે આપી?'

હરકુમારે કહ્યું: 'ધર્મવિતાર! ફરિયાદ કરવાનું મને જરાયે મન નહોતું. પેલો અમારા ગામનો સહી—એને ક્યાંય કોઈ કેસ મળતો નથી, તે ફરજ બળજબરીથી, મને પૂછ્યાગાછ્યા વગર જ આ ધાંધલ કરી બેઠો છે.'

આ સાંભળી જમીનદારને સશીશૂપણની ઉપર ખૂબ જ ગુસ્સો ચડ્યો. એમને લાગ્યું કે એ નવો સવો વકીલ છે, આવડત કશી

નદી, એટલે આવું કોઈ બહાનું હાથ કરી, હો હો કરી લોકોમાં બાણીતા થઈ જવાની એણે પેરવી કરી છે.

જમીનદાર સાહેબે નાયબને હુકમ કર્યો કે કેસ પાછો ખેંચી લઈ તરત જ નાના મોટા બંને મેજિસ્ટ્રેટોને ખુશ કરે !

સાહેબને માટે મેવો મીઠાઈ વગેરે શીતલભોગની ભેટ લઈને નાયબ બેઝન્ટ મેજિસ્ટ્રેટને ઘેર જઈને ઊભો.

સાહેબને જઈને નાયબે અરજ કરી કે, સાહેબના નામે કેસ કરવો એ મિલકત મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ છે. પરંતુ ગામમાં શશી-ભૂષણ નામનો એક નમૂંછિયો અવળચડો નવો વકીલ છે એણે મને ખૂબ્યાગાછ્યા વગર જ આ બહાદુરી કરી છે.'

સાહેબ, આ સાંભળી, 'શશીભૂષણ ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થયા, તે નાયબની ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થયા. તેમણે કહ્યું કે: ગુસ્સામાં આવીને મેં નાયબ સાહેબને સજા કરી તે માટે હું બહુ દુઃખી છું.'

સાહેબે બંગાળી ભાષાની પરીક્ષામાં હમણાં જ ઇનામ મેળવ્યું હતું, અને લોકોની સાથે સારી રીતે વાતચીત કરી શક્તા હતા.

નાયબે કહ્યું: 'માયાપ કોઈ વખત ગુસ્સે થઈને સંતાનોને સજા પણ કરે છે, તો કોઈ વખત ખોળે ખેસાડીને લાડ પણ કરે છે. એમાં સંતાનોએ કે માયાપે દુઃખી થવાનું કંઈ જ કારણ નથી.'

આ પછી બેઝન્ટ સાહેબના તમામ નોકરોને યોગ્ય ઇનામ આપીને હરકુમાર શહેરમાં મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબને મળવા ગયો. મેજિસ્ટ્રેટ સાહેબ, એને મોઢે હરકુમારની ઘૃષ્ટતાની વાત સાંભળીને બોલ્યા: 'મને પણ નવાઈ લાગતી હતી કે હું નાયબ બાણુને તો સારો માથુસ

સમજી છું, અને એ આમ મને કહ્યા કર્યા વગર, ખાનગીમાં માંડવાડ કરવાને બદલે એકદમ ફરિયાદ નોંધાવવા દોડે છે એ કેવી વાત ! મને એ માન્યામાં જ નહોતું આવતું ! હવે બધી વાત સમજાઈ !’

છેવટે સાહેબે નાયબને પૂછ્યું : ‘શશી કોન્ગ્રેસમાં ભાગ લે છે કે નહિ ?’

નાયબે એકદમ જવાબ દીધો : ‘હા, હા !’

સાહેબ હવે પોતાની સાહેબી શુદ્ધિથી દીવા જેવું ચોખ્ખું સમજી શક્યા કે આ બધી જ કોન્ગ્રેસની ચાલખાળ છે. ગમે તે દોષ સન-સનાટી ઊભા કરી, ‘અમૃત બજાર’માં લેખ લખી, સરકારની સામે બાયો ચડાવના માટે કોન્ગ્રેસના નાના નાના એલાઓ ચારે બાજુ તક શોધતા છુપાઈને બેઠા છે. એ બધા ઝીણા કોટાઓને એકદમ ઉખેડી નાખવા માટે મેલ્ટ્રેટના હાથમાં જોડાએ તેવી સત્તા આપવામાં આવી નથી એમ સમજી સાહેબ હિંદુસ્તાનની સરકારને બિલકુલ દમ વગરની સરકાર કહીને મનમાં મનમાં ધિક્કારવા લાગ્યા.

પરંતુ કોન્ગ્રેસવાળા શશીભૂષણનું નામ સાહેબના મગજમાં રહી ગયું.

સંસારમાં મોટા મોટા ખનાવો જ્યારે જોરશોરથી માથું ઝંચકે
છે ત્યારે નાના નાના ખનાવો પણ પોતાની ભૂખી નાનકડી સાંકળો
લઈને દુનિયાની ઉપર પોતાનો હક કરવા નીકળી પડે છે.

શશીભૂષણ આ મેજસ્ટ્રેટની ઉપર માંડિલા કેસમાં ખાઈપીને
લાગેલો હતો, અને મોટાં મોટાં પોતાં ફેદોને કાયદાની કસમો ઉતારતો
હતો, મનમાં મનમાં પોતાનું ભાવણુ ધડતો હતો, કલ્પનામાં સાક્ષીઓની
ઘોર તપાસ કરતો હતો, અદાલતમાં જામેલી લોકમેદનીનું દશ્ય અને
આ યુદ્ધ પર્વના પછીના અધ્યાયોની મનમાં કલ્પના કરી પણે પણે
ધૂનતો હતો તે પરસેવે રેમરેમ થઈ જતો હતો, તે વખતે તેની
નાનકડો શિખ્યા ફાટી ગયેલી આળપોથી અને શરીરના લપેડાવાળી તોટ
લઈને, જગીયામાંથી કોઈ વખત ફગ, તો કોઈ વખત માતી પાસેથી
માગીને કંઈ મોઢાઈ, તો કોઈ વખત કાપરાનો પ્રસાદ કે એવું એવું
લઈને વખતસર આવીને, શશીભૂષણના અરજો હાજર થતી હતી.

શરૂઆતમાં થોડા દિવસ તેણે જોયું તો શશીભૂષણ એક મોટા ચિત્રો વગરનો જળરસ્તી પોથો ઉધાડીને બેધ્યાનપણે તેનાં પાનાં ઉથલાવતો હતો, એનાં લક્ષણ પરથી ગિરિખાલાને લાગ્યું કે એ માત્ર પાનાં ઉથલાવે છે, ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો નથી. પહેલાં તો શશીભૂષણ પુસ્તકો વાંચતો, તેમાંથી કંઈ કંઈ ગિરિખાલાને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરતો, પરંતુ આ જાડા કાળા પૂંકાના પુસ્તકમાં ગિરિખાલાને સંભળાવવા જેવું શું કશુંએ નહોતું ? વંધારે નહિ, તો એક બે વાતો તો હોય કે નહિ ? અને ત હોય તો પછી આ પોથો આટલો બેધો મોટો કેમ ? અને ગિરિખાલા આટલી બધી નાની કેમ ?

શરૂઆતમાં, ગુરુનું ધ્યાન બેચવા માટે ગિરિખાલાએ રાગડો બેચી, પોતાની વેણીની સાથે આખું શરીર જોરથી ધુણાવતાં ધુણાવતાં મોટેથી પોતાનો પાઠ વાંચવા માંડ્યો. પરંતુ જોયું તો એથી કંઈ ફાયદો થયો નહિ.

આથી એ કાળા જાડા પોથો પર એને મનમાં મનમાં ખૂબ જ રીસ ચડી. એને એ ગંદા જંગલી નિર્દય માણસ જેવો લાગ્યો. ગિરિખાલાને થયું કે આ પોથો મને નાનકડી છોકરી સમજીને મારી ખિલકુલ અવજા કરે છે—એનું એકએક અર્થહીન પાતું દુષ્ટ માણસના મોના જેવો આકાર ધારણ કરીને મૂયું મૂયું મને ગાળ દઈ રહ્યું છે. પોથો જો કોઈ ચોર ચોરી જાય તો એ ચોરને હું મારી માના લંકારની તમામે તમામ મીઠાઈ ચોરી લાવીને ભેટ આપી દઉં.

આમ વિચારી ગિરિખાલાએ એ પોથાનો નાશ કરવા માટે મનમાં મનમાં દેવતાઓને અનેક અસંગત અને અસંભવ પ્રાર્થનાઓ કરી—દેવતાઓએ એ સાંભળી નહિ, એટલે વાચકોને પણ તે સંભળાવવાની મને જરૂર લાગતી નથી.

ગિરિઆલાના હૃદયને એટલું ખૂંધું દુઃખ થયું કે પછી એક બે દિવસ ખાળપોથી હાથમાં લઈને ગુરુને ઘેર જવાનું જ એણે બંધ કર્યું. અને એ એક દિવસ પછી, આ અસહકારનું શું ફળ આવે છે તે જોવા માટે તે કાંઈ બહાનું કરીને, શશીભૂષણના ઘરની સામેના રસ્તા પર આવીને ડોકિયું કરીને જોવા લાગી.

જોયું તો આ વખતે શશીભૂષણ પેલો કાળો પોથી પડતો ખૂટી, એકલો ઊભો ઊભો હાથ હલાવી, લોઢાના સળીઓઓ સામું જોઈને પરદેશી ભાષામાં ભાષણ કરતો હતો ! ન્યાયાધીશનું મન કેવી રીતે પીગળાવવું એનો આ લોઢાના સળીઓઓ ઉપર પ્રયોગ કરી જોતો હતો.

દુનિયાદારીના અતુલવંવગરના, અને પુસ્તકોમાં તલ્લીન રહેનારા શશીભૂષણના મનમાં એવું હતું કે ગ્રામીન સમયમાં ડિમોન્સ્ટ્રેશન, સિસેરો, બર્ક અને શેરીડન વગેરે વક્તાઓ પોતાની વાણીના જોરે અસાધારણ કામો કરી ગયા છે, અને શબ્દભેદી શરવર્ષણ કરીને અન્યાયને છિન્નભિન્ન કરી ગયા છે, અત્યાચારને તિરસ્કારપાત્ર કરી ગયા છે, અને અહંકારને ધૂળ ચાટતો કરી ગયા છે; આજના વાણિયા-શાહી દિવસોમાં પણ તેવું બની શકે છે. સત્તાના મદથી ફટલા અંગ્રેજોની પાસે કેવી રીતે દુનિયાભરમાં નીચું જોવાડાવવું અને 'પરતાવાની આગમાં તેમને શેકી નાખવા તેનો, શશીભૂષણ નીલકુમ્ભી ગામના કૂખા જેવડા ઘરમાં ઊભો ઊભો વિચાર કરતો હતો. આકાશના દેવો એ જોઈને હસતા હતા કે પછી તેમનાં દેવચક્ષુઓ આંસુથી ભીનાં ચતાં હતાં તે કાંઈ કહી શકે તેમ નથી.

એટલે, એ દિવસ ગિરિઆલા આવી ખરી, પણ શશીભૂષણ એને જોઈ નહિ. ગિરિઆલાના ખોળામાં આ વખતે જાંઘુ પણ નહોતાં. પહેલાં એક વખત જાંઘુના કળિયા પકડાઈ ગયા હતા, ત્યારથી જાંઘુ

પર તેનો પક્ષપાત રહ્યો નહોતો. એટલે સુધી કે કાંઈ વાર શશીભૂષણ ખાલી પૂછતો કે ‘ગિરિ! આજે જાણુ નથી?’ તો એ સવાલને છૂપી મસ્કરી સમજીને એ ગભરાઈ જતી, અને ‘જાણુ!’ કહી તેને તરછોડીને લાગવા માંડતી.

આજે જાણુ નહોતાં, એટલે એણે એક ખીજી યુક્તિ કરી. દૂર દૂર નજર કરીને તેણે એકદમ મોટેથી ખૂમ પાડી: ‘સ્વર્ણ, ભાઈ! તું જાતી નહિ, હું હમણાં જ આવું છું!’

પુરુષ વાચકો કદાચ ધારણે કે સ્વર્ણલાતા નામે કાંઈ દૂર જામેલી સખીને ઉદ્દેશીને ગિરિઆલાએ આવી ખૂમ પાડી હશે, પરંતુ સ્ત્રી વાચકો એકદમ સમજી જશે કે દૂર કાંઈ હતું નહિ, જે હતું તે પાસે જ હતું!

પરંતુ હાય! પેલા અધ પુરુષને લક્ષ્ય કરીને છોડ્યા આ તીરે તેને જરાયે અસર કરી નહિ! શશીભૂષણ આ ખૂમ નહોતો સાંભળી શક્યો, એમ નહિ; પરંતુ તેણે ધાર્યું કે ગિરિઆલાને અત્યારે રમવાની ખરેખરી ચત્રપટ્ટી લાગેલી છે—અને તે દિવસે તેને રમતમાંથી લજ્જવામાં ખેંચવાનું એને મુદ્દલે મન નહોતું—કારણ કે તે પોતે પણ તે દિવસે કેટલાક હૃદયને લક્ષ્ય કરીને તેમની ઉપર તીક્ષ્ણ ચરસંધાન કરતો હતો. જાણિકના નાનકડા હાથનું સાધારણ લક્ષ્ય જેમ નિષ્ફળ ગયું, તેમ શશીભૂષણના શિક્ષિત હાથનું મહાન લક્ષ્ય પણ નિષ્ફળ ગયું હતું તેની વાચકોને પહેલેથી જ ખબર છે.

જાણુતા ણીઆઓનો એક ગુણ એ છે કે, એકએક દાણા ફેંકી શકાય છે; ચાર નકામા જાય તો પાંચમો તો ધારેલા ઠેકાણે જઈ ને પડે જ. પરંતુ ‘સ્વર્ણ’ ગમે તેટલી કાલ્પનિક હોય, તો પણ તેને હમણાં આવું છું.’ તો વાચકો આપ્યા પછી અહીં વાર થોભી

શકાય નહિ. થોભવાનું કરીએ તો સ્વર્ણના અસ્તિત્વ વિષે જ લોભ ના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન થાય.

એટલે, આ ઉપાય જ્યારે નકામો ગયો ત્યારે ગિરિઆલાને એકદમ ત્યાંથી જતા રહેવું પડ્યું તેમ છતાં, સ્વર્ણ નામે કાંઈ દૂર ગિમેરી સખીના સંગાથની દિશમાં ગિડી હોંશ રાખનારી ગિરિઆલાનો પગ જેવા જોરથી ઉપડતો જોઈતો હતો, તેવા જોરથી અત્યારે ઉપડતો નહોતો. એની ચાલવાની ઢગમાં કાંઈ ઉત્સાહ દેખાતો નહોતો.

ચાલતાં ચાલતાં તે ધડીએ ધડીએ પૂંડ ફેરવીને જરા નખર નાખી લેતી હતી કે પાછળ કાંઈ આવે છે કે નહિ; જ્યારે તેને ખાતરી થઈ કે પાછળ કાંઈ જ આવતું નથી, ત્યારે આશાના એ છેલ્લા ભાંગેલા ક્ષુદ્ર તાંતણાને વળગીને તેણે એકવાર ફરીને પાછળ જોયું. પરંતુ કાંઈને ન જોતાં તેણે એ આશાના તાંતણાને અને ફાટેલી આળપોથીને ટુકડેટુકડા કરીને રસ્તામાં ફેંકી દીધાં.

શશીભૂષણે તેને જે કંઈ ભણતર આપ્યું હતું તે ભણતરને પણ જો કાંઈ રીતે પાછું આપી શકાતું હોત તો, પેલાં ફેંકી દીધેલાં જાંબુની પેડે એ અધું ચે ભણતર તે શશીભૂષણના ધરના ઉમરામાં જોર કરીને ફેંકી દઈ ચાલી આવત એ વિષે શંકા નહિ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ફરી શશીભૂષણનું મોં જોઈને તે પહેલાં જ હું અધું ભણેલું શ્રદ્ધી જઈશ—પછી એ ગમે તે સવાલ પૂછે, હું કશાનો જવાબ જ દઈ શકીશ નહિ ! એક પણ સવાલનો નહિ, એક પણનો નહિ ! અસ, પછી શશીભૂષણને ખમર પડશે !

ગિરિઆલાની આંખો બીની થઈ આવી. હું ભણેલું શ્રદ્ધી જઈશ, પછી શશીભૂષણને કેવો ભારે પરતાવો થશે તેનો ખ્યાલ

આવતાં, તેના દુઃખી હૃદયને કંઈક દિવાસો મળ્યો. 'કેવળ' માત્ર શશીભૂષણના જ દોષે ભણેલું ભૂલી બેઠેલી એ ભવિષ્યની અભાગણી ગિરિખાલાની કલ્પના કરતાં તેનું હૃદય પોતાને જ માટે કચ્છતાથી ભરાઈ આવ્યું.

આકાશમાં વાદળાં જન્મતાં હતાં; ચોમાસામાં આવાં વાદળાં રોજ હોય છે. ગિરિખાલા રેસતા પર એક ઝાડની ઓથે ઊભી ઊભી રીસથી ફૂલીફૂલીતે રડવા લાગી. આવું વગર કારણતું રૂદન દરરોજ કેટલીયે છોકરીઓ કરે છે ! એટલે એમાં નવું કશું નથી !

સશીભૂપણની કાપડાની કલમોની શોધ અને ભાપણની પ્રેક્ટિસ કરી રીતે નકામાં થઈ ગયાં તેની વાચકોને ખબર છે. મેલરસ્ટ્રેટની સામે મંડાયેલી ફરિયાદ ઓગ્રિંતી નીકળી ગઈ!

હરકુમાર પોતાના તાલુકાની ખેંચમાં ઓનરરી મેલરસ્ટ્રેટ નીમાયે હતો. મેલો અંગરખો અને પાગડી પહેરીને હરકુમાર આજકાલ વ્રણી વખત શહેરમાં જતો, ને સાહેબ મુખાઓને નિયમિત સલામ કરી આવતો.

સશીભૂપણના પેલા જાડા કાળા પોથા પર આટલે દિવસે હવે ગિરિઆલાનો શાપ ઉતરવા માંડ્યો. તે પોથો એક અંધારા ખૂણામાં તિરરકૂત થઈને પડ્યો, કાષ્ટ હવે તેની સામે પણ જોતું નહિ—ધીમે ધીમે તેના પર ધૂળનો ચર જામવા લાગ્યો. પરંતુ તેનો આ તિરરકાર થતો જોઈને જોને આનંદ થવાનો હતો તે ગિરિઆલા ક્યાં છે ?

સશીભૂપણ જે દિવસે કાપડાનો પોથો અંધ કરીને ખેડો, તે જ દિવસે તેને ઓગ્રિંતાનું ભાન થયું કે ગિરિઆલા આવી નથી, પછી

એક પછી એક આ છેલ્લા થોડાક દિવસનો ઇતિહાસ તેને ધીરે ધીરે
યાદ આવવા માંડ્યો.

તેને યાદ આવ્યું કે એક દિવસ ઉનઝવળ પ્રભાતમાં ગિરિઆલા
આવી હતી, અને તરતના વરસાદથી ધોવાયેલાં બકુલ ફૂલનો
ખોળો ભરીને લાવી હતી. મેં તેને જોઈ હતી, પણ પથારી-
માંથી મેં જાંચું મોં કરીને જોયું નહોતું. એટલે એનાં
હિસાહમાં એકદમ ભંગ પડ્યો હતો. પછી તે પોતાના
ખોળામાં ખોસી રાખેલાં સોય ને દોરો કાઢીને નીચું માથું કરીને,
ફૂલની માળા ગૂંથવા બેઠી હતી—તે ધીરે ધીરે માળા ગૂંથતી હતી,
પૂરી કરતાં બહુ જ મોડું થયું—બપોર થવા આવી, ગિરિઆલાને ઘેર
પાછી જવાનો વખત થયો, તો પણ મારું વાંચવાનું હજી પૂરું થયું
નહોતું. પછી ગિરિઆલા માળા પાટ ઉપર નાખીને ઉદાસ બની જતી
રહી હતી.

શશીભૂષણને હવે યાદ આવવા માંડ્યું કે ગિરિઆલાની રીસ
દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. હવે તે એના ઘરમાં પણ મૂકતી
નહિ, પણ ઘરની સામેના રસ્તે તે કાઈકાઈ વખત બિભેલી દેખાતી,
અને ત્યાંથી જ તે ચાલી જતી.

છેવટે ગિરિઆલાએ એ તરફ આવવાનું જ બંધ કરી દીધું—
આજે એ વાતને એ કેટલા દિવસ થઈ ગયા.

શશીભૂષણને નવાઈ લાગી કે ગિરિઆલાની રીસ આટલી લાંબી
ચાલતી નથી, અને હવે આમ કેમ ? તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી,
બુદ્ધિહીન, અકકરમીની પેઠે, બીંતને અટ્ટેલીને ખેંસી રહ્યો. નાનકડી
શિખાની ગેરહાજરીમાં પુસ્તકો વાંચવાનો તેનો રસ પણ બિલકુલ બિડી
ગયો હતો. તે ચોપડી વાંચવા માટે લેતો. તે એ ચાર પાનાં વાંચી

ફેંદી દેતો. લખવા બેસતાં પળે પળે ચમકીને, તે રસ્તા તરફ આરણ્ય ભણી નજર કર્યા કરતો, ને તેનું લખવાનું અંધ ચર્મ જતું.

ચશીમૂલણને ખીંટ લાગી કે કદાચ ગિરિબાલા માંદો પડી હશે. છૂપી રીતે તપાસ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે એ ક્ષય ખોટો હતો. ગિરિબાલા આજકાલ ધરમાંથી બહાર જ નીકળતી નહોતી. તેને માટે વર દોષાર્ધ ગયો હતો.

ગિરિએ જે દિવસે બાળપોથીનાં પાનાં ફાડી ફાડીને ગામડાના કદિવવાળા રસ્તામાં ઉડાડ્યાં હતાં, તેના ખીજ દિવસે સવારે તે નાનડડા બોળામાં વિચિત્ર બેટસોગાદો લઈને ઝડપથી ધરમાંથી બહાર નીકળતી હતી. ખૂબ ઉકળાટને લીધે રાતે જાંઘ આવી નહોતી, તેથી હરકુમાર સવારના ઉઠાડે ડિલે બહાર બેઠો હતા, અને કુકો ગગડાવતા હતા.

ગિરિને બહાર જતી બોધ હરકુમારે પૂછ્યું: ‘ક્યાં જાય છે?’

ગિરિએ કહ્યું: ‘ચશી દાદાને ઘેર!’

હરકુમારે તેને ધમકાવીને કહ્યું: ‘નથી જવાનું ચશીદાદાને ઘેર! જા, ધરમાં જા!’

આમ કહી પછી તેમણે સાસરે જવાને લાયક ચથેલો, ઉંમરમાં આવેલી દીકરીનો ‘બેશરમી!’ કહીને ખૂબ તિરસ્કાર કર્યો.

એ દિવસથી ગિરિનું બહાર જવાનું અંધ ચર્મ ગયું. પોતાની

રીસ ઉતારવાનો પછી તેને વખત જ મળ્યો નહિ. ભંડારમાંથી લીધેલી
ચીજો પાછી ભંડારમાં પહોંચી ગઈ.

વરસાદ પડવા લાગ્યો. બહુત્વ ફૂલ ખરવા લાગ્યાં, ડાળે ડાળે
જાંબુ પાકી ગયાં, અને પ'ખીઓએ ચાંચે ખાંધેલાં, નીચે ખરેલાં
પાકાં જાંબુ જાડતી નીચે ને નીચે જ પડી રહેવા લાગ્યાં. હાય ! પેલી
ફોટેલી ગાળપોથી પણ હવે તો રહી નથી !

ગામમાં ગિરિયાવાની વિવાદની શરૂઆતો વાગતી હતી, તે દિવસે અનિમંત્રિત શશીભૂષણ નૌકામાં ખેંસીને દસક્રતા બેસી હતો.

કેસ પાછો ખેંચી લેવાયા પછી હરદુમાર શશીને કાળ નજરે બેસી. કારણ કે તેણે મનમાં મનમાં એવું માની લીધું હતું કે શશી પોતાના તરફ ખૂબ તિરસ્કાર રાખે છે. શશીના મોં પર, આંખોમાં ને ચીતસાતમાં હરદુમારને પોતાના તિરસ્કાર સૂચક હજારો દ્રાવ્યનિક્ક સ્પર્શો દેખાતાં હતાં.

ગામના બધા માણસો ધીમે ધીમે જોમન્ટ સાહેબે દરેક મારા અપમાનની વાત બૂલી રહ્યા છે, પરંતુ આ શશીભૂષણ એકનો એ દેવી સ્મૃતિને ભગૃત રાખી રહ્યો છે, એમ સમજી તેઓ તેને આંખના કણાં જોવી ગણતા હતા, એનો બેટો થતા જ તેઓ અંતરમાં કંઈક શરમજનક સંકેત અનુભવતા અને એની સાથે સાથે જ એમને ક્રોધ પણ ચડતો.

શશીને ગામમાંથી કાઢી મૂક્યા વગર નહિ ચાલે એવી હરકુમારે પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી.

શશીભૂપણ એવા માણસની પાસે ગામ છોડાવવું એ કંઈ અધરો વાત નહોતી, એટલે, નાથળ મહાશયની આકાંક્ષા જાણી સફળ થઈ.

એક દિવસ સવારે પુસ્તકોનો ભારો અને બે ચાર પતરાની પેટીઓ લઈને શશી નૌકામાં બેઠો. ગામની સાથે તેને માત્ર એક જ સુખનું બંધન હતું, અને તે પણ આજે ધામધુમપૂર્વક છિન્ન થઈ રહ્યું હતું. એ સુકામલ બંધને એના હૃદયને કેવી મજબૂત રીતે પકડ્યું હતું એની એને આ પહેલાં પૂરો ખ્યાલ પડી શકી નહોતી. પરંતુ આજે જ્યારે નૌકા ઊપડી, ગામનાં ઝાડવાં દેખાતાં બંધ થયાં, અને જિલ્સવનાં વાળનો અવાજ અધિકાધિક ક્ષીણ થતો ગયો; ત્યારે એકદમ તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, આંસુથી તેનું ગળું રૂધિર ગયું, નસોમાં લોહી જોરથી દોડવા લાગ્યું, તેથી માથાની નસો તૂટું તૂટું કરવા લાગી, અને આખી દુનિયાનું બધું દૃશ્ય બાજુ 'મૃગજળની' પેઠે અત્યંત અસ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું.

સામે પવન જોરથી ફુંકતો હતો, તેથી પ્રવાહની સાથે વહેવાનું જતાંયે નાકા બહુ ધીમે ધીમે આગળ વધતી હતી.

એવામાં નદીમાં એક એવો બનાવ બન્યો જેને લીધે શશીભૂપણના પ્રવાસમાં વિધન આવ્યું.

રોશનધાટથી મુખ્ય શહેર સુધી હમણાં એક નવી સ્ટીમર લાઈન ઊધડી હતી. એ સ્ટીમર અત્યારે ભારે અવાજ સાથે ધસમસતી, મોંઝાં ડોડાડતી પાછળ આવતી હતી. સ્ટીમરમાં નવી લાઈનના મેનેજર સાહેબ હતા, અને થોડાક બીજા મુસાફરો હતા. સાહેબની ઉંમર બહુ

નાની હતી. પ્રવાસીઓમાં સશીભૂષણના ગામમાંથી પણ કેટલાક આશ્વસો બેઠેલા હતા.

એક નૌકા આ રટીમરની પાછળ હતી. તે રટીમરની આગળ નીકળી જવાની કોશીશ કરતી હતી, ધડીકમાં તે પછી બધી ખસે આવી જતી કે હમણાં રટીમરને પકડી પાડશે એવું લાગતું હતું, તો ધડીકમાં તે પાછળ પડી જતી હતો. ખલાસી ધીમે ધીમે હલે લગાયો. તેણે એક ઉપર બીજો, તે બીજા ઉપર ત્રીજો સદ ચડાવી દીધો. પવનના ધક્કાથી નૌકા, લગામ વમરના ઘોડાની પેડે વેગથી દોડી. મોજાં ચોરાઈને કલકલ હાસ્ય કરી નૌકાની બેય બાબુ ગાંડાની પેડે નાચવા લાગ્યાં.

એક જગાએ રટીમરને વળવાનું હતું. ત્યાં સાંકડો રસ્તો હતો, છતાં એટલા સાંકડા મારગમાં થઈને નૌકા રટીમરની આગળ નીકળી ગઈ.

મેનેજર સાહેબ ઉત્સાહપૂર્વક કહેરા પર ઝૂકીને બિલા હતા, તે નૌકાની આ હરીફાઈ બેઈ રહ્યા હતા. નૌકાએ પોતાનો પૂરેપૂરો વેગ ધારણ કર્યો, અને રટીમરને બે હાથ પાછળ પાડી દીધી, એ જોતાં જ સાહેબે એકદમ પોતાનો બંદૂક બિંચકી, અને ફૂલેલા સદ ઉપર નિશાન તાકીને અવાજ કર્યો. પલકમાં સદ ફાટી ગયો, નૌકા ટૂંપી ગઈ, રટીમર નદીના વળાંકમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

મેનેજરે આવું કેમ કર્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજ-નંદનના મનનો ભાવ આપણે બંગાળીઓ બરાબર સમજી શકતા નથી. કદાચ દેશી સદની હરીફાઈ તેનાથી સહન નહિ થઈ હોય, કે પછી એક ફૂલેલો વિશાળ શ્વેત પદાર્થ બંદૂકની ગોળાથી એકદમ વીંધી નાખવાનું કોઈ હિંસ્ર પ્રલોભન હશે, કે પછી આ ગર્વિલી નૌકાના સદમાં કેટલાંક કાણાં પડી ધડીકમાં એની નૌકાલીલા ખતમ કરી દેવામાં કોઈ

પ્રણામ હાથરસ હશે—કાણુ જાણે! પરંતુ એટલું નક્કી કે એ અંગ્રેજના મનમાં એવો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે આવી ધડીક ગમત કરવા માટે એને કાંઈ સખા ખમવો પડવાની નથી,—એની એવી ધારણા હતી કે એ નૌકાના માલીકા કે એ નૌકામાં જીવ ખોઈ ખેસનારાઓમાં કાંઈ પણ માણસ તરીકે ગણાવાને લાયક નહોતું.

સાહેબે જ્યારે બહુ ઉપાડીને ગાળા છોડી, અને નૌકા ડૂબી ગઈ ત્યારે શશીભૂષણની નૌકા એ બનાવવાળી જગાએ આવી પહોંચી હતી. છેલ્લો બનાવ શશીભૂષણે નજરોનજર જોયો હતો. એકદમ નૌકા લઈ જઈને ખલાસીઓ અને માણસોને તેણે બચાવી લીધા. માત્ર એક માણસ જે અંદર ખેસીને રાંધવાનો સજ્જાલો વાટતો હતો તેનો પતો લાગ્યો નહિ. ચોમાસાની નદીનો પ્રવાહ જોરથી વહેતો હતો.

શશીભૂષણના હૃદયમાં જોરથી લોહી ઉછાળા મારવા લાગ્યું—ન્યાય બહુ ધીમે ધીમે કામ કરે છે—વિશાળ જટિલ યંત્રની પેઠે. તે જોખી જોખીને પુરાવા ભેગા કરે છે, અને પછી નિર્વિકાર ચિત્તે કંઈ લાગતું વળગતું ન હોય તેમ સખા કરે છે, એના મનમાં માનવ હૃદયનો ઉક્ષાટ નથી. પરંતુ ક્યુદા અને બોજનનો જેવો સંબંધ છે, ઇન્જા અને ઉપબોગને જેવો સંબંધ છે તેવો ગુસ્સો અને સખને કુદરતી સંબંધ છે એવું શશીભૂષણ માનતો હતો. ઘણા ગુના તો એવા છે કે એ ચતાં પેંત જ જો પોતાને હાથે તેની સખ ન કરીએ તો અંતર્યામી પરમાત્મા અંતરમાં ખેઠો ખેઠો એ નજરે જોનારાને ફિટકાર આપ્યા કરે ને બાળ્યા કરે. તેવે વખતે કાયદો અને ન્યાયનું સ્મરણ કરો દિશાસો મેળવવા જતાં હૃદય ઝરમથી સંકોચાઈ જાય છે.

પરંતુ યંત્રનો કાયદો અને યંત્રથી ચાલતો સ્ટીમર મેનેજરને શશીભૂષણની પાસેથી દૂર લઈ ગયાં. એનાથી દુનિયા ઉપર સો ઉપકાર થયો. તે કહી શકતો નથી, પરંતુ એ પ્રવાસમાં તો શશીભૂષણની ભારતવર્ષીય આખર બચી બઈ હતી.

જે ખલાસી વગેરે બચી ગયા તેમને લઈને શશી પાછો ગામમાં આવ્યો. નૌકામાં શણુ ભરેલું હતું, તે શણુ કાઢવા માટે તેણે માણસો ગોઠવી દીધા, તે નૌકાવાળાને સાહેબની ઉપર ફરિયાદ માંડવાનું કહ્યું.

પરંતુ નૌકાવાળાએ ના પાડી. તેણે કહ્યું: ‘નૌકા તો ફળી ગઈ, હવે મારે ફૂપવું નથી. કારણ કે પહેલાં તો પોલિસને ખાનસોપારી આપવાં પડે, પછી કામકાજ ઊંઘ આહાર બધું છોડીને કારટે કારટે ધક્કા ખાવા પડે, પછી સાહેબના નામે ફરિયાદ કરવાની એટલે, શી ખબર કેવી જગળમાં ફસાવું પડે, અને એ બધાનું પરિણામ શું આવે એ ભગવાન જાણે!’

છેવટે જ્યારે તેને ખબર પડી કે શશીભૂષણ પોતે જ વકીલ છે, કારટનું ખર્ચ બધું તે જ આપશે, અને કેસમાં છેવટે નુકસાનીની રકમ મળવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે ત્યારે તેણે હા પાડી.

પરંતુ શશીભૂષણનાં ગામના માણસો જેઓ સ્ટીમરમાં હાજર હતા તેમાંના એકેએ સાક્ષી આપવાની હા કહી નહિ.

એ લોકો શશીભૂષણને કહેવા લાગ્યા: ‘મદાશય, અમે તો કશુંયે જ્ઞેયું નથી. અમે સ્ટીમરના પાછલા લાગમાં હતા, સંચાનો ધબધબ તે પાણીનો કલકલ અવાજ માત્ર સાંભળ્યો છે—મંદકનો અવાજ ક્યારે થયો તે ક્યારે નહિ તેની અમને ખબર જ નથી.’

દેશના માણસોને અતિશય ચિકકાર આપીને શશીભૂષણે મેજસ્ટ્રેટની આગળ કેસ ચલાવ્યો.

સાક્ષીઓની જરૂર જ ન પડી. મેનેજરે કબૂલ કર્યું કે તેણે મંદક ચલાવી હતી. તેણે કહ્યું: ‘આકાશમાં બગલાં-ઊડતાં જતાં હતાં, તેની ઉપર મેં જોણા છોડી હતી. તે વખતે સ્ટીમર પૂરે વેગથી દોડતી હતી, અને તે જ વખતે તેણે નદીનાં વળાંકમાં પ્રવેશ કર્યો

હતો; એટલે અને તો ખર્ચ નથી પડી કે કાગડો મર્યો કે બગલો મર્યો, કે નૌકા મરી! આકાશમાં અને ધરતી પર શિકારની એટલી બધી ચીજો છે કે કોઈ પણ માણસ જેનામાં જરા જેટલી પણ બુદ્ધિ છે તે, બધી જોઈને સહના ગંદા ચીંથરા ઉપર પાંચ પેસાની કિંમતની ગોળા બગાડે નહિ !

મેનેજર નિર્દોષ છૂટી ગયો. સાહેબ ચિફ્ટ ફૂંકતા ફૂંકતા કલબમાં રમવા ગયા. જે માણસ નૌકામાં બેઠો બેઠો મસાલો વાટતો હતો તેનું શ્વપ નવ માઇલ પર કાંઠા ઉપર નીકળ્યું હતું, અને શશીભૂષણ ચિત્તમાં બળતરા લઈને પોતાના ગામમાં પાછો ફર્યો હતો.

જે દિવસે શશીભૂષણ પાછો આવ્યો, તે દિવસે નૌકા શણગારી ગિરિખાલાને સાસરે લઈ જવામાં આવતી હતી. જો કે તેને કોઈએ બોલાવ્યો નહોતો, તો પણ શશીભૂષણ ધીરે ધીરે નદી તીરે આવીને બેઠો. ઘાટ પર જરા બીડ હતી. ત્યાં ન જતાં, થોડે દૂર જઈને તે બેઠો રહ્યો.

ગિરિખાલાની નૌકા ઘાટ છોડીને બ્યારે તેની સામે થઈને આવી ગઈ ત્યારે તેણે ચકિત થઈને જોયું તો માથા પર ધુમટો ખેંચીને નવવધુ નીચું માથું કરીને બેઠી હતી.

ધણા દિવસથી ગિરિખાલા એવી આશા રાખી રહી હતી કે ગામ છોડીને જતાં પહેલાં, ગમે તે રીતે પણ એક વખત શશીભૂષણનું મોં જોવા તો મળશે જ; પરંતુ આજે તેને ખર્ચ પડી નહિ કે તેના ગુરુ નહકમાં જ કાંઠા ઉપર બેસાડે. એણે એક વખત મોં જોયું કરીને જોયું સુદ્ધ નહિ, માત્ર મૂંઝી મૂંઝી તે રડવા લાગી, અને તેનાં આંસુ તેના બંને ગાલ ઉપર થઈને ટપટપ કરતાં પડવા લાગ્યાં.

નૌકા ધીરે ધીરે દૂર જતી ગઈ—પછી દેખાતી બંધ થઈ. પાણી ઉપર પ્રભાતનો તડકો ઝગમગવા લાગ્યો. પાસેના એક આંખાની ડાળ ઉપર એક બધેયો એકધાસે ગાવા ચડ્યો હતો—એના મનનો આવેગ કોઈ રીતે શાંત થતો નહોતો.

ભાડાની હોડીઓ માથે લઈને આવજન કરવા લાગી, સ્ત્રીઓ ઘાટ પર પાણી ભરવા આવી હતી, તેઓ મોટેથી ગિરિનાં વળામણાંની ચર્ચા કરવા લાગી.

શશીભૂષણ ચશ્મા ઉતારી, આંખો લૂંછી, એ જ રસ્તા પર, એ જ સળાંઆની પાછળ, એ જ નાનકડા ઘરમાં દાખલ થયો. એકાએક એને થયું કે ગિરિબાલાનો અવાજ સંભળાઈ રહ્યો છે :
'શશીદાદા !'

ક્યાં છે રે તું ક્યાં છે ? અરે ! અહીં તો ક્યાંય નથી ! નથી ઘરમાં, નથી રસ્તામાં, નથી ગામમાં—છે તે અત્રુમગથી ભીના થયેલા તેના અંતરમાં !

શરીરભૂષણ ફરી સરસામાન બાંધીને કલકતા જવા નીકળ્યો. કલકતામાં કાંઈ કામ નહોતું, ત્યાં જવાનો ખાસ કાર્ણ હેતુ પણ નહોતો, તેથી રેલગાડીમાં ન જતાં તેણે નદીને, રસ્તે જવાનું જ નક્કી કર્યું.

તે વખતે વરસાદથી આખા બંગાળ દેશમાં જાણે વાંકીચૂંકી પાણીની હબરો જાળો ગૂંથાઈ ગઈ હતી, સરળ સ્યામલ બંગમૃમિની શિરા ઉપશિરાઓ પરિપૂર્ણ થઈ ગઈ હતી, અને વૃક્ષો લતાઓ ને વેલીઓ ધનધાનથી લચી પડતી હતી. દશે દિશાઓ જાણે યૌવનના ઉન્માદથી ઉચ્છ્રાંબલ બની ગઈ હતી.

શરીરભૂષણની નૌકા ઉભરાતા વક્ર જલપ્રવાહમાં ચઢતે ચાલવા લાગી. પાણી ખેંચ કાઢે વહેતું હતું. કાશ, સર અને કેટલીક જગાએ અનાજનાં ખેતરો પાણીમાં ડૂબી ગયાં હતાં. ગામની વાડો, વાંસ, આડ અને આંખાવાડિયું વગેરે બધું જાણે પાણીમાં તરબોળ હતું. જાણે દેવકન્યાઓએ બંગાળ દેશનાં ઝાડોના ક્યારાઓને જળ સીંચી સીંચીને પરિપૂર્ણ કરી નાખ્યા હતાં.

સુસાદરીની શરૂઆતમાં વર્ષામાં જ્ઞાન કરેલું હોવાથી વનથી તડકામાં જાણે હાસ્ય કરતી હોય તેમ ચમકતી હતી, પણ પછી ચોહીવારમાં જ વાદળાં ચઢી આવ્યાં, ને વરસાદ આવવા માંડ્યો. દહે જે તરફ નજર પડે તે તરફ બધું ઝાંખું ઝાંખું અને ખેંચુકત દેખાવા લાગ્યું. હેલી વખતે જેવી રીતે દોરો પાણીથી ભરેલા કાદવવાળા ગંદા સાંકડા દોઢના આંગણામાં ભીડ કરીને કર્ણુ નેત્રે અને સદિપણુભાવે બિલાં બિલાં આવણુના ચોધાર વરસાદમાં ભીંજાયા કરે તેવી રીતે, આખો અંગાળ દેશ પોતાના ભેજવાળા કાદવીઆ ગાદ જંગલમાં મૂગો મૂગો ઉઠસ મોઢે, દુઃખી ભાવે સતત ભીંજવા લાગ્યો. ખેડૂનો માથા પર કાથળા નાખી નીકળી પડ્યા હતા. સ્ત્રીઓ ભીંજતી ભીંજતી વાદળાંના શીતળ વાયુમાં ડિલ સંકારતી, એક ઘેરથી બીજે ઘેર ધરકામે આંટા મારતી હતી, અને ઘાટ ઉપર અત્યંત સાવચેતીથી પગ ચૂકી બીને કપડે પાણી ભરતી હતી; ગૃહસ્થ પુરુષો ઉંમરામાં બેઠા બેઠા હુદ્દા ગગડાવતા હતા, અને બહાર નીકળતું જ પડે તો કમરે ચાદર વીંટળી હાથમાં બેઠા લઈ, માથે છત્રી ધરીને નીકળતા હતા. સ્ત્રી અમલા કહેવાય, એના માથા પર છત્રી હોળીએ તડકે શેકાતા, વરસાદથી ધોવાતા અંગાળ દેશની સનાતન પવિત્ર પ્રથાની વિરૂદ્ધ છે.

વરસાદ કેમે અંધ રહેતો નહોતો. નીકા રોકાઈ પડી હતી. શંશીભૂપણ ખીન્નઈ ગયો હતો. છેવટે તેણે રેલગાડીને રસ્તે જવાનું નક્કી કર્યું.

એક સારી જગાએ નીકા ગાંધીને શશીભૂપણ આહારની વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.

- જોડાના પગ ખાશમાં પડે—એમાં માત્ર ખાડાનો દોષ નથી, પણ જોડાના પગનું પણ પડવા તરફ વધારે વલણ હોય છે.

શશીભૂષણને તે દિવસે એનું એક પ્રમાણ મળ્યું.

જે નદીઓનો ત્યાં સંગમ થતાં હતાં. સંગમના મુખ આગળ વાંસ બાંધીને માછીમારોએ એક લાંબી જાળ નાખી હતી. માત્ર એક જ તરફ તેમણે નૌકા જઈ આવી શકે એવો રસ્તો રાખ્યો હતો. ઘણા વખતથી તેઓ આ કામ કરતા હતા, અને તેનો વેરો પણ ભરતા હતા.

કમનસીબે આ વરસે આ રસ્તે ઓચિંતાના જલ્લા પોલિસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ બહાદુરનું શુભાગમન થયું છે. તેમની ખોટને આવતી જોઈ માછીમારોએ અગાઉથી જ પેલો રાખેલો રસ્તો ખતાવવા ખોટથી ખૂંચો પાડી, તેમને સાવધ કર્યા. પરંતુ મનુષ્યના ખતાવેલા કોઈ પણ બંધન તરફ સન્માન અર્પિત કરીને જરા ફેરમાં જવાની સાહેબના કહારીને ટેવ નહોતી. તેણે એ જાળ ઉપર ચઢીને જ ખોટ હાંકરી ! જાળે નમી જઈને, હોડીને રસ્તો દીધો, પરંતુ હલેસું અંદર ભરાઈ ગયું. હલેસું છૂટું કરતાં જરા મોડું થયું, ને જરા તકલીફ પણ પડી.

પોલિસના સાહેબ એકદમ ગરમ થઈ ગયા. તેમનું મોં લાલચોળ થઈ ગયું. તેમણે ખોટ લાંગરી. એમનું સ્વરૂપ જોઈને જ ચાર માછીમારો બિભી પૂંછડીએ ભાગી ગયા. સાહેબે પોતાના બધાસીને જાળ કાપી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેણે એ સાતસો આઠસો રૂપિયાની લાંબી જાળ કાપીને ટુકડેટુકડા કરી નાખી.

જાળ ઉપર ગુસ્સો ઉતારીને, સાહેબે ઉંચટે એ માછીમારોને પકડી લાવવાનો હુકમ કર્યો. કોન્ટેબલોને એ ભાગી ગયેલા ચાર માછીમારોનો પતો ન લાગ્યો, એટલે ખીજ ને ચાર જણા હાથ લાગ્યા તેને તેઓ પકડી લાગ્યા. એ લોકો હાથ નેડીને કાંકલદીઓ કરીને કહેવા લાગ્યા કે અમે બિલકુલ નિર્દોષ છીએ.

પોલિસ બહાદુર એ ચારે કેદીઓને સાથે લઇ લેવાતો હુકમ કરતા હતા, એવામાં ચરમાવાળો શશીભૂષણ હાંફળો ફાંફળો, જમો ચડાવી, તેનાં બટન પણ લગાવ્યા વગર, ચંપલતો પટ પટ અવાજ કરતો શ્વાસભર પોલિસની બોટની સામે આવી બેસો.

કાંપતે સ્વરે શશીભૂષણે કહ્યું: ' સાહેબ, માછીમારની જાળ તોડવાનો અને ચાર જણને વગર કારણે સતાવવાનો તમને મુદ્દય અધિકાર નથી. '

પોલિસના મોટા સાહેબે જવાબમાં હિંદી ભાષામાં તેને ગાળ દીધી. ગાળ દેવાતાં જ એક પળમાં, પોતે બેસો હતો તે જરાક ઊંચી ભેખડ પરથી શશીભૂષણ બોટમાં ફેલી પડ્યો, ને સીધો સાહેબની જ ઉપર જઈને પડ્યો. પાગલની પેઠે એણે સાહેબને ઝૂડવા માંડ્યો.

એ પછો થું થયું તેની તેને ખબર નથી. પોલિસ થાણામાં ન્યારે એ જાગ્યો ત્યારે એ કહેતાં શરમ આવે છે કે એની એવી ખરદાસ થઇ કે એથી એને માનસિક સન્માન કે શારીરિક આરામનો અનુભવ થયો નહિ.

શશીભૂષણના બાપે વકીલ જોરિસ્ટરને રોકીને પહેલાં તો શશીને અટકમાંથી જમીન ઉપર છોડાવ્યો.

જે માછીમારોની જાળો તૂટી ગઈ હતી તે લોકો શશીભૂષણના એક પરગણાના એક ગામના હતા. કાંઈ કાંઈ વખત મુસીબતની વેળાએ એ લોકો શશીની પાસે કાયદાની સલાહ લેવા પણ આવતા. જે લોકોને સાહેબ પકડીને બોટમાં લઈ આવ્યા હતા, તેમને પણ શશીભૂષણ જાળખતો હતો.

તેમને સાક્ષી બનાવવા શશીએ બોલાવ્યા. પરંતુ વાત સાંભળીને જ એ લોકો ચથરી ગયા, સૌએ કહ્યું: 'ઓ બાપ! ખેરી છોકરાંને લઈને જેમને સંસાર ચલાવવો પડે છે એ લોકો પોલિસની સાથે જગડામાં બિતરીને, પછી જાય ક્યાં? શરીરમાં જીવ તો ફક્ત એક જ છે, તુકસાન થવાનું હતું તે થઈ ગયું, હવે સાક્ષીના પાંજરામાં પુરાઈને નવી ઉપાધિમાં ક્યાં પડવું? કાકુર, તમે તો અમને ખરી મુસીબતમાં નાખ્યા.'

ધણું સમજાવ્યા ત્યારે તેમણે સાચી વાત કહેવાનું કબૂલ કર્યું.

આ દરમિયાન હરકુમાર એક દિવસ બેન્યમાં કામકાજ નિમિત્તે બિલ્લાના સાહેબોને સલામ કરવા ગયા હતા, ત્યાં પોલિસના સાહેબે એમને હસીને કહ્યું: ‘નાયમ બાણુ, મેં સાંભળ્યું છે કે તમારી રૈયત પોલિસની વિરૂદ્ધમાં સાક્ષી આપવા તૈયાર થઈ છે.’

નાયબે નવાઈ પ્રાપ્તી કર્યું: ‘હેં! એ તે કદી બને ખરું? એ ગંધાર્તા જીવડાંની એટલી ક્લિંબત!’

છાપાં વાંચનારાઓને ખબર હશે કે કેસમાં શક્તીભૂષણને પણ કોઈ રીતે ટકી ચકયો નહિ!

એકે એક માછીમારોએ આવીને કહ્યું કે પોલિસના સાહેબે અમારી જાળ નહોતી કાપી, પરંતુ સાહેબ તો અમને બોટમાં બોલાવી અમારા નામ કામ લખી લેતા હતા.

આટલું જ નહિ, પણ શક્તીભૂષણની જ હદમાં રહેતા ચોરેક ઝોળખીતા માણસોએ સાક્ષી આપી કે અમે એ વખતે બનાવવાળી જગાએ જનમમાં ગયેલા હતા. શક્તીભૂષણ વગર કારણે ઝોળખીતો ધસી ગયો, ને પોલિસના પહેરાવાળાઓની સામે થયો એ અમે નજરોનજર જોયું છે!

શક્તીભૂષણે કબૂલ કર્યું કે સાહેબે ગાળ દેવાથી હું બોટમાં ફેરીને સાહેબને મારવા લાગ્યો હતો. પરંતુ સાહેબે જાળ કાપી નાખી, અને માછીમારોને હેરાન કર્યા તેથી મેં એવું કર્યું હતું.

આવા સંજોગોમાં ન્યાયની દૃષ્ટિએ શક્તીભૂષણને સજા થઈ તો એને અન્યાયી સજા કહી શકાય નહિ. પણ સજા જરા વધારે થઈ.

એટલું કહેવું જોઈશે. એના ઉપર ત્રણ ચાર આરોપો હતા: મારામારી કરવાનો, અનધિકાર પ્રવેશ કરવાનો, અને પોલિસને પોતાની ફરજ અમલતા રોકવાનો વગેરે વગેરે. અને એ બધાંયે એની સામે પૂરેપૂરા સાબીત થયા.

શશીભૂષણ પોતાની એ નાનકડી ખોલીમાં પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકોને છોડીને પાંચ વરસની જેલ ભોગવવા ગયો !

શશીભૂષણના આપ અપીલ કરવા તૈયાર થયા, પણ શશીભૂષણે તેમને ફરી ફરીને ના પાડતાં કહ્યું: 'જેલ સારી છે ! લોકોની ખેડી જુદું નહિ બોલે ! પરંતુ જેલની બહાર જે સ્વતંત્રતા છે તે આપણને છેતરીને આક્રમમાં નાખે છે. અને જે સત્સંગતી વાત કહેતા હો તો હું કહીશ કે જેલમાં જુદું બોલનારા વિશ્વાસઘાતી ડરપોક માણસોની સંસંખ્યા ખુબ જ ઓછી છે, કારણ કે બગા થોડી !—બહાર તો આવા લોકોની જ ભરતી છે !'

શશીભૂપણ જેલમાં ગયા પછી થોડા દિવસમાં, તેના પિતાનું મરણ થયું. પાછળ કોઈ હતું નહિ. એક ભાઈ હતો, પણ તે ઘણા વખતથી મધ્ય પ્રાન્તમાં નોકરી ધંધો કરતો હતો, દેશમાં ભાગ્યે જ ફેરી આવતો; ત્યાં જ ધરખાર કરીને તેણે કાચમી વસત્રાટ કર્યો હતો, આથી દેશમાં જે કંઈ માલમિલકત હતી તે નાયબ હરકુમારે ચુકિત પ્રચુકિત કરીને પચાવી પાડી હતી.

જેલમાં મોટા ભાગના કેદીઓને જે પ્રમાણમાં દુઃખ ભોગવવું પડે છે તેના કરતાં શશીભૂપણને ઘણું જ વધારે દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હતું.

તેમ છતાં, પાંચ લાંબાં વરસ પૂરાં થઈ ગયાં.

વળા એક ચોમાસાના દિવસે શશીભૂપણ જેલની દિવાલોની આવી ઊભો. એનું શરીર હજી થઈ ગયું હતું, ને દૈન્ય શન્ય થઈ ગયું હતું.

સ્વાધીનતા તો મળી, પણ એ સ્વાધીનતાને ખાદ કરતાં, જેલની બહાર એનું પોતાનું કહીએ એવું કોઈ માણસ નહોતું કે એવી કોઈ ચીજ નહોતી ! ઘર વગરનો, સગાં સંબંધી વગરનો, સમાજ વગરનો શશીભૂષણ એક તરફ એકલો હતો, ને બીજી તરફ આખી દુનિયા હતી.

જીવનયાત્રાનો તૂટેલો તાંતણો ફરી ક્યાંથી સાંધવો એનો તે વિચાર કરતો હતો, એવામાં એક મોટી ગાડી આવીને એની સામે ઉભી રહી.

એક નોકરે ગાડીમાંથી ઊતરી શશીભૂષણને પૂછ્યું : ‘આપનું નામ શશીભૂષણભાણુ ?—’

શશીભૂષણે કહ્યું : ‘હા !—’

નોકરે તરત જ ગાડીનું બારણું ઉઘાડી દીધું, પછી પોતે શશીભૂષણના અંદર ખેસવાની ચાહ જોતો ઊભો.

શશીભૂષણે નવાઈ પામી પૂછ્યું : ‘‘ મને ક્યાં લઈ જવો છે ? ’’

તેણે કહ્યું : ‘મારા સેઠ આપને બોલાવે છે—’

જતા આવતા માણસો કુતૂહલથી જોઈ રહ્યા હતા, એ સહન ન થવાથી, ત્યાં વધારે વાદવિવાદ કરવા બૈભ્યા વગર શશીભૂષણ ગાડીમાં બેસી ગયો.

તેને થયું કે નક્કી આમાં કંઈક ભૂલ થાય છે. પરંતુ ગમે ત્યાં ક્યાંક તો ગયા વગર છૂટકો જ નહોતો; પછી આવી રીતે, ભૂલમાં તો ભૂલમાં, છોને આ નવીન જીવગીતી શરૂઆત થતી !

તે દિવસે પણ તડકો અને વાદળો આકાશમાં એકમેકનો સ્થિકાર કરવા ફરતાં હતાં. રસ્તાની બેય બાજુએ ચોખાસાતા વરસાદના પાણીથી

તરબોળ અનેકાં અનેકજનાં જેતરે ચંચળ હાથાપ્રકાશમાં વિચિત્ર દેખાતાં હતાં.

બન્નર આગળ એક મોટો રથ બિભો હતો, અને તેની નજીકમાં એક મોદીની દુકાન આગળ વૈષ્ણવ બિંદુઓનું ટોળું ઢોલક અને મંદરાંકરતાલના તાલ સાથે ગાન ગાતું હતું:

* એસ એસ ફિરે એસ—નાથ હે ફિરે એસ !
આમાર ક્ષુધિત તૃપ્તિ તાપિત ચિત; બંધુ હે ફિરે એસ !

ગાડી આગળ ચાલવા લાગી. ગાનના શબ્દો દૂર દૂરથી કાનમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યાં.

ઓગો નિખુર ! ફિરે એંસ હે, આમાર કરૂણ કામલ એસ !
ઓગો સમજનલક રિનગ્ધકલા ન્ત મુન્દર ફિરે એસ !

ધીરે ધીરે ગાન વધારે ને વધારે ક્ષીણ અને અસ્ફૂટ થતું જતું હતું. હવે સમજતું નહોતું.

પરંતુ એ ગાનના ધ્વનિએ સશીબૂધણના હૃદયમાં એક અદોલન જમાવી દીધું. તે પોતાના મનમાં એક પછી એક પદ રચી કાઢીને ગણગણવા લાગ્યો; બાજુ આ રચનાનો કદી અંત નહિ આવે એવું તેને લાગતું હતું—

આમાર ભતિસુખ ફિરે એસ,
આમાર ચિરદુઃખ ફિરે એંસ !
આમાર સમ સુખદુઃખ મંચન ધન

* ફિરે એસ—પાગ આવો. આમાર—મારું. ઓગો— હે !

અન્તરે ફિરે એસ !
 આમાર ચિર વાંછિત એસ,
 આમાર ચિર સંચિત એસ,
 ઝોહે ચંચલ ! હે ચિરંતન !
 ભુજળધને ફિરે એસ !
 આમાર *વક્ષે ફિરિયા એસ,
 આમાર ચક્ષે ફિરિયા એસ,
 આમાર શયને સ્વપને વસને
 ભૂષણે નિખિલ ભુવને એસ !
 આમાર મુખેર હાસિ તે એસ હે,
 આમાર ઝોખેર સલિલે એસ,
 આમાર આદરે, આમાર છયને,
 આમાર અભિમાને ફિરે એસ !
 આમાર સર્વંશ્ચરણે એસ,
 સર્વં ભરમે એસ,—
 આમાર ધરમ કરમ સોહાગ સરમ !
 જનમ મરણે એસ !

ગાદી જ્યારે એક યોગદત્તમ ફરતી દિવાલવાળા ખાગની અંદર
 પ્રવેશી એક બે માણના અંગલાની સામે આવી બીમી રહી ત્યારે
 શશીભૂષણનું ગાન થયું.

કંઈપણુ પ્રશ્ન પૂછ્યા વગર, નોકરની સૂચના મુજબ શશીભૂષણે
 ધરમાં પ્રવેશ કર્યો.

જે ઓરડામાં આવીને શશીભૂષણ બેઠો તે ઓરડામાં ચારે
 તરફ મોટાં મોટાં ટાચનાં કબાટોમાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગનાં વિધ વિધ
 પૂઠાંવાળી દગલાખંધ ચોપડીઓ ગોઠવેલી હતી. આ ચોપડીઓ

* વક્ષ-છાતીએ. મુખેર હાસિતે—મુખના હાસ્યમાં.

સામું નજર પડતાં જ, તેનું મુગતન જીવન ફરીથી જોલમાંથી મુક્ત થયું. સોનેરી નામાક્ષરવાળી, બુદ્ધ બુદ્ધ રંગની આ ચોપડીઓ જોઈને જાણે કોઈ આનંદલોકમાં પ્રવેશ કરવાનું મુખરિચિત રત્નખચિત સિંદૂર જડી મધું હોય એવું તેને લાગ્યું.

સામેના મેજ ઉપર પણ કેટલીયે ચોપડીઓ હતી.

શક્તિભૂષણ પોતાની ક્ષીણ દષ્ટિ ખેંચી ખેંચીને, વાંઠા થઈ થઈને જોતો હતો. તેણે એક ભાંગેલી સ્લેટ જોઈ, એની ઉપર કેટલીક જૂની નોટો હતી, એક ફોટો દેશીહિસાબ હતો. કયામાલા હતી, અને એક કાશીરામદાસનું મહાભારત હતું.

સ્લેટના લાકડાના ચોકઠા ઉપર શક્તિભૂષણના જ હસ્તાક્ષરમાં સાહી વડે ખૂબ જડા અક્ષરે લખેલું હતું—ગિરિબાલા દેવી !

નોટો અને ચોપડીઓની ઉપર પણ એ જ એક હસ્તાક્ષરમાં લખેલું હતું : ગિરિબાલા દેવી !

હવે શક્તિભૂષણ સમજ્યો કે હું ક્યાં આવ્યો છું. એના હૃદયમાં લોહી જોરથી ઊછળવા માંડ્યું. એણે ઉઘાડી બારીમાંથી બહાર નજર નાખી—થું નજરે પડ્યું ? પેલું સળીઆવાળું નાનકડું ઘર, એ. જીવોનીચો ગામડાનો રસ્તો—કંઠોટો મારીને આવતી પેલી નાની છોકરી—અને પેલો પોતાની શાંતિમય નિશ્ચિંત એકાંત જીવનયાત્રા !

એ દિવસોનું એ મુખમય જીવન કોઈ રીતે અસામાન્ય નહોતું કે એમાં કંઈ વિશેષતા નહોતી. એક પછી એક દિવસ નજીવા કામમાં, નજીવા મુખમાં, ખજર પડે ન પડે તેમ વીતી જતો હતો; પોતાના એ અબ્યાસ કાર્યમાં એક બાલિકા શિષ્યાને જણાવવાનું કામ ગિલકુલ નજીવા જોતું જ ગણી શકાય; પરંતુ ગામડાગામની એ એકાંત દિનયાત્રા,

એ કુદર, શાન્તિ, એ કુદર મુખ, એ કુદર બાલિકાનું કુદર મુખ એ બંધું છે બાલે સ્વર્ગની પેઠે દેશ અને કાલથી પર હોય, અને બાલે ભૂતકાળ રૂપે કેવળ આશા રાજ્યની કદપના છાયામાં જ શેલી રહ્યું હોય એવું લાગતું હતું. એ દિવસોનાં એ બધાં ચિત્ર અને સ્મરણ આજના આ વર્ષાથી સ્થાન લાગતા પ્રજાતના પ્રકાશની સાથે, અને મનની અંદર મંદમંદ ગુંજનરવ કરી રહેલ આ કીર્તનના સૂરની સાથે એકરૂપ થઈને એક પ્રકારનાં સંગીતમય અને જ્યોતિમય અપૂર્વ રૂપ ધારણ કરતાં હતાં. પેલા જંગલોથી ઘેરાયેલા કીચડવાળા સાંકડા ગામડાના રસ્તામાં, પેલી અનાદર પામેલી દુઃખી બાલિકાના રીસથી મલિન બનેલા મુખનું છેલ્લું સ્મરણ, વિધાતાએ ઘડેલા કાઈ અસાધારણ સુંદર, આશ્ચર્યમય અને ગંભીર વેદના—ભરપૂર સ્વર્ગીય ચિત્રની પેઠે એ શશીમૂષણના માનસપટ ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈ આગ્યું હતું.

આ સ્મરણની સાથે સાથે કીર્તનનો કંઈ સૂર ગુંજવા લાગ્યો, અને બાલે એ આમબાલિકાના મુખ ઉપર આખી દુનિયાના દિલનું અનિવર્તનીય દુઃખ પોતાની છાયા ઢાળી રહ્યું હોય એવું એને લાગ્યું.

શશીમૂષણ બે હાથમાં મોં છુપાવી એ મેજની ઉપર એ સ્નેહ, ચોપડી, નોટ વગેરેની ઉપર મોં રાખીને, બાલે દિવસ પછી, બાલે દિવસો પહેલાંનું સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો.

બહુવાર પછી, ધીમે અવાજ સાંભળી ચકિત થઈને તેણે મોં જંચું કરી જોયું.

એની સામે રૂપાના ચાળમાં ફળકૂચ મિષ્ટાન્ન ધરીને ગિરિબાલા એની નજીકમાં જ બેઠી હતી, ને મૂગીમૂગી એની સાથે જોઈ રહી હતી.

શશીમૂષણે જંચું જોતાં જ આમૂષણ વિનાની, સફેદ કપડાંવાળી,

નવાખની બેટી

દાણીલિંગ જઈને જોયું તો વાદળ અને વરસાદથી દશે દિશાઓ ધેરાઈ ગયેલી હતી. ધરમાંથી નીકળવાનું મન થતું નથી, અને ધરમાં ભરાઈ રહેવાનું યે ગમતું નથી.

હોટલમાં સવારે નારતો કરીને પગમાં જાડા ખૂટ અને પગથી માથા સુધી મેકિનટોશ પહેરીને હું ફરવા નીકળી પડ્યો. રહી રહીને ઝમઝમ વરસાદ પડતો હતો, અને ચારે કોર વાદળાં ને વાવટોળ જોઈ ને, જાણે વિધાતા, હિમાલય પર્વત સમેત આખી દુનિયાનું ચિત્ર રખરથી ધસીધસીને શૂંસી નાખવા બેઠા હોય એવું લાગતું લાગતું.

નિર્જન ક્ષણિકતા રોડ ઉપર હું એકલો ફરતો હતો, અને વિચાર કરતો હતો કે આ અવલંબનહીન મેધરાત્ર્ય તો કેઈ સાઈ લાગતું નથી ! શબ્દરપર્ષ અને રૂપગ્રાણી વિચિત્ર ધરતીમાતાને ફરી પાંચે પ્રતિદ્રિયો દ્વારા પાંચ પ્રકારે વળગવા માટે મારો જીવ તલપાપડ ચર્ષ મળ્યો હતો.

એવામાં નજીકમાં ક્યાંકથી કાઈ બીનો કાણુ રૂઢનધ્વનિ મને સંભળાયો. રાગશોકથી ભરેલી દુનિયામાં રૂઢનધ્વનિ ‘કંઈ નવાઈની ચીજ નથી—ખીલુ’ સ્વગ કોત કે ખીજે સમય હોત તો હું આને વખતે પાછું વળીને જોત કે કેમ તે સરેલું છે,—પરંતુ આ અતંત મેઘરાત્યમાં આ રૂઢનો ખ્વનિ જાણે આખી કુખ્ત ચઈ મળેલી દુનિયાનો એકમાત્ર રૂઢનધ્વનિ હોય એવી રીતે મારા કાને સંભળાવા લાગ્યો, એટલે હું તેની અવગણના કરી શક્યો નહિ.

અવાજ આવતો હતો તે દિશાએ વળી, મેં પામે જઈને જોયું તો એક ભગવાં લૂગાં પહેરેલી ખાઈ રસ્તામાં એક પથરા હિપર બેઠી બેઠી ધીમે ધીમે રાતી હતી. એના માથા હિપર સોતેરી જ્યાં ચિખરના આકારે બાંધેલી હતી. તાજા મોકને લીધે એ રાત્રી બેઠી હોય એવું લાગતું ન હતું, પરંતુ ક્યુ દિવસનો કમાવી રાખેલો થાક અને વિષાદ આજે વાદળ ધેરી નિર્જળતાના ભારે ઊંઘળી આવ્યો હતો.

મેં મનમાં મનમાં કહ્યું: આ પણ કીક થયું. કાઈ નવલકથા જેવું લાગે છે, પર્વતના શિખર પર બેઠી બેઠી કાઈ સંન્યાસિની રાતી હોય, અને તે મારાં ચર્મચક્ષુથી મને જોવા મળે એવું મેં કદીયે ધાર્યું નહોતું.

એ ક્યા દેશની હતી તેની મને ખબર પડી નહિ. એટલે મેં હિંદી ભાષામાં પૂછ્યું: ‘કાણુ છે તમે, તું ચયું છે તમને?’

પહેલાં તેણે કંઈ જવાબ લીધો નહિ—ચળકતી સળગ આંખે તેણે ધડીલાર મને જોઈ લીધો.

મેં ફરી કહ્યું: ‘મારાથી બીજો નહિ, હું ગૃહસ્થ છું.’

આ સાંભળી તે હસીને હિંદુસ્તાનીમાં બોલી ઊઠી: ‘ક્યુ દિવસથી ખીક શીકને ઘોળાને પી ગઈ છું—લાજ સરમ પણ રહ્યાં

નથી, બાણુછ, એક દિવસ હું જે જનનાનામાં હતી ત્યાં મારા સગા ભાઈને પણ આવવાની પરવાનગી નહોતી, અને આજે આખી દુનિયા મારું મોં જોઈ શકે છે !’

પહેલાં તો મને જરા ઘુરસો ચડ્યો, મારી રીતભાત વગેરે બધું જ સાહેબી હતું. તો પછી આ અભાગણી બાઈ મને બાણુછ કહે એ કેમ આવે ? મને થયું કે અહીં જ મારી નવલકથા પૂરી કરી નાખી, સિગારેટનો ધુમાડો ઉડાડી, જગવિખ્યાત સાહેબપણાની રેલગાડીને વેચી, ગર્વથી ને દમામથી ઉપાડી જઈ !

પણ છેવટે વિજય થયો કુતૂહલનો.

મેં કંઈ ઉચ્ચ ભાવ ધારણ કરી વાંકી ડોક કરી પૂછ્યું : ‘હું તમને કંઈ મદદ કરી શકું તેમ હોઉં તો કહો !’

તે સ્થિર નજરે મારા મોં સામે જોઈ રહી; થોડી વાર પછી તેણે દૂંઢા જવાબ દીધો : ‘હું વદ્રાવનના નવાખ ગુલામ કાદરખાંની બેટી છું.’

વદ્રાવન ક્યાં આવ્યું, અને નવાખ ગુલામ કાદરખાં કઈ જાતના નવાખ છે, અને તેમની બેટીને શા દુઃખે સંન્યાસીની ચઢતિ દાર્ણસિંગમાં કલકતા રોડ પર બેસીને રોલું પડે છે, એનો એક અક્ષર જાણતો નથી કે માનતો નથી;—પરંતુ મને થયું કે રસભાગ નહિ કરું, વાતો બરાબર જામી રહી છે !

તરત જ અતિ ગંભીર મોં કરી, એક લાંબી સલામ કરી મેં કહ્યું : ‘બીબીસાહેબ, માફ કરો, હું તમને ઓળખી શક્યો નહિ.’

નહિ ઓળખી શકેવાનાં બધાં વાજબી કારણો હતાં, તેમાં સૌથી મોટું કારણ તો એ હતું કે એમને મેં આ પહેલાં કદી જોયાં નહોતાં,

અને વધારામાં ધુમ્મસ એટલું બધું હતું કે પોતાના હાથ પગ પણ જોળખી શકતા નહોતા.

ખીખીસાહેબે પણ મારો અપરાધ મનમાં આણ્યો નહિ, અને સંતોષપૂર્વક જમણા હાથનો ઇશારો કરી, ખીજે એક પથરો દેખાડી મને હુકમ કર્યો: 'બેઠિયે !'

આ બાઈમાં હુકમ કરવાની તાકાત છે એવું હું જોઈ શક્યો. આવી મોટી બાઈએ મને આ શેવાળવાળા, બીના અને ખરખરડા પથરો ઉપર બેસવાનો હુકમ કર્યો, એને મેં મારું મોટું સદ્ભાગ્ય માન્યું. વંદ્રાવનના ગુલામકાદરખાંતી ખેટી તુરન્નિસા કે મહેર-ઉન્નિસા, કે નૂરુલિલ મુલ્કે, મને દાર્જિલિંગમાં કલકત્તા રોડ પર, તેમની પાસે જ, જોડાજોડ કાદવિયા આસન પર બેસવાનો અધિકાર આપ્યો હતો એ કંઈ જોવી તેવી ખટના કહેવાય ? હોટલમાંથી મેકિનટોશ પહેરીને બહાર નીકળતી વેળા આવા મહંતભાગ્યની મને સ્વપ્ને પણ કલ્પના નહોતી.

હિમાલયની છાતી પર, એકાંત શિલાખંડ પર બેસીને જે અબ્જાલ્યાં સ્ત્રી પુરુષ વાતો કરે એ કોઈ તાલ રચાયેલી કવિકથા જેવું લાગે છે, —જે સાંભળીને વાચકના હૃદયમાં દૂર દૂરની નિર્જન ગિરિકંઠરામાંથી આવતા કોઈ જલધોધના અવાજ, અથવા તો કલિદાસ રચિત મેઘદૂત કે કુંમારસંભવનો વિચિત્ર સંગીતશ્રવણિ યાદ આવી જવાનો સંભવ છે. તો પણ એટલું તો બધાયે કમ્પ્લેક્સ કરવું પડશે કે ખૂદ અને મેકિનટોશ પહેરીને, કલકત્તા રોડ પર કાદવિયા આસન ઉપર, એક દીન વેશવાળી હિંદુસ્તાની રમણીની સાથે, જોડાજોડ બેસીને પોતાનું આત્મગૌરવ અખંડ રાખી શકે એવો કોઈ તરાયુ બંગાળી હશે.

પરંતુ એ દિવસે ધનધૈર્ય ધુમ્મસમાં દશે દિશાઓ ઢંઢાઈ ગઈ હતી. શરમાવું પડે એવી ક્યાંક કોઈ ચીજ નહોતી, અનંત મેઘરાત્યમાં

કેવળ વદ્રાવનના નવાળ ગુલામ કાદરખાની બેટી અને હું—એક નવ-વિકસિત બગાળી સાહેબ—માત્ર બેજ જથ્થા બે પથ્થર ઉપર, આખી દુનિયાનો પ્રલય થયા પછી જાણે આકી રહ્યા હોઈએ એમ, બેઠાં હતાં. આ વિચિત્ર મિલનનો પરમ ગમ કેવળ અમારા નસીબને ખબર હતો, આકી કોઈને જ તે દેખાતો નહોતો.

મેં કહ્યું: 'બીબીસાહેબ, તમારા આ હાલ કોણે કર્યા?'

વદ્રાવનકુમારીએ કપાળ ફેટ્યું. પછી કહ્યું: 'કોણે આવું કર્યું તે હું શું જાણું! આવડા મોટા હિમાલય પહાડને આ સાધારણ ધુમ્મસમાં કોણે દોડી દીધો છે?'

કોઈપણ દાર્શનિક દલીલ કર્યા વગર મેં બધું માની લીધું, ને કહ્યું: 'હારતો, નસીબના ભેદને કોણ જાણી શક્યું છે! આપણે તો કેવળ જતું છીએ!'

સામી દલીલ કરી શકત, બીબીસાહેબને હું એમ સહેજમાં હેડાત નહિ, પરંતુ મારી ભાષામાં એ શોભત નહિ. કારણ કે દરવાન અને પટાવાળાની સોજતમાં રહીને જે કંઈ હિદી બોલવાનું હું શીખ્યો છું તે હિદીમાં ક્ષલ્પતા રોક પર બેસીને વદ્રાવનની કે બીજા કોઈ સ્થળની કોઈ નવાળની બેટીની સાથે નસીબવાદ કે સ્વેચ્છાવાદ વિષે ચર્ચા કરવાનું મારે માટે અસંભવિત બની ગત.

બીબીસાહેબે કહ્યું: 'મારા જીંદગીની અજળ કડાણી હમણાં જ પૂરી થઈ. જો ફરમાયશ કરો તો કહું.'

મેં ગભરાઈને કહ્યું: 'વાહ! ફરમાયશ શાની? જો દયા કરો તો એ સાંભળીને મારા કાન પાવન થશે.'

કોઈ એમ ન ધારે કે હું બરાબર આજ શબ્દો આવી રીતે હિંદીમાં બોલ્યો હોઈશ—બોલવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ શક્તિ નહોતી.

બીબીસાહેબ એવી ભાષા બોલતાં હતાં કે એ સાંભળીને મને થતું હતું બહુ જાણથી ધોયેલા સોનેરી ફૂંડાંવાળાં રિતઝંઘ દ્રામળ અનાજનાં ખેતરો ઉપર થઈને પ્રભાતનો મંદ મધુર વાયુ હિલોળા લેતો વહી રહ્યો છે. એના શબ્દો શબ્દમાં એવી સહજ સ્વાભાવિક નમ્રતા હતી, એવું સૌન્દર્ય હતું, ને એવો વાદ્ પ્રવાહ હતો ! અને હું દૂંડી ને ટચ ભાષામાં, ટુકડે ટુકડે, જંગલીની પેઠે, ફટ જવાબ દેતો હતો. ભાષામાં આવી અપૂર્ણ નિર્માળ સહજ સ્વાભાવિક શિષ્ટતા હોઈ શકે છે એવી મને આ પહેલાં ખબર નહોતી. બીબીસાહેબની સાથે વાત કરતી વખતે, પહેલી તો હું મારી રીતસાતની દીનતા પગલે પગલે અનુભવવા લાગ્યો.

તેમણે કહ્યું : ‘ મારા પિતૃવંશમાં દિલ્હીના બાદશાહોનું લોહી વહેતું હતું. કુળની એ મોટાઈ સચવાય તેવો વર શોધવાનું કામ ખૂબ જ અઘરું હતું. લખનૌના નવાબની સાથે મારા સગપણની વાત ચાલતી હતી—આખા હા ના કરતા હતા, એટલામાં દાંતથી કારતૂસ તોડવાની બાબતમાં સિંપાઈ લોકોની સાથે સરકાર બહાદુરને લડાઈ થઈ, અને તોપોના ધુમાડાથી હિંદુસ્તાનમાં અંધારું થઈ ગયું !’

સીના મુખે, ખાસ કરીને જાંચા કુળની મહિલાના મુખે મેં કદી હિંદુસ્તાની સાંભળ્યું નહોતું. એ સાંભળતાં જ હું સમજી ગયો કે આ ભાષા અમીરની ભાષા છે,—જે જમાનાની આ ભાષા છે તે જમાનો હવે વીતી ગયો છે. આજે રેલ્વે થઈ, તાર થયા, ધંધા રોજગારની ધમાલો થઈ, કુલીનતાનો લોપ થયો એટલે બધું ટચૂકડું, કુદ્ર અને નિસ્તેજ બની ગયું છે. નવાબખદીની કેવળ ભાષા સાંભળીને, અંગ્રેજીની બાંધેલી એ આધુનિક પહાડી નગરી દાઈલિંગના ગાદ

ધુસ્સ પટમાં પણ મારા મનઃચક્ષુ આગળ મોગલ સમ્રાટની માનસનગરી જાણે જાદુના જોરથી ખડી થવા લાગી—શ્વેત સંગેમરમરના મોટા મોટા ગગનભેદી મહાલયો, લાંબા પૂંછડાવાળા અશ્વો ઉપર કિન્યાખના અસખ્યા, હાથીની પીઠ પર સોનાની સાંકળોવાળી અખાડીઓ, ગામલોકોનાં માર્યા પર ચિત્રવિચિત્ર રંગની પાઘડીઓ, રેશમના અને મસલિનના ખૂલતા જમા, તે પાયજાસા, કમરે વાંકી તલવાર, જરી ભરતના કલગીવાળા જોડા—વખત જોઈએ એટલો, કાકમાક બેશુમાર, અને ક્ષિપ્રચાર અપાર !

નવાખની બેટીએ કહ્યું : ‘અમારા કિલ્લો જમુનાને કિનારે હતો. અમારી ફાજનો નાયક હતો એક હિંદુ પ્રાહ્મણ. એનું નામ હતું કેશરલાલ.’

નવાખની બેટીએ આ કેશરલાલ શબ્દ ઉપર પોતાના નારીકંઠનું તમામે તમામ સંગીત એકદમ કાલવી દીધું હોય એવું મને લાગ્યું.

હું લાકડી જમીન ઉપર મૂકી, ટટાર થઈને બેઠો.

‘કેશરલાલ ચુસ્ત હિંદુ હતો. હું રોજ સારે વહેલી જાઠી, અને અંતઃપુરની ખારીમાંથી જોતી તો કેશરલાલ છાતી સમાણું જમુનાનાં નીરમાં ઉભો રહીને, પ્રદક્ષિણા ફરતો ફરતો, હાથ જોડીને, જંચુ મોં કરી, ઊગતા સૂરજને અંજલિ આપતો. પછી જીતે કપડે ઘાટ પર બેસીને એક ચિત્તે જપ કરતો. તે પછી ખુલ્લા ગળે લેન્વ રાગે ભજન ગાતો ઘેર પાછો ફરતો.

હું મુસલમાન બાલિકા હતી, પણ મેં કદી મારા ધર્મને અક્ષરે સાંભળ્યો નહોતો. અને મારા ધર્મની ઉપાસના વિધિની પણ મને ખબર નહોતી. તે જમાનામાં વિલાસીતા, રવેન્છાચાર અને મદિરાપાનને લીધે

અમારા પુરુષોનું ધર્મબંધન તૂટી ગયું હતું અને અંતઃપુરના વિલાસભવનમાં પણ ધર્મ છવતો નહોતો.

વિધાતાએ મારા મનમાં સ્વાભાવિક ધર્મપિપાસા મૂકી દેશે એમ મને લાગે છે. અથવા ખીલું દોષ દ્રુપદ કારણ હતું કે કેમ તે હું કહી શકતી નથી. પરંતુ દરરોજ પ્રભાતના શાંત પહોરમાં, ઊગતા સૂર્યના પ્રદીપ્તમાં, શાંત વહેતી યમુનાના શાંત ઘાટ ઉપર, કેશરલાલ પૂજા અર્ચના કરતો એ દ્રશ્ય જોઈને મારું હિંદુ અંતઃકરણ એકદમ જાગી ઊઠતું, ને ઈ કંઈ સમજાય તેવાં ભક્તિમાધુર્યથી છત્તકાર્ષ્ણ હતું.

નિયમ, સંયમ અને સદાચારને લીધે બ્રાહ્મણ કેશરલાલનું તરણ ગૌર શરીર ધુમાડા વગરની અગ્નિજ્વાળા જેવું લાગતું હતું. બ્રાહ્મણનું પવિત્ર માહાત્મ્ય આ મુસલમાન છોકરીના મુઠ્ઠા હૃદયને અપૂર્વ શ્રદ્ધાથી ભરી દઈને નમ્ર બનાવી દેતું.

મારી એક કિંદુ બાંદી હતી. તે દરરોજ નીચી નમી અણામ કરી કેશરલાલની ચરણરજ લઈ આવતી. એ જોઈને મને આનંદ પણ થતો, ને ઈર્ષ્યા પણ થતી. વાર તહેવાર કે પર્વણી નિમિત્તે એ બાંદી દોષ દોષ બ્રાહ્મણોને જમાડતી, ને તેમને દક્ષિણા પણ આપતી.

હું પોતે પણ કેટલીક વખત તેને ધેસા આપીને કહેતી: ‘તું કેશરલાલને નિર્મત્રણ આપવાની ને?’

તે વેંત લાંબી છત્ત કાઢી કહેતી: ‘કેશરલાલ ઠાકુર કોઈનું અન્ન કે દાન ગ્રહણ કરતા નથી.’

આવી રીતે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ દોષ પણ રીતે કેશરલાલ તરફ મારો ભક્તિભાવ બતાવવાની મને તક નહોતી મળતી તેથી મારું મન બૂખ્યા માણસના મન જેવું બની ગયું હતું.

અમારા એક પૂર્વજે એક બ્રાહ્મણ કન્યાનું બળજબરીથી હરણ કરી લાવી તેની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. હું અંતઃપુરમાં એક ખૂણે બેઠી બેઠી એ બ્રાહ્મણ બાળાનો પવિત્ર રક્તપ્રવાહ મારી નસોમાં અનુભવતી હતી, અને એ લોહીના સંબંધે કેશરલાલની સાથે મારા એક સંબંધનો કલ્પના કરી મનમાં કંઈક સંતોષ માનતી હતી.

મારી હિંદુ દાસીની પાસેથી હું હિંદુધર્મના આચાર વિચાર, દેવદેવીનો આશ્રયકારક વાતો, રામાયણ મહાભારતનો અલૌકિક ઇતિહાસ વગેરે ખૂબ જીણવટથી સાંભળતી. એ સાંભળતાં એ અંતઃપુરના ખૂણામાં બેઠાં બેઠાં યે હિંદુ જગતનું એક અનુપમ દ્રશ્ય મારા મનમાં ખડું થતું. મૂર્તિઓ ને પ્રતિમાઓ, શંખ અને ઘંટનો ધ્વનિ, સોનાનાં શિખરેવાળાં દેવાલયો, હોમહવનની ધામધૂમ, અગ્નિચંદનવાળાં ફૂલોની સુગંધ, અલૌકિક શક્તિવાળા યોગીઓ સંન્યાસીઓ, દૈવી મહાત્મ્યવાળા બ્રાહ્મણો, માણસનો દૂષો વેશ લઈને વિચિત્ર લીલા, કરતા દેવતાઓ—આ બધાની મારા મનમાં એક અતિ પુરાતન, અતિ વિરાટ, અતિ દૂરની અદ્ભુત સૃષ્ટિ પેદા થતી—અને માણે ખોઈ બેઠેલું નાનકડું પંખી જેમ સાંજે કાઠ અતિ વિશાળ પ્રાચીન મહાલયના ઓરડે ઓરડે બિડ્યા કરે, તેમ મારું ચિત્ત એ અદ્ભુત સૃષ્ટિમાં લમ્યા કરતું. મારા બાળમનથી તો હિંદુસંસાર એક પરમ રમણીય પરીરાજ્ય જેવો હતો.

એવામાં કંપની બહાદુરની સાથે સિપાઈઓને લડાઈ થઈ અમારા વદાવનના નાનકડા કિલ્લામાં પણ વિધ્વવનું મોજું ફરી વળ્યું.

કેશરલાલે કહ્યું: ‘આ વખતે ગોર્ખાસ ખાનારા ગોરાઓને આર્યાવર્તમાંથી હાંકી કાઢી ફરી એક વખત હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ-મુસલમાનોએ રાજસભા હાથમાં લઈ સોગડાંમાઝ સર કરવી પડશે.’

મારા પિતા ગુલામ કાદરખાંબડુ ચેતીને ચાક્રનારા માણસ હતા.

તેમણે અંત્રેને તરફ ખાસ મમતા બતાવીને કહ્યું: ‘એ લોકો બહુ બળ્બરા છે. એમનાથી ન થાય એવું કોઈ કાર્ય નથી. હિંદુસ્તાનના લોકો એમને નહિ પહોંચી શકે. હું અગ્રોક્ષની આશાએ, મારા હાથમાંનો આ નાનકડો પથ્થર ગ્રોક્ષ દિશ્વો ખોવા તૈયાર નથી—હું કંપની બહાદુરની સામે નહિ લડું!’

જે વખતે હિંદુસ્તાનના એકેએક હિંદુ-મુસલમાનનું લોહી ગરમ થઈ ગયું હતું, તે વખતે મારા પિતાને વાણિયાની પેઠે આમ કરી કરીને બોલતા જોઈ અમારા સૌના મનમાં તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર પેદા થયો. મારી બેગમ માતાઓ સુધ્ધાં ગરમ થઈ ગઈ.

એવામાં ફોજ લઈને શત્રુ સંબળ થઈ, કેશરલાલે આવીને મારા પિતાને કહ્યું: ‘નવાગ્ર સાહેબ, આપ જો અમારી સાથે લડાઈમાં જોડાવાના ન હો, તો લડાઈ પૂરી થતાં સુધી હું આપને નજરકેદ કરું છું, તે આપના આ દિશ્વાનો ભાર મારે માથે લઉં છું.’

પિતાએ કહ્યું: ‘એવી બધી ધમાલ કરીને કંઈ કામ નથી, હું તમારા પક્ષમાં રહીશ.’

કેશરલાલે કહ્યું: ‘ખગ્ગનામાંથી થોડું ધન આપો!’

પિતાએ વધારે ન આપ્યું, તે કહ્યું: ‘જેમ જેમ જરૂર પડશે તેમ તેમ આપતો રહીશ.’

મારા સેંઘાથી માંડીને પગની આંગળીઓ સુધીમાં જેટલાં ઘરેણાં હતાં તેટલાં બધાં મેં ઉતારી નાખ્યાં, તે એ બધાં એક લૂગડામાં બાંધી મેં મારી હિંદુ દાસીની મારફત છૂપી રીતે કેશરલાલને મોકલી દીધાં.

કેશરલાલે ધરેણી લીધાં. આનંદથી મારું આશ્રુપૂર્ણ વગરનું આખું શરીર ખીલી ઊઠ્યું.

કેશરલાલ કાટ ચડેલી બંદૂકની નળી, અને જૂની તલવારો ધસી-ધસીને સાફ કરવા લાગ્યો—એવામાં ઓચિંતાનો એક દિવસ બપોરે જીલ્લાનો કમીશનર સાહેબ ગોરાઓની ફોજ લઈને, આકાશમાં ધૂળ ઉડાડતો, અમારા કિલ્લામાં આવી પહોંચ્યો.

મારા પિતા ગુલામકાદરખાંએ છૂપી રીતે તેને બેળવાના સમાચાર પહોંચાડી દીધા હતા.

વદ્રાવનની ફોજ ઉપર કેશરલાલની એવી અલૌકિક સત્તા જામી ગયેલી હતી કે એના એક શબ્દ પર એ સિપાઇઓ લાંગેલી બંદૂકો અને કાટ ચડેલી તલવારો લઈને લડવાને મરવા તૈયાર થઈ ગયા.

નિશાસધાતક પિતાનું ઘર હવે મને નરક જેવું લાગવા માંડ્યું. ક્ષોભ, દુઃખ, ક્રોધ અને ઘૃણાથી મારી છાતી ફાટી જવા લાગી, તો પણ આંખમાંથી આંસનું એક ટીપું સુધ્ધાં પડ્યું નહિ.

મારા બીકણુ ભાઈના લુગડાં પહેરી હું વેશપલટો કરીને અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ; કોઈ મને જોઈ શક્યું નહિ.

તે વખતે ધૂળ સમી ગઈ હતી, બંદૂકનો ધૂમાડો બંધ થઈ ગયો હતો. સિપાઇઓની ચીસો બંધ થઈ ગઈ હતી. બંદૂકના લડાકા પંથુ થઈ ગયા હતા. ચારે તરફ જંગમીન પર, પાણી પર, તે આકાશમાં મૃત્યુની ભયાનક શાંતિ ફરી વળી હતી. જમુનાના પાણીને લાલ રંગથી રંગીને સૂરજ આશમી ગયો હતો, અને આકાશમાં અજવાળિયાનો આદો ઝળેલો હતો.

‘પાણી !’

હું તે સાબળી શકી.

તરત જ મારું કપડું જમુનાના પાણીમાં ભીંજાવીને હું દોડતી પાછી આવી, પછી એ કપડું નીચોવીને કેશરલાલના ખીડલા હોઠમાં હું પાણી શેવા લાગી; મોં જોયું તો એના કપાળમાં એક તીક્ષ્ણ ધા થયેલો હતો, અને તેનાથી તેની ડાખી આંખ ફૂટી ગઈ હતી. એ ધા ઉપર મેં મારા કપડામાંથી પાટો ફાડીને બાંધી દીધો.

આવી રીતે કેટલીયે વખત જમુનામાંથી પાણી લાવીને મેં તેમના મોં પર ને આંખો પર સિંચ્યા ક્યું; ત્યારે ધીરે ધીરે તેનામાં ચેતનાનો સંચાર થયો.

મેં પૂછ્યું : ‘હજી પાણી આપું ?’

કેશરલાલે કહ્યું : ‘તું કાણ છે ?’

મારાથી હવે ન રહેવાયું; મેં કહ્યું : ‘હું આપની દાસી છું. નવાળા ગુલામ કાદરખાંની બેટી છું.’

મારા મનથી કે કેશરલાલ મરવા ટાણે, પોતાના આ ભક્તનો છેલ્લો પરિચય સાથે લઈ જશે, અને એ સુખ હું જીવનભર મારા હૃદયમાં સાચવી રાખીશ—મને એમાંથી કદી કોઈ વંચિત કરી શકશે નહિ.

પરંતુ મારો પરિચય મળતાં જ કેશરલાલ સિંહની પેઠે ગર્જના કરતો ઊભો થઈ ગયો ને બોલ્યો : ‘બેધમાનતી બેટી ! વિધવા ! મરતી વખતે યવનનું પાણી પીવડાવીને તે મારો ધર્મ નષ્ટ કર્યો !’

આમ કહી જોરથી તેણે મારા કપાળમાં એના જમણા હાથની હથેળી મારી. મને આંખે અંધારાં આવી ગયા. હું મૂર્છા ખાઈને પડી ગઈ.

તે વખતે હું સોળ વરસની હતી—અંતઃપુરમાંથી આ પહેલી જ વખત બહાર આવી હતી. હજી બહારનાં લોકો તીખાં સૂરજ કિરણોએ મારા મુકોમળ ગાલની લાલ્વારા હરી લીધી નહોતી—એ બહારના સંસારમાં પહેલું પગલું ભરતાં જ, સંસારની પાસેથી, મારા સંસારના દેવતાની પાસેથી આ પહેલું ઈનામ મળ્યું !”

મારી સિગરેટ હોલવાઈ ગઈ હતી. હું અત્યારસુધી મોદસુગંધ બની ચિત્રમાં આંકેલી મૂર્તિની પેઠે બેઠો હતો, ને વત સાંભળતો હતો, કે બાપા સાંભળતો હતો કે સંગીત સાંભળતો હતો તેની મને ખબર નથી—મારા મોંમાંથી એક અક્ષર નીકળતો નહોતો. પણ હવે હું રહી શક્યો નહિ.

હું એકદમ બોલી બીચો : ‘જનાવર !’

નવાળની બેટીએ કહ્યું : ‘કોણ જનાવર ! જનાવર શું મોતના મોંમાં પડીને, મોં આગળ આવેલું પાણી પાછું ડેલે ?’

મેં બોલ્યા પડીને કહ્યું : ‘એ પણ ખરું ! તો દેવતા !’

નવાળની બેટીએ કહ્યું : ‘શાનો દેવતા ! દેવતા કદી ભક્તની ખરા મનની સેવાનો અનાદર કરે ?’

મેં કહ્યું : ‘એ પણ ખરું !—’

આમ કહી હું ચૂપ રહ્યો.

નવામની ખેરીએ આમળ બોલવા માંડ્યું: ‘પહેલાં તો મને બહુ આલાત થયો. મને થયું કે આખી દુનિયા એકદમ મારા માથા ઉપર ભાંગી ભૂકો થઇને પડી છે.’

પરંતુ હું તરત જ લાનમાં આવી ગઈ. મેં જો કઠોર નિધુર નિર્વિદાર ચિત્ત સાદાણના ચરણુદમણમાં દૂરથી પ્રણામ કર્યા—હું મનમાં મનમાં બોલી—હે સાદાણ! તમે નીચતી સેવા, પારકાનું અન્ન, પૈસાદારનું ઘન, યુવતીનું યૌવન, અને રમણીનો પ્રેમ ક્યું વે સ્વીકારતા નથી; તમે સ્વતંત્ર છો, તમે એકાદ્રી છો, તમે નિર્દોષ છો, તમે દૂર દૂરના પ્રસાસી છો, તમારા પગમાં આત્મ સમર્પણ કરવાનો અધિકાર પણ મને નથી!’

મને ધૂળમાં માથું રમદોળી પ્રણામ કરતી જોઈ કથરલાલે ‘મુ ધાયું’ હશે તે હું કહી શકતી નથી—પરંતુ એના માં પર કંઈ પણ વિસ્મય કે કોઈ પણ લાવાન્તર મને જેવા જડ્યો નહિ તેણે શાંતિથી ઘડોક મારા મો સામે નજર કરી; પછી ધીરે ધીરે તે હમો થયો. મેં ચમકીને તેને ટેકા આપવા માટે મારો હાથ લંબાવ્યો,—તેણે મૂર્ચા મૂર્ચા તેનો ઇનકાર કર્યો,—અને બહુ કપટે જમુના ઘાટ સુધી પહોંચ્યો.

ત્યાં એક ભાડાની હોડી બાંધેલી હતી. સામે પાર જનાર કોઈ માણસ પણ નહોતું, કે પાર ઉતારનાર માણસ પણ કોઈ ત્યાં નહોતું.

જો હોડીમાં બેસીને કથરલાલે દોરડું ઊડી નાખ્યું. હોડી જોતજોતામાં પ્રવાહમાં ખેંચાઈ ગઈ. ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થઈ ગઈ. મને થયું કે મારા હૃદયનો બધો ભાર લઈને મારા યૌવનનો બધો ભાર લઈને, મારી ભક્તિનો બધો ભાર લઈને, એ અદૃશ્ય હોડીની

સામે હાથ જોડી આ શાંત માઝમ રાતે, ચાંદનીમાં આનંદનાં લહેરિયાં લેતો આ જમુનામાં ફૂદી પડીને, અકાળે ખરો પડેલી પુષ્પમંજરીની પેઠે મારા આ વ્યર્થ જીવનનો ત્યાગ કરું.

પરંતુ મારાથી એ બન્યું નહિ. આકાશનો ચંદ્રમા, જમુનાની સામે પારની કાળી ઘેર વનરાજી, કાલિન્દીનાં સ્થિર આસમાની ઊંડાં પાણી, દૂર આંખાવાડિયાની ઉપર ચાંદનીમાં ચમકતો અમારો દિલ્લો, એ બધાંયે મૂઝાં મૂઝાં ગંભીર એક તાનથી મૃત્યુનું ગાણું ગાઇ રહ્યાં હતાં; એ રાતે ગ્રહો, તારાઓ અને ચંદ્રથી શોભતાં ત્રણે જીવનો મને એકી અચાજે મરવાનું કહી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ એક માત્ર નિસ્તરંગ શાંત જમુનાનાં નીર પર થઇને વહી ગયેલી પેલી અદૃશ્ય નાનકડી હોડી જ, મને એ ચાંદની રાતના શાંત, સુંદર, શીતળ, સૌમ્ય અને અનંત ત્રિભુવન મોહન સ્વરૂપ મૃત્યુના આલિંગન માટે લાંગ્યા થયેલા જીજ્ઞાસુપાશમાંથી મુક્ત કરી, જીવનના માર્ગ પર ખેંચીને લઇ ગઇ. સ્વપ્નમૂઢ અનેલી હોઈ તેમ હું એ જમુનાને કઠિ કાઠે, ક્યાંક કાંશવનમાં થઇને, તો ક્યાંક લાઠામાં થઇને, તો ક્યાંક માંગેલા કાઠો ચડી ઊતરીને, તો ક્યાંક ગાઢ ઝાડીમાં થઇને આગળ ચાલવા લાગી.

આટલું બોલીને એ ચૂપ રહી.

હું પણ કંઈ બોલ્યો નહિ.

અહુ વાર પછી તે નવાળની બેટી બોલી: ‘આ પછીના બનાવો અહુ જટિલ છે. તે કેવી રીતે તમને સમજાય તે રીતે કહેવા તેની મને ખબર નથી.

દારણુ કે એક ગહન જગલમાં હું ભટકતી હતી, ક્યારે કંઈ વાટે આવી તેની કોને ખબર હતી !—ખબર રાખવાનું જ અશક્ય હતું. એટલે ક્યાંથી શરૂ કરું, ક્યાં પૂરું કરું, શું કહું ને શું ન કહું, કે જ્યાં કરીને આખીયે વાત તમને ખરાબર સ્પષ્ટ સમજાય, ને કશુંયે અસંભવિત કે અસાધ્ય ન લાગે !

પરંતુ મારા જીવનમાં હું સમજી છું કે આ જગતમાં અસંભવિત કે અસાધ્ય કશું નથી. નવાજના અંતઃપુરની એક બાલિકાને માટે બહારનો સંસાર કેવળ અગમ્ય છે એમ લાગે,—પરંતુ એ કેવળ કલ્પના છે, એકવાર બહાર નીકળી પડ્યા કે પછી એના ચાલવાનો રસ્તો જડી જ જાય છે. એ રસ્તો નવાખી રસ્તો ભલે ન હોય, પણ રસ્તો તો છે,—એ જ રસ્તે માણસો યુગયુગથી ચાલતા આવ્યા છે—ભલેને એ રસ્તો વાંકો ચૂકા વિચિત્ર ને સીમાહીન દેખાતો હોય, ભલેને એ અનેક ટુકડાઓમાં વહેંચાઈ ગયો હોય, ભલેને એ દુઃખ, સુખ ને વિધ્નતાથી ભરેલો હોય, પણ એ રસ્તો તો છે જ.

સુધારણુ લોકોના આ રસ્તા પર નવાજની બેટી એટલી ભટકતી હતી. એના એ લાંબા પ્રવાસનો હેવાલ સાંભળવામાં મંજ નહિ આવે—અને આવે તો પણ એ બધું કહેવાનો મને ઉત્સાહ નથી, ટૂંકામાં કહું તો દુઃખ કંઈ ઘણું વેઠ્યાં છે, વિપત્તિઓ પણ ઘણી માથે પડી છે, અપમાનો પણ ઘણાં સહ્યાં છે. તેમ છતાં જીવન ચસાણુ લાગ્યું નથી. આતશબાહુ જેમ વધારે સળગે તેમ વધારે ઉગ્ર અને; તેવી રીતે મારામાં પણ જેમ વધારે દુઃખ પડ્યાં તેમ વધારે જોર આવ્યું. જ્યાં લગી જોરથી ચાલ્યાં કર્યું ત્યાં લગી તો મને ખબર ન પડી કે હું બળું છું,—પરંતુ અચાનક એ પરમ દુઃખની, એ પરમ સુખની જવાબા હોવાઈ ગઈ, એટલે આ રસ્તાની ધૂળમાં જડ પદાર્થની પેઠે પડી ગઈ છું—આજે મારો પ્રવાસ ખતમ થઈ ગયો છે, અહીં જ મારી વાત પૂરી થાય છે !

આટલું બોલી નવાખજાદી ચૂપ રહી.

મેં મનમાં મનમાં માથું હલાવ્યું: અહીં વાત પૂરી થઈ જ ન શકે!

થોડીવાર ચૂપ રહી મેં ભાંગી તૂટી હિંદીમાં કહ્યું: 'બેઅફ્ઝી માફ કરજો, વાતનો છેવટનો ભાગ જરા વધારે ખુલાસા અંધ કહો તો ગુલામના મનની મૂંઝવણ કંઈક બોલી થશે.'

નવાખની બેટીને હસવું આવ્યું. મારી ભાંગીતૂટી હિંદી જમાને કામ ક્યું એમ મને લાગ્યું. જો હું શુદ્ધ હિંદીમાં વાત ચલાવી શક્યો હોત તો, મને લાગે છે કે મારી આગળ તેની શરય તૂટત નહિ, પરંતુ મને તેની માતૃભાષા નહિ જેવી જ આવડે છે એ હકીકત અમારી બેની વચમાં એક વિશાળ પડદા રૂપ હતી—એ જ એક આખર હતી.

તેમણે ફરી શરૂ કર્યું: 'કેશરલાલના સમાચાર મને ઘણી વખત મળતા, પરંતુ કેમે ફરી હું તેમને મળવા પામી નહિ. તેઓ તાતિયાટોપીની ટોળીમાં ભળી ગયા હતા, અને કોઈ દિવસ પશ્ચિમમાં, તો કોઈ દિવસ ઇસ્તાનમાં, તો કોઈ દિવસ નૈઋત્યમાં, વીજગાના કડાકાની પેઠે તૂટી પડતા, અને પવનમાં ભાંગીફેડી, ભેતભેતામાં અદૃશ્ય થઈ જતા.

મેં તે વખતે જોગ લીધો હતો; અને કાશીના શિવાનંદ સ્વામીને પિતૃપદે સ્થાપી હું તેમની પાસે સંસ્કૃત શાસ્ત્રો શીખતી હતી. આખા હિંદુસ્તાનના ગામેગામના સમાચારો એમની પાસે આવતા—હું ભક્તિમાવપૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતી, અને ઊંડો અંતરની વેદનાપૂર્વક વિધ્વનના સમાચારો મેળવતી.

ધીમે ધીમે અગ્રેણ રાજસત્તાએ હિંદુસ્તાનના વિશ્વવાગ્નિને પગ નીચે કચડીને હોલવી નાખ્યો. પછી એકદમ કેશરલાલના સમાચાર આવતા બંધ થઈ ગયા. બીષણુ પ્રલયાગ્નિના લાલ લાલ પ્રકાશમાં હિંદુસ્તાનના દૂર દૂરના ખૂણામાંથી જે વીરમૂર્તિઓ ઘડીએ ઘડીએ ઝખ્ખટ્ટી હતી, તે બધીએ એકદમ અધારામાં ડૂબી ગઈ.

હવે મારાથી રહેવાયું નહિ. ગુરુનો આશરો છોડી, ભૈરવીના વેશમાં ફરી હું બહાર નીકળી પડી. અનેક જંગાએ ફરી, અનેક ગામ જોયાં, તીર્થો જોયાં, મઠો જોયાં તે સંદેશ જોયાં—ક્યાંય પણ કેશરલાલનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. એક બે જણુ એનું નામ જાણનારા મળ્યા. તે કહે: ‘એ કાં તો લડાઈમાં મરી ગયો છે કે કાંસીએ ચડીને મરી ગયો છે, પણ મરી ગયો છે એટલી વાત નક્કી!’

પરંતુ મારા અંતરાત્મા કહેતો હતો: ‘ખોટી વાત!’

કેશરલાલ મરે નહિ—એ મર્યો નથી. એ બ્રાહ્મણ દુઃસહ ધીખતો અગ્નિ છે—એ કદી હોલવાય નહિ. મારા આત્માની આહુતિ લેવા માટે એ હજી પણ કોઈ દુર્ગમ નિર્જન યગવેદીમાં લહલહ ચલી જવાળાઓ કાઢતો લખૂકતો હશે.

હિંદુ શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન અને તપસ્યા દ્વારા ઘણા શુદ્ધો બ્રાહ્મણ થવાના દાખલા છે—પરંતુ મુસલમાન બ્રાહ્મણ થઈ શકે કે નહિ એ વિષે ક્યાંય કશું લખેલું નથી—તેનું એક માત્ર કારણ એ છે કે તે વખતે મુસલમાનો હતા નહિ.

હું જાણતી હતી કે કેશરલાલની સાથે મારું મિલન થવાને બહુ વાર છે, કારણ કે તે પહેલાં મારે બ્રાહ્મણ થવું જોઈશે!

એક એક કરતાં ત્રીસ વરસ વહી ગયાં. હું મનથી ને શરીરથી, વાણ્ઠી, આચારથી ને વ્યવહારથી બ્રાહ્મણ થઈ; મારી પેલી બ્રાહ્મણી

દાદીનું રક્ત નિષ્ક્રાંત તેજે મારો નસેનસમાં વહેવા માંડ્યું. મેં મનમાં મનમાં મારા યૌવનના આરંભકાળના એ પ્રથમ પ્લાહાણ, મારા યૌવનના અંતકાળના એ છેલ્લા પ્લાહાણ, મારા ત્રણે જીવનના એ એક પ્લાહાણના ચરણક્રમમાં, સંપૂર્ણ નિઃસંકાયલાવે આત્મસમર્પણ કર્યું—મેં કાંઈ અદ્ભુત દીપ્તિ મેળવી.

વિપ્લવમાં કેશરલાલે અતાવેલાં અનેક પરાક્રમે વિશે મેં સાંભળ્યું હતું.—પરંતુ એની મારા હૃદયમાં દર્શી છાપ પડી નહોતી. પરંતુ પેલી શાંત ચાંદની રાતે, જમુનાના પ્રવાહમાં એકે નાનકડો હોડી લઈને કેશરલાલને એકલો વહી જતો જોયો હતો એ જ એક ચિત્ર મારા મનમાં અંકિત થઈ ગયું હતું. હું રાત ને દિવસ મન ભરી ભરીને જોયા કરતી કે પ્લાહાણ નિર્જન જલપ્રવાહમાં ફહાડો ને રાત હલેલાં મારતો, કાંઈ અબળાઈ ભૂમિ તરફ દોડતો જઈ રહ્યો છે,—નથી એની સાથે કાંઈ મિત્ર, કે નથી નોકર, કાંઈની ચે એને કંઈ જરૂર નથી,—એ નિર્મળ આત્મવશ પુરુષ પોતે જ પોતામાં સંતુષ્ટ છે ને સંપૂર્ણ છે. આકાશના તારાઓ ને ચંદ્રમા એને શાંતિથી જોઈ રહ્યા છે.

એવામાં સમાચાર મળ્યા કે કેશરલાલ સરકારી સજામાંથી છટકીને નેપાલમાં લાગી ગયા છે. હું નેપાલમાં ગઈ. ત્યાં ઘણો સમય રહ્યા પછી સમાચાર મળ્યા કે કેશરલાલ ક્યારેતોયે નેપાલની હદ છોડી ક્યાંક જતો રહ્યો છે. ક્યાં જતો રહ્યો છે તેની કાંઈને અબર નથી.

ત્યારથી હું પહાડે પહાડે ભ્રમું છું. આ હિંદુઓનો દેશ નથી. આ તો ભૂટિયા, લેપચાઓનો દેશ છે. એ લોદા મ્લેચ્છ છે. એમના આહારવિહારમાં આચાર વિચાર કાંઈ ન મળે, એમના દેવતા બુદ્ધ, એમની પૂજાપાઠની વિધિ પણ બુદ્ધી. એટલે ઘણાં વરસની સાધનાને અંતે મેં જે શુદ્ધ પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરી હતી, વખતે એમાં કાંઈ પડે

એવી મને ખીક લાગવા માંડી. ખૂબ પ્રયત્નપૂર્વક હરેક પ્રકારના મલીન સ્પર્શથી મને અચાવી લઈને મેં ચાલવા માંડ્યું. મને ખબર હતી કે મારી હોડી કઠિે આવી પહોંચી છે, મારા જીવનનું છેલ્લું તીર્થ નજીકમાં જ છે.

આગળ શું કહું ? કહેવાનું કંઈ જ નથી. દીવો હોલવાય છે ત્યારે માત્ર એક જ કુંકે હોલવાઈ જાય છે—એની વાત લંબાવીને કેવી રીતે કરું ?

આડત્રીસ વરસ પછી આ દાર્જિલિંગમાં આજે સવારે કેશરલાલનો મને ભેટો થયો છે.

નવાખતી બેટીને અહીં જ અટકી જતી જોઈને મેં ઉત્સુકતા-પૂર્વક પૂછ્યું : 'શું જોયું ?'

નવાખતી બેટીએ કહ્યું : 'મેં જોયું તો વૃદ્ધ કેશરલાલ ભૂટિયા કુળીમાં ભૂટિયા સ્ત્રી અને તેના પેટ જન્મેલાં પોતરા પોતરીઓની સાથે મેલાં લૂગડાંમાં, મેલા આંગણામાં લુટો બનીને વાસના પૂળા બાંધી રહ્યો છે !'

વાત પૂરી થઈ.

મને થયું કે દિવાસનાં બે વેળુ કહેવાની જરૂર છે. તેથી મેં કહ્યું : 'લાગલાગટ આડત્રીસ વરસ સુધી જેને પોતાનો જીવ ગયાવધા પરદામાં બેસી સાથે રાત ને દિવસ રહેવું પડ્યું હોય એ કેવી રીતે પોતાના આચારનું પાલન કરી શકે ?'

નવાખતી બેટીએ કહ્યું : 'હું એ સમજું છું ! પરંતુ આટલાં બધાં વરસ મેં કેવા મોકમાં ભટક્યા હયું ! જે બાલ્યકુલે મારા

કિશોર હૃદયનું ઘરણું કરી લીધું હતું તે આલમજીવ કેવળ ટેવ હતો, માત્ર સંસ્કાર હશે એમ હું જ્ઞાતી રીતે ગાણું ? હું તો નાણીતી હતી કે તે ધર્મ છે, તે અનાદિ તે અનંત છે. એવું ન હોત તો સોળ વરસની વયે આપના ઘરમાંથી બાગી જઈને એ ચાંદની રાતે, અક્તિભાવથી ભરેલાં મારા ફેફ, મન અને પ્રાણનું મેં જ્યારે આલમજીવે દાન કર્યું, અને એના બદલામાં એ આલમજીવે મને જમણે હાથે અસહ્ય અપમાન આપ્યું, ત્યારે એ અસહ્ય અપમાનને શુરતા હાથે મળેલી દીક્ષાની પેઠે હૃદય પશુ ક્યાં વગર માથું નમાવી મેં અપશુ અક્તિભાવથી માથે ઝીલી લીધી એ ન ઝીલી હોત ! હોય આલમજીવ ! તને તો તારી એક ટેવના બદલામાં ખીણ ટેવ મળો ગર્ભ, પણ મને મારા એક યૌવન અને એક જીવનના બદલામાં ખીણું યૌવન અને જીવન ક્યાં મળશે ?

આમ કહી તે બાઈ બેઠીને ઉભી થઈ, બોલી : ‘ નમસ્કાર, બાણુ ! ’

પણ તરત જ મુધારીને તે બોલી : ‘ સલામ બાણુ સાહેબ ! ’ આ મુસલમાની અભિનંદન દ્વારા બંને છોરણુ થઈ મથેલા, ધુળમાં રંગદોળાતા ભગ્ન આલમજીવની બેઠી વિદાય લીધી હોય એવું લાગ્યું.

હું કંઈ બોલ્યો નહિ. તે હિમાલયનાં ધુમ્મસમાં વાદળાં અદસ્ય થઈ ગય તેમ, ધુમ્મસમાં અદસ્ય થઈ ગઈ.

હું પગવાર આબો મીંચી ઉભો રહ્યો, અને આંખો બનાવ માનસપટ ઉપર ચિતરાયેલો જોવા લાગ્યો. દિનપાવના આસન ઉપર જમુના કાંઠા પર પડના ઝરખામાં બેઠેલી સોળ વરસની નવાબબેઠીને મેં જોઈ—તે પછી, આ દાહીકિંગમાં કલકતા, રોડને દિનારે અમ્મ-હૃદય થયેલી નિરાશાની મૂર્તિ જેવી પ્રોક્ષતે પણ જોઈ—એક સુકુમાર

રમણીના દેહમાં પાલણુ અને મુસલમાનના રક્તનો સંઘર્ષ થતાં, એ સંઘર્ષમાંથી પેદા થયેલો વિચિત્ર વ્યાકુળ સંગીતધ્વનિ, સુંદર, શુદ્ધ ઉર્દુ ભાષામાં વહીને મારા મસ્તકમાં ઝણઝણાટી પેદા કરવા લાગ્યો.

આંખો ઉઘાડીને જોયું તો વાદળો વેરાઈ ગયાં હતાં, અને સ્વચ્છ સૂર્ય પ્રકાશમાં નિર્મળ આકાશ ઝળહળતું હતું. રીક્ષા ગાડીમાં બેસીને અંગ્રેજ બાઇચો અને ઘોડે સવાર થઈને અંગ્રેજ પુરુષો હવા ખાવા નીકળી પડ્યાં હતાં. વચમાં વચમાં ગલપટ્ટો વીંટાળેલા મુખમંડળમાં એક બે બંગાળીઓ મારી સામે કૂતકલ લપ્યા દટાસ કેંદ્રી રહ્યાં હતાં.

એકદમ હું ઊભો થઈ ગયો. સૂરજના પ્રકાશમાં ઝળહળતી દર્ય સપ્તિમાં હવે મને પેલી ધુમ્મસ વખતે કહેવાયેલી વાત સાચી હોય એવું લાગ્યું નહિ. મને ખાતરી છે કે પર્વતના ધુમ્મસની સાથે મારી સિમરેટનો ધુમાડો ભારે પ્રમાણમાં મિશ્રિત કરીને મેં એ કલ્પના ઉપજાવી કાઢી હતી—એ મુસલમાન પાલણી, એ પાલણુવીર, એ જમુના કાંઠાનો કિલ્લો કશું મેં સાચું નથી.

નયનજોડના બાણ

: ૧ :

નયનજોડના જમીનદારો એક વખત બાણ તરીકે બહુ પ્રખ્યાત હતા. તે જમાનામાં બાણગીરીનો આદર્શ બહુ સહેલો નહોતો. આજે જેમ રાજ રાયબહાદુરનો ખિતાબ કમાવા માટે ઉપરાઉપરી નાચગાન, ઘોડેઘોડ અને સલામો સિદ્ધારિસો કરવી પડે છે, તેવી રીતે તે જમાનામાં સાધારણ માણસમાંથી બાણની પદવી પ્રાપ્ત કરવા માટે કઠોર તપશ્ચર્યા કરવી પડતી હતી.

અમારા નયનજોડના બાણશ્રી માદરપાટ ફેંકી દઈને ઢાઢાનું કપડું પહેરતા; કારણ કે માદરપાટની ફેંકશતાથી એમની સુક્રામળ બાણગીરીને બહુ બગડતી થતી. તેઓ લાખ રૂપિયા ખર્ચીને બિલાડીના બગ્યાને પંરણાવતા. અને એવી વાત ચાલે છે કે એક વખત એક ઉત્સવ પ્રસંગે તેમણે રાતનો દિવસ બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી

અસંખ્ય દીવા સળગાવી, સૂરજના કિરણોનો દેખાવ કરવા, તેમણે સાચા રૂપાની જરીનો ઉપરથી વરસાદ વરસાવ્યો હતો.

આટલા પરથી જ ખંડા સમજી જશે કે, તે જમાનામાં બાબુઓની બાબુગીરી વંશપરંપરા સ્થિર રહી ચકતી નહિ. ઘણી વાટોવાળા દીવાનો પેડે, તેઓ પોતાનું તેજ પોતે જ થોડા વખતની ધામધુમમાં ખલાસ કરી નાખતા.

આપણુ કેલાસચંદ્ર રાય ચૌધુરી એ પ્રખ્યાત નયનજોડના એક જૂના બાબુ હતા. એમણે જ્યારે જન્મ મહંતુ કર્યો ત્યારે તેણે એક દીવાને તળિયે પહોંચી ગયું હતું. એમના પિતાનું મૃત્યુ ચલા પછી, થોડી ઘણી બાકી રહેલી નયનજોડની બાબુગીરી ધામધુમ-પૂર્વક શ્રાદ્ધ શાંતિ કરવામાં, તેણે ખૂટતાં ઝગઝગને હોલવાઈ જતા દીવાની પેડે, એકદમ છેલ્લો ઝગઝગ કરીને ઓગળી જઈ હોલવાઈ ગઈ.

એમની તમામ માલમલકત હેતુ વાળવામાં વેચાઈ ગઈ,—જે થોડું ઘણું બાકી રહ્યું તે વડે વડીલોની કીર્તિ સાચવી રાખવાનું અસંભવિત હતું.

આથી નયનજોડનો ત્યાગ કરી, પુત્રને સાથે લઈ, કેલાસમાબુએ કલકત્તામાં આવીને રહેવા માંડ્યું. એમનો પુત્ર પણ, માત્ર એક દીકરાને પાછળ મૂકી, આ હતગૌરવ સંસારનો ત્યાગ કરી પરલોકમાં સિધાવ્યો.

અમે એમના કલકત્તાના પડોશી છીએ. અમારો ઇતિહાસ એમના કરતાં બિઝકુલ જોધો છે. મારા પિતાએ જ્યત તહેનથી પેસો પેલા કર્યો હતો; તેઓ હમેશાં ટુંકો પોતલી પહેરતા—ધૂંટચ્છ કદી ઢાંકતા નહિ. પાંચઝે પાંચનો કિસામ રાખતા અને આપુની પઢવી મેજવવાની તેમને કાઈ લાલસા હતી નહિ. આથી જ તેમનો એમનો એક પુત્ર તેમનો

ખૂબ જ ઝણી છું. હું થોડું ઘણું લાણ્યો ગણ્યો છું, અને મારું માન અને પ્રાણ સાચવી શકું એટલું ધન વગર મહેનતે પામ્યો છું, એને હું મારા પરમ ગૌરવની વાત રાખજી છું. ખાલી તિજોરીમાં આપદાદા બાળુગીરીનો ચમકતો ઇતિહાસ મૂકી જાય, તેના કરતાં લોહાની પેટીમાં આપદાદા શેરનાં ઢાગળિયાં મૂકી જાય એ અને વંધારે કોંમતી લાગે છે.

આથી જ, મને લાગે છે કે જ્યારે કૈલાસબાળુ પોતાના પૂર્વ ગૌરવની ફેદિય થયેલી એક ઉપર લાંબો ચીડો એક ફાડતા ત્યારે મારાથી એ ગિલકુલ સહન થતું નહોતું. મને થતું કે મારા પિતાએ જાત મહેનત કરીને પૈસો પેદા કર્યો છે તેથી કૈલાસબાળુ અમારી તરફ તિરસ્કારની નજરે જુએ છે.

હું ગુસ્સે થઈને વિચાર કરતો કે તિરસ્કારને પાત્ર કાણ છે, તેઓ કે હું ? જે માણસ જીવનભર કઠોર ત્યાગનું પાલન કરીને, અનેક પ્રકારનાં પ્રલોભનોને જતાં કરીને, લોહાના મોંએ મળતી તુચ્છ ખ્યતિની પરવા કર્યા વગર, અથાક મહેનત કરીને, અને ખૂબ યુદ્ધિયાતુર્ય વાપરીને, તમામ પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કરીને, એક એક રૂપિયો કરીને સંપત્તિનો ઊંચો પિરામિડ, એકલે હાથે નિર્માણ કરી ગયો, તે ધુંટણ પણ ન ઢંકાય એવી ટૂંકી પોતલી પહેરતો એટલા માટે તેનો તિરસ્કાર થઈ શકે નહિ !

તે વખતે મારી ઉંમર બહુ કાચી એટલે હું મનમાં આવી દલીલ કરતો, ને ગુસ્સો પણ કરતો. પરંતુ હવે ઉંમર જરા પાકી થઈ છે, એટલે વિચાર કરું છું કે ભલેને ! મારી પાસે ખૂબ ધન છે, મને શાંતી ખોટ છે ? જેની પાસે કશું નથી, એને જો આવા અહંકારથી મુગ થતું હોય તો છોને એ સુખી થતો—મને એથી એક પૈસાનું નુકસાન નથી, ઊલટું એ ગિચારાને દિવાસો મળે છે !

હું એ પણ જોઈ શક્યો હતો કે મારા સિવાય બીજું કોઈ કેલાસખાણુની ઉપર ગુસ્સો કરતું નહિ. કારણ કે 'લાસખાણુના જોવો લાલો બોલો માણસ લાગ્યો જ કદી જોવા મળે ! કામકાજમાં અને સુખે દુઃખે પડાશીઓને મદદ કરવા તેઓ હમેશાં ખડેપગે તૈયાર હોય, નાના છોટાથી માંડીને ડાસા સુધી કોઈને પણ જોતાં તેઓ હસીને મીઠાશથી વાત કરવાના—જેનાં દૂર દેશવરનાં બધાંયે સગાંવહાલાંના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી જ તેઓ આગળ ડગલું કરવાના.

આથી કોઈની પણ સાથે તેમનો મેટા થતો તો લાખી પ્રમાણે હિટતી: 'કેમ, મનમાંને ? શશી મનમાં છે ને ? અમારા મોટા બાણુ મનમાં છે ને ? મધુરને તાવ આવતો હતો એમ સાંભળ્યું હતું તે હવે તો સાફ છે ને ? હરિચરણખાણુ બધા વખતથી મળ્યા નથી, તે કંઈ મોઢા સાગ તો નથી થયાને ? તમારા રાખાલતા શા ખચર છે ? ધરમાં બધાં મનમાંને ?' વગેરે વગેરે.

કેલાસખાણુ બહુ સાફ રવચ્છ રહેતા હતા. કપડાં બધાં બહુ નહોતાં, પરંતુ પહેરવાનાં જમો ચાદર એટલું જ નહિ, પણ પથારીમાં પાથરવાની એક જૂની ચાદર, એાછીકાની ખોલ, એક નાની શેતરંજ વગેરે બધુંયે પોતાને હાથે તડકામાં નાખી, સૂકવી, ગડી વાળીને, વળગણી પર સુવડતાથી ગોઠવતા. જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેઓ મુસનિજત જ હોય. તેમના ઘરમાં જે કંઈ થોડું બાણુ રામ રચીલું હતું તેટલાથી પણ એમનું ઘર ખૂબ ઉજળું લાગતું હતું. જણે તેમની પાસે બાણું હશે એવો લાસ થતો.

ઘરમાં નોકર નહોતો, તેથી બધી વખત ઘરનાં બારણાં બંધ કરી તેઓ પોતાના હાથે, ખૂબ કાળજીથી ધોતિયું ધોતા, અને બહુ શ્રમ લઈને ચાદર અને જમ્બાની ઇસ્તરી કરતા. તેમની બચરદસ્ત

જમીનદારીની કીમતી મિલકતોનો લોપ થઈ ગયો હતો, પરંતુ એક કીમતી ગુલાબદારી, અત્તરદારી, એક સોનાની રકાખી, એક રૂપાનો હુકો, એક કીમતી શાવ, એક પાવડો અને એક જામાની જોડ એટલામાં તેમણે ગરીમાઈનાં દ્રાણિયા થતાં બચાવી લીધાં હતાં. દાઈ એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં આ અર્ધ બહાર નીકળતું, અને નયનજોડના જગવિખ્યાત બાળુઓના ગૌરવની રક્ષા કરતું.

આ તરફ કૈલાસબાળુ સાધારણ માણસ હોવા છતાં પણ તેઓ વાતોમાં જે અકંકાર કરતા તે તેઓ વડોલો પ્રત્યેનું કર્તવ્ય સમજીને કરતા; બધા માણસો એમને એ વાતમાં ટેકા આપતા અને ખાસ ગમત માણતા.

મહોદ્ધાના લોકો એમને ઠાકુરદા મશાઈ કહેતા, અને એમને ત્યાં બધા માણસોની એક રહેતી. પરંતુ ગરીમાઈને લીધે, વખતે તેમનો તમાકુનો ખર્ચો વધી પડે, એ બીકે મહોદ્ધામાંનું દાઈને દાઈ એક એ શેર તમાકુ વેચાતી થઈને જતું, ને એમને કહેવું: 'ઠાકુરદા મશાઈ! જરા પરીક્ષા કરી જુઓ જોઈ', ગયાતી સરસ તમાકુ હાથ લાગી ગઈ છે.'

ઠાકુરદા મશાય એક એ દમ ખેંચીને કહેતા: 'વાહ બાઈ, સરસ તમાકુ છે!'

પછી એમાંથી સાઠ પાંસઠ રૂપિયાના બાવેની તમાકુની વાત નીકળી પડતી; અને તેઓ બધાને પૂછતા કે એ તમાકુનો સ્વાદ કરી જોવાનું છે દાઈને મન ?

બધાપણે ખચર હતી કે દાઈ એવું મન દેખાડે તો ચાવીઓનો પતો ખાવાનો નહિ, અને ખૂબ શોધાશોધ ક્યાં પડી જાહેર થવાનું કે જુદો નોકર ગણેશ એટલે દાઈ ચીજ ક્યાં મૂકી દે છે તેનું કંઈ

રેકાથું જ પડતું નથી.—ગણેશ પણ સામે એક હરે બોલ્યા વગર પોતાનો વાંક કબૂલ કરી લેવાનો.

આથી બધાએ એક રવરે બોલતા: 'હાકુર મથાય, રહેવા દો, એવી ભારે તમાકુ અમારાથી નહિ સેવાય, અમારે તો આ જ મારી છે.'

આ સાંભળી હાકુરદા ફરી આગ્રહ કર્યા વગર જરા હસી લેતા.

છૂટા પડતી વખતે હાકુરદા ઓગિંતાના બોલી ઊઠતા: એ તો હીક, પણ તમે બધા ક્યારે અમારે ત્યાં જમવા આવો છો એ તો કહો, ભાઈ ?'

તરત જ બધા કહેતા: 'એ પણ એક દિવસ નક્કી કરીને કહેશું.'

તરત જ બધા કહેતા: 'એ હીક કહ્યું, જરા વરસાદ થવા દો, કંડક થવા દો, ભારે બોજન રહ્યું ખરું ને !'

બ્યારે વરસાદ થતો ત્યારે હાકુરદાને કાંઈ તેમની પ્રતિજ્ઞા યાદ દેવડાવતું નહિ. જાણતું વાત નીકળે તો બધા કહેતા: 'આ વરસાદ વાદળોમાં કથું ફાવતું નથી.'

આ નાનકડા ઘરમાં રહેવું એમને બિલકુલ શોભતું નથી, અને એમને ખૂબ તકલીફ પણ પડે છે, એ વાતનો એમના તમામ હિતેચ્છુઓ એમની આગળ સ્વીકાર કરતા; પરંતુ કલકતામાં ખરીદવા લાયક મકાન શોધી કાઢવું કેટલું મુશ્કેલ છે એ વિષે પણ કાઠને કંઈ જાણ નહોતી. એટલે સુધી કે આજ છ સાત વરસથી રાખવા છતાં ભાડે રાખવા જેવું સારું મકાન પણ મહોલ્લામાં કાઠને જડતું નહોતું.

છેવટે ઠાકુરદા મશાય કહેતા: 'તો રહું લાઇ, તમારી જોડમાં રહું છું એ શું ઓછું સુખ છે? બાકી નયનજોડમાં મોટો બંગલો પડ્યો છે, પણ ત્યાં ગમે તો ને?'

મને ખાતરી છે કે ઠાકુરદાને પણ ખચર હતી કે એમની ગરીબ અવસ્થાથી હવે કાંઈ અમળ્યું નહોતું. અને ત્યારે તેઓ ગઈ કાલના નયનજોડને વર્તમાન સમજીને વાત કરતા, અને બીજા બંધાયે તેમાં ટેકા પુરાવતા, ત્યારે તેઓ મનમાં મનમાં સમજતા કે પરસ્પર જો આ છળ યાત્રી રહું છે તે કેવળ પરસ્પરની સહાયતાને લીધે જ છે.

પરંતુ મને એથી ખૂબ કોથ ચડતો. કાચી વળેા ગુણુએ છે કે બિલકુલ નિર્દોષ ગર્વને પણ તે દમાંવી દેવા ઈચ્છે છે, અને હમ્મરો મોટા અપરાધીઓની તુલનામાં તેને બુદ્ધિહીનતા જ સૌથી વધારે અસહ્ય લાગે છે.

કૈલાસબાબુ કંઈ છેક બુદ્ધિહીન હતા એવું નહોતું, કારણ કે કામકાજમાં બધા તેની મદદ અને તેમની સલાહ લેવા આવતા. પરંતુ નયનજોડના ગૌરવનો ઢોલ ધીટવામાં તેમને દેશકળતું કશું જ જાન રહેતું નહિ. બધાં તેમના પર પ્રેમ હતો, અને બધા એમને ખુશ રાખવા માગતા હતા, તેથી તેઓ ગમે તેવી અસંભવિત વાત કરે તો પણ કાંઈ તેનો વિરોધ કરતું નહિ. આથી એવું બનતું કે તેઓ પોતાની વાતની મર્યાદા સાચવી શકતા નહિ. બીજા લોકો પણ તેમને ખુશ કરવા કે, પછી કેવળ ગમ્મત ખાતર, નયનજોડના કીર્તિકલાપ વિષે વધારે પડતી વાતો હાંકવા માંડતા, ત્યારે તેઓ જરાયે અચકાયા વગર બધું માની લેતા, અને બધાયે એ પ્રમાણે માની લે છે એવું જ સમજતા. આવી બધી વાતોમાં બીજા લોકોને જરા પણ શંકા આવતી હશે એવો તેમને સ્વપ્નેયે ખ્યાલ આવતો નહિ.

મને કાઈ કાઈ વખત એવી ઇચ્છા થતી કે આ હોમો જે મિથ્યા ગઢમાં ભરાઈ બેઠો છે, અને જે ગઢને એ ચિરસ્થાયી માને છે તે ગઢને માત્ર એ તોપે સૌના દેખતાં ઉડાવી દેઈ ! કાઈ પંખોને નિરાંતે ડાળા ઉપર બેઠેલું જોઈને તેને ગોળાથી ઉડાવી દેવાનું શિકારીને મન થાય છે, અને પહાડ ઉપર પડું પડું કરતા પથ્થરને, જોઈને તેને લાન મારી નીચે ગમડાવવાનું ઈકરાને મન થાય છે. જે ચીજ પળે પળે પડું પડું કરે છે, અને છતાં કોઈ ખીજી ચીજને વળગી રહેલી હોય છે, તેને પાડી નાખીએ તો જ એનો હેતુ સરે છે, અને જોતારના મનને પણ તૃપ્તિ થાય છે.

કૈલાસમાયુતું જૂઠાણું એટલું બધું સરળ હતું, તેની ભીંત એટલી બધી દોઢળી હતી, અને તે સત્યની બંદૂકની સામે ગર્વથી નાચતું હતું કે તેનો પત્રકમાં નાશ કરવા માટે મારામાં જુરસો ભરાઈ આવતો—પરંતુ કેવળ આગસતે લીધે, અને સર્વજનસંમત પ્રધાનું અનુકરણ કરીને હું એ કામમાં હાથ નાખતો નહિ.

મારા પેતાના જૂતકાલીન મનોભાવોનું પૃથક્કરણ કરતાં મને
જોટલું યાદ આવે છે તેટલા પરથી હું સમજી શકું છું કે દેશાસનાબુની
તરફ મને અંતરમાં આટલો બધો અણુગમો હતો તેનું એક ધ્રુવ
કારણ પણ હતું.

તે જરા સંમજવીતે કહેવાની જરૂર છે.

હું પેસાદારનો દીકરો છું, અને લાણીગણીને એમ. એ. પાસ
થયો છું. લરખુવાનીમાં છું, છતાં કોઈપણ જાતની ખરાબ સોજત,
કે ખરાબ મોજમજમાં ફસાયો નથી. વડીલોના મૃત્યુ પછી જાતે બધી
મિલકતનો માલિક થયો છું, પણ તેથી મારા સ્વભાવમાં કોઈપણની
વિકૃતિ થવા પામી નથી. અને વળી ચહેરો મારો એવો છે કે હું
પોતે જો એને સુંદર કહું તો અહંકાર કર્યો કહેવાશે, પણ જૂઠું
બોલ્યો એમ નહિ કહેવાય.

આથી બંગાળ દેશમાં વરવિક્રમના બજારમાં મારી કિંમત ઘણી
જ વધારે હતી એ વિષે શંકાને સ્થાન નથી—અને મેં પણ આ

બજારમાં મારી કિંમત પૂરેપૂરી ઉપજાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પૈસાદાર બાપની અતિ રૂપવતી બહેલીગણેલી એકની એક દીકરી મારી કંપનામાં આદર્શરૂપે બિરાજતી હતી.

દશહજાર રૂપિયાના પચઠણની દરખાસ્તો દેશવિદેશથી મારા ઉપર આવવા લાગી. હું અવિચળ ચિત્તે કાટો લઈને તેમની ચોગ્યાચોગ્યાતને માપી જોતો હતો, પણ એક મારે લાચકની માલમ પડી નહોતી.

છેવટે ભવભૂતિની પેઠે મારી ધારણા બંધાઈ હતી કે કંઈ કહેવાય નહિ, મારી જોડ જન્મી પણ હોય, કારણ કે સમય અનંત છે, અને પૃથ્વી વિશાળ છે.

પરંતુ વર્તમાન કાળમાં અને હ્રુદ્દ બંગાળ દેશમાં એ અસંભવિત દુર્લભ પદાર્થ જન્મ્યો છે કે નહિ તે વિષે શંકા છે.

કન્યાઓના વાલીઓ રોજ રોજ અનેક જાદોમાં મારી રતુતિ કરવા લાગ્યા, અને અનેક પ્રકારે મારી પૂજા કરવા લાગ્યા. કન્યા પક્ષદ હો કે ન હો પણ આ પૂજા મને ગમી, સારો છોકરો સમજીને કન્યાઓના વાલીઓ મારી આ પૂજા કરતા હતા તે હું ચોગ્ય જ સમજતો હતો. શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે દેવતા વર આપે કે ન આપે, પણ જો એમની યથાવિધિ પૂજા ન થાય તો ખૂબ જ ગુસ્સે થઈ જાય છે. નિયમિત પૂજા કરતી જતી હોવાને લીધે મારું મન પણ તેવી રીતે અતિ ઉચ્ચ દેવભાવને પામ્યું હતું.

પહેલાં જ હું કહી ગયો છું ઠાકુરદા મશાયને એક પૌત્રી હતી. એને મેં ઘણી વખત જોઈ હતી, પણ કદી મને એ રૂપવતી લાગી નહોતી. એટલે એને પરણવાની કંપના પણ મારા મનમાં ઊગી નહોતી.

પરંતુ મેં મનમાં વિચારી રાખ્યું હતું કે કૈલાસજાણુ કાઈની મારફત અથવા તો ચોતે જાતે આવીને પોતાની પૌત્રીને અર્ધ રૂપે

અર્પણ કરવાના હેતુથી, મારી પૂજ શરૂ કરશે. કારણ કે હું સારો છોકરો હતો.

પરંતુ એમણે એમાંનું કંઈ કશું નહિ.

મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે મારા દાદા મિત્રને તેમણે એવું કહ્યું હતું કે નયનજોડના બાબુઓ કદી. પણ કોઈપણ બાબતમાં જાતે થઈને દાદાની પાસે અરજ કરવા ગયા નહોતા—કન્યા જાંઘીઅર કુંવારી રહે તો બલે રહે, પણ કુળની આ પ્રથાનું તેઓ ઉલ્લંઘન કરવાના નથી.

આ સાંભળી મને ખૂબ ચીડ ચડી. એ ચીડ ધણા દિવસ સુધી મારા મનમાં રહી—પણ હું રહ્યો સારો છોકરો, એટલે બકાર કશું દેખાડ્યા વગર ગુપચુપ બેસી રહ્યો.

જેમ વજની સાથે વીજળી હોય છે, તેમ મારા સ્વભાવમાં ક્રોધની સાથે સાથે ગમ્મતપ્રિયતા જડાયેલી હતી. ડોસાને માત્ર હેરાન કરવાનું મને કદી મન થાત નહિ, પરંતુ એક દિવસ એવિંતાનો એક કોવુક બરેલો પ્લાન મારા બેગમાં પેદા થયો, કે એને અમલમાં મૂકવાનું પ્રલોભન હું રોકી રાખી શક્યો નહિ.

પહેલાં જ હું કહી ગયો છું કે ડોસાને ખુશ કરવા માટે અનેક માણસો અનેક જૂઠી જૂઠી વાતો બોલી કરના. મહોત્સવામાં કોઈ એક પેન્શન ખાતા ડેપ્યુટિ મેજિસ્ટ્રેટ રહેતા હતા. તેઓ ઘણી વખત કહેતા હતા કે ઠાકુરદા, નાના લાટ સાહેબ મને જ્યારે મળે છે ત્યારે નયનજોડના બાબુઓના ખર્ચ પૂછ્યા વગર રહેતા નથી. સાહેબ કહે છે કે આ બંગાળ દેશમાં એક વર્ષમાંના રાજ અને નયનજોડના બાબુ—જે જ સાચા ખાનદાન ધર છે.

હાકુરદા ખુશ ખુશ થઈ જતા, અને માછ ડેપ્યુટિ બાબુની સાથે ભેટો ચતાં બીજા ઘણા કુશળ સમાચારો ભેગા આ સવાલ પણ પૂછતા: 'નાના હાટસાહેબ મળમાં છે ને? તેમનાં મેમસાહેબ મળમાં છે ને? તેમનાં દીકરા દીકરીઓ અવાં મળમાં છે ને?' પછી એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરતા કે વહેલામાં વહેલી તકે હું એકદિવસ સાહેબને મળવા જવાનો છું.

પરંતુ માછ ડેપ્યુટિને ચોક્કસ ખાતરી હતી કે નયનજોડના પ્રખ્યાત ઔધરી તૈયાર થઈને નીકળે એ પહેલાં તો કેટલાયે નાના હાટ ને મોટા હાટ બદલાઈ જશે.

મેં એક દિવસ સવારે જઈને કૈલાસબાબુને ખાનગીમાં બોલાવી, ધીરે ધીરે કહ્યું: 'હાકુરદા, કાલે હું લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની લેવીમાં ગયો હતો. તેમણે નયનજોડના બાબુઓને યાદ કર્યા એટલે મેં કહ્યું કે નયનજોડના કૈલાસબાબુ કલકત્તામાં જ છે, આ સાંભળી સાહેબને બહુ ખોટું લાગ્યું કે તમે આટલા બધા વખતથી અહીં છો, છતાં તેમને મળવા પણ ગયા નહિ! પછી મને કહે કે કાલે જ અપોરે હું છૂપે વેશે તેમને મળવા જઈશ!

બીજો કાઈ હોત તો વાતની અનાવટ તરત જ સમજી જત, અને કાંઈ બીજાને વિષે આવી વાત થઈ હોત તો કદાચ કૈલાસબાબુ પોતે પણ એ સાંભળીને હસ્યા હોત; પરંતુ પોતાને લગતો વાત હતી એટલે કૈલાસબાબુને તે વિષે લેશમાત્ર પણ શંકા થઈ નહિ.

મોરી વાત સાંભળી તેઓ ખુશ થઈ ગયા, અને સાથે સાથે અહાવરા પણ બની ગયા.

‘સાહેબને ક્યાં બેસાડીશ, શું કરીશ, કેવી રીતે તેમને સત્કાર કરીશ, કેવી રીતે નયનજોડનું ગૌરવ જળવાશે—’ એમની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો.

વળી તેમને અગ્રેજ આવડતું નહોતું; એટલે સાહેબની સાથે વાત કેવી રીતે કરશે એ પણ એક કાયરો હતો.

મેં કહ્યું: ‘એની ચિંતા ન કરશો. સાહેબની સાથે દુભાષિયો હોય છે. પરંતુ છોટા લાટ સાહેબની ખાસ ઇચ્છા તમને એકલાને જ મળવાની છે.’

બપોરે મહોલ્લાના ઘણા ખરા માણસો ઓફિસમાં ગયા હતા, અને બાકીના માણસો બારણાં બંધ કરી બેઠવા પડ્યા હતા.

તેવામાં કૈલાસખાણુના ઘર આગળ એક ગાડી આવીને બેઠી રહી.

બિદલાવાળા ચપરાશીએ તેમને ખબર આપ્યા છોટા લાટ સાહેબ પધાર્યા છે !

હાકુરના જૂના જમાનાની રોતરસમ મુજબ જામો અને પાવડી પહેરીને તૈયાર થયેલા હતા. તેમના વૃદ્ધ નોકર ગણેશને પણ પોતાનાં જ ધોતિયું, ચાદર ને જામો પહેરાવી તૈયાર કર્યો હતો.

છોટા લાટના પધારવાના સમાચાર સાંભળતાં જ કૈલાસખાણુ હાંફતા દાંફતા, ગળગળા થતા, દોડતા બારણુ આગળ આવીને બેલા; અને માથું નમાવીને ફરીફરીને સલામ કરતા સાહેબના વેશમાં આવેલા મારા એક ખાસ દોસ્તને ઘરમાં લઈ ગયા.

ઘરની અંદર એક ખુરશીમાં તેમણે પોતાની એકની એક કીમતી શાલ પાથરી રાખી હતી; તેની ઉપર છોટા લાટને બેસાડી તેમણે

ઉદ્ધુ' બાપામાં એક અતિ વિનયી લાંબું બાપણ વાંચ્યું, પછી નજરાણા તરીકે તેમણે સોનાની રક્ષાળીમાં, બહુ શ્રમે સાચવી રાખેલી વંશપરંપરા મળેલી એક અશરશીની માળા ધરી.

ધરડો નોકર ગણેશ ગુલાબદાની અને અતરદાની લઈને ઊભો હતો !

કૈલાસખાણુ ફરીફરીને અફસોસ કરવા લાગ્યા કે અમારા નયનજોડના ધરમાં હજુર બહાદુરની ચરણરજ પડી હોત તો આપ નામદારની લાયક મેમાનગીરી કરવાનું અમારાથી કંઈકે બની શકત, પરંતુ અહીં કલકત્તામાં તો અમે મુસાફર છીએ—અહીં તો જગહીન માછલાની પેઠે અમે બધી બાળતમાં નિરાધાર છીએ—વગેરે વગેરે.

મારો મિત્ર માથા પર મોટી હેટ રાખીને જ ખૂબ ગંભીર બાવે માથું હલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજી શિષ્ટાચાર મુજબ આવી જગ્યાએ માથા પર ટોપી રાખી શકાય નહિ, પરંતુ પક્કાઈ જવાની બીકે મારો દોસ્ત, માથા પરથી ટોપી ઉતારતો નહોતો. કૈલાસખાણુ અને તેમના ગર્વાધ નોકરને બહાર બીજો કોઈ હોત તો ધડીકમાં તેણે આ છૂપા વેશમાં આવેલા બંગાળીને પકડી પાડ્યો હોત.

દશેક મિનિટ માથું હલાવ્યા પછી મારો દોસ્ત ઊભો થયો, અને અગાઉથી શીખવાડી રાખ્યા મુજબ ચપરાશીએ સોનાની રક્ષાળી સમેત અશરશીની માળા, ખુરશી પરની પેલી શાલ, અને નોકરના હાથમાંની ગુલાબદાની અને અતરદાની વગેરે બધું ઉપાડી લઈને વેશ-ધારીની ગાડીમાં ચૂકી દીધું.

કૈલાસખાણુ સમજ્યા કે હોટા લાટ સાહેબનો આરો રિવાજ હશે.

હું બાણુના એક ઓરડામાં છુપાઈને આ બધું જોતો હતો. હસવું રોકી રાખવાથી મારું જાતીનું પિંજર વૂડું વૂડું થતું હતું !

હેવટે ન રહેવાયાથી, દોડી જઈને મેં જાણુના એક ઓરડામાં
અવેશ કર્યો, અને ત્યાં જોરથી હસવા માંડ્યું.

પણ અચાનક ચમકીને હું જોઉં છું તો ત્યાં એક બાલિકા
પાટ ઉપર બેઠી પડી ધૂસકે ધૂસકે રોતી હતી.

મને ઓચિંતાનો ધરમાં આવીને હસતો જોઈ તે એકદમ પાટ
પરથી ઊભી થઈ ગઈ, અને આંસુથી રૂંધાયેલા કંઠમાં રાપની ગર્જના
ભરીને, મારા મોં પર બીની પહોળી કાળી આંખોમાંથી તીખી
વીજળી વરસાવીને બોલી :

‘ મારા દાદામશાયે તમારું શું ખગાડ્યું છે ? તમે શું કરવા એમને
છેતરવા આવ્યા છો ? શું કરવા આવ્યા છો ?—’

આગળ કશું બોલાયું નહિ, એનું ગળું ભરાઈ આવ્યું હતું, તે
મોઢે લૂગડું ઢાખી રેવા લાગી.

મારો હસવાનો ઉત્સાહ કોણ જાણે ક્યાં ભેડી ગયો ! મેં જે કંઈ
કર્યું હતું તેમાં ગમ્મત સિવાય બીજું કંઈ હોવાની મને હજી લગી
કદપતા પણ નહોતી આવી.—અચાનક મને ખંખર પડી કે મેં
અત્યંત કોમળ સ્થળે અત્યંત કઠોર આઘાત કર્યો હતો. અચાનક
મારા આ કૃત્યની બીજાસ નિષ્કૃષ્ટતા મારી સામે દેખાઈ આવી.

હું શરમથી અને પરિતાપથી, લાત ખાઈને ભાગેલા કૂતરાની
પેટે ધરમાંથી, બોલ્યા ક્યાં વગર, ભાગી ગયો. હોસાએ મારું શું
ખગાડ્યું હતું ? એના નિર્દોષ અડંકારે તો કદીયે કાઠપણુ પ્રાણીને
આઘાત કર્યો નહોતો ! અને મારા અડંકારે આ કેવું લયંકર દિલ્લ
રૂપ ધારણ કર્યું હતું !

તે સિવાય એક બીજી પણ બાબતમાં આજે એકાએક મારી આંખ ઊઘડી ગઈ. આજ સુધી હું કુસુમને, કાંઈ અવિવાહિત પાત્રની કૃપા દ્રષ્ટિ માટે સાચવેલા માણની પેઠે જોતો હતો, અને સમજતો હતો કે મેં એને પસંદ નથી કરી એટલે એ પડી રહી છે, અને જે પસંદ કરશે એની એ થશે. પરંતુ આજે હું આ ધરના ખૂણામાં જોઈ શક્યો કે એ બાળક-શરીરની અંદર એક માનવહૃદય છુપાયેલું છે. એ અંતઃકરણને તેનાં પોતાનાં સુખદુઃખ, રાગ-અણુરાગ વગેરે છે. એક તરફ અજેય ભૂતકાળ છે અને બીજી તરફ અકલ્પ્ય ભવિષ્યકાળ છે—આ એ અનંત. રહસ્ય રાજ્યો તરફ તે અંતઃકરણ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાઈને રહેલું છે. જે માણસની અંદર હૃદય છે તેની કેવળ પચાસના રૂપિયા વડે કે તેનાં આંખનાંક માપીને પસંદગી થઈ શકે ખરી?

આખી રાત મને જાંઘ આવી નહિ.

બીજે દિવસ સવારે, વૃદ્ધનો તમામ કીમતી સરસામાન જે અમે પકાવી લીધો હતો તે બધો લઈને, બીતાંબીતાં મેં ઠાકુરદાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. કાંઈને કંઈ પણ દેહા વગર અધું ગુપચુપ નોકરના હાથમાં મૂકીને આવતા રહેવાનું મેં વિચાર્યું હતું.

પરંતુ ચાકર જોવામાં આવ્યો નહિ. હું આમતેમ જોતો હતો એટલામાં બાબુના ઓરડામાં ડોસાની સાથે છોકરી વાતો કરતી હતી તે મારે કાને સંભળાઈ.

છોકરી મીઠા મધુર સ્વરે સ્નેહથી પૂછતી હતી: ‘દાદા મશાય, કાલે લાટ સાહેબે તમને શું કહ્યું?’

ઠાકુરદા અત્યંત હર્ષધેલા બની જઈને, લાટ સાહેબને મોંઝે આચીન નયનજોડ વંશનાં લાંબાં કાશ્પનિક ગુણુગાન કરાવતા હતા. છોકરી, એ સાંભળીને ખૂબ આનંદ પ્રગટ કરતી હતી.

વૃદ્ધ વડીલને આ નાનકડી ઊંઝળી માતાના જેવા વડાકથી પટાવતી હતી, એ નેહ માત્રી આંખો છલછલ કરતી કંઠરાઈ આવી.

હું ડેટલીયે વાર સુધી ત્યાં મૂંગો મૂંગો બેસી રહ્યો, છેવટે કાકુરદા પોતાની વાત પૂરી કરીને ગયા, એટલે હું મારો ઉતરપિંડીનો માથા લઈને ઊંઝળીની પાસે ગયો અને કંઈ પણ બોલ્યા વગર બહુ દેતી આગળ મૂકી બદાર નીકળી ગયો.

આજ સુધી હું ડોસાને કદી પ્રણામ કરતો નહિ. પણ આજે મેં તેમને પ્રણામ કર્યા.

ડોસાને ચાક્રમ એમ થયું હતો કે ગઈ કાલે ઊંઝળી દાટ સાહેબ એમને ઘેર આવ્યા, તેથી જ એકદમ તેમના તરફ મારો ભક્તિભાવ જાગી પડ્યો છે.

તેમણે પુલકિત ચિત્તે ફરીફરીને ઊંઝળી દાટની વાતો જોડી કળીને કરવા માંડી.—મેં પણ કંઈ વિરોધ કર્યા વગર તેમાં કાંઈ કાંઈ કરી.

બદારના જે લોહાએ આ વાત સંભળી તેઓએ આખીયે ઘટનાને એક જોડી કાઢેલી વાર્તા આવી, અને ગમ્મતમાં ડોસાને બધી વાતમાં દોંડારો દીધા.

બદારના ગયા પછી મેં ખૂબ શરમાતાં શરમાતાં, અતિ દીનભાવે, ડોસાની આગળ એક વાત મૂકી. મેં કહ્યું: ‘એ કે નયનનેહના બાળુઓની આગળ અમારા કુલની મોટાઈ કંઈ જ દિસાયમાં નથી, તોયે—’

હું બોલી રહ્યો કે તરત કાસો મને જોરથી મેટી પડ્યો, અને આનંદના આવેરમાં બોલી કીધો: ‘હું ગરીબ છું—મરણ નમીયમાં

તે સિવાય એક બીજી પણ ખાખતમાં આજે એકાએક મારી આંખ બંધી ગઈ. આજ સુધી હું કુસુમને, કોઈ અવિવાહિત પાત્રની કૃપા દ્રષ્ટિ માટે સાચવેલા માલની પેઠે જોતો હતો, અને સમજતો હતો કે મેં એને, પસંદ નથી કરી એટલે એ પડી રહી છે, અને જે પસંદ કરશે એની એ થશે. પરંતુ આજે હું આ ધરના ખૂણામાં જોઈ શક્યો કે એ બાળક-શરીરની અંદર એક માનવહૃદય છુપાયેલું છે. એ અંતઃકરણને તેનાં પોતાનાં સુખદુઃખ, રાગ-અણરાગ વગેરે છે. એક તરફ અરોચ્ય ભૂતકાળ છે અને બીજી તરફ અકલ્પ્ય ભવિષ્યકાળ છે—આ બે અનંત, રહસ્ય રાજ્યો તરફ તે અંતઃકરણ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાઈને રહેલું છે. જે માણસની અંદર હૃદય છે તેની કેવળ પચાસના રૂપિયા વડે કે તેનાં આંખનાંક માપીને પસંદગી થઈ શકે ખરી?

આખી રાત મને ઊંઘ આવી નહિ.

બીજે દિવસ સવારે, વૃદ્ધનો તમામ કીમતી સરસામાન જે અમે પડાવી લીધો હતો તે બધો લઈને, બીતાંબીતાં મેં હાકુરદાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈને કંઈ પણ કહ્યા વગર બધું ગુપચુપ નોકરના હાથમાં મૂકીને આવતા રહેવાનું મેં વિચાર્યું હતું.

પરંતુ ચાકર જોવામાં આવ્યો નહિ. હું આમતેમ જોતો હતો એટલામાં બાબુના ઝોરડામાં ડોસાની સાથે છોકરી વાતો કરતી હતી તે મારે કાને સંભળાઈ.

છોકરી મીઠા મધુર સ્વરે સ્નેહથી પૂછતી હતી: ‘દાદા મશાય, કાલે લાટ સાહેબે તમને શું કહ્યું?’

હાકુરદા અત્યંત હર્ષધેલા બની જઈને, લાટ સાહેબને મોંઝી આવીત નયનજોડ વંશનાં લાંબાં કાદ્યનિક ગુણુગાન કરાવતા હતા. છોકરી, એ સાંભળીને ખૂબ આનંદ પ્રગટ કરતી હતી.

વૃદ્ધ વડીલને આ નાનકડી છાંટરી માતાના જેવા વડાવથી પટાવતી હતી, એ જોઈ મારી આંખો છલ્છલ કરતી ઊભરાઈ આવી.

હું ડેટલીયે વાર સુધી ત્યાં મૂંગો મૂંગો ખેસી રહ્યો, છેવટે કાકુરદા પોતાની વાત પૂરી કરીને ગયા, એટલે હું મારો છેતરપિંડીનો માલ લઈને છાંટરીની પાસે ગયો અને કંઈ પણ જોલ્યા વગર અધું તેની આગળ મૂકી બહાર નીકળી ગયો.

આજ સુધી હું ડોસાને કદી પ્રણામ કરતો નહિ. ‘પણ આજે મેં તેમને પ્રણામ કર્યાં.

ડોસાને ચોક્કસ એમ થયું હશે કે ગઈ કાલે છોટા લાટ સાહેબ એમને ઘેર આવ્યા, તેથી જ એકદમ તેમના તરફ મારો ભક્તિભાવ જનમી પડ્યો છે.

તેમણે પુલકિત ચિત્તે ફરીફરીને છોટા લાટની વાતો જોડી કળીને કરવા માંડી.—મેં પણ કંઈ વિરોધ કર્યા વગર તેમાં હા એ હા કરી.

બહારના જે લોકાએ આ વાત સાંભળી તેઓએ આખીયે ઘટનાને એક જોડી કાઢેલી વાર્તા માની, અને ગમ્મતમાં ડોસાને બધી વાતમાં હોંકારો દીધો.

બહાના ગયા પછી મેં ખૂબ શરમાતાં શરમાતાં, અતિ દીનભાવે, ડોસાની આગળ એક વાત મૂકી. મેં કહ્યું: ‘મેં કે નયનજોડના યાત્રુઓની આગળ અમારા કુલની મોટાઈ કંઈ જ દિસાયમાં નથી, તોયે—’

હું ખોલી રહ્યો કે તરત ડોસો મને જોરથી બેટી પડ્યો, અને આનંદના આવેગમાં ખોલી ઊઠ્યો: ‘હું ગરીબ છું—મારા નસીબમાં

તે સિવાય એક બીજી પણ બાજતમાં આજે એકાએક મારી આંખ ઊઘડી ગઈ. આજ સુધી હું કુસુમને, કાંઈ અવિવાહિત પાત્રની કૃપા દ્રષ્ટિ માટે સાચવેલા માણની પેઠે જોતો હતો, અને સમજતો હતો કે મેં એને પસંદ નથી કરી એટલે એ પડી રહી છે, અને જે પસંદ કરશે એની એ થશે. પરંતુ આજે હું આ ધરના ખૂણામાં જોઈ રાહ્યો કે એ બાળક-શરીરની અંદર એક માનવહૃદય છુપાયેલું છે. એ અંતઃકરણને તેનાં પોતાનાં સુખદુઃખ, રાગ-અણુરાગ વગેરે છે. એક તરફ અરોય ભૂતકાળ છે અને બીજી તરફ અકલ્પ્ય ભવિષ્યકાળ છે—આ એ અનંત રહસ્ય રાજ્યો તરફ તે અંતઃકરણ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફેલાઈને રહેલું છે. જે માણસની અંદર હૃદય છે તેની કેવળ પચાસુના રૂપિયા વડે કે તેનાં આંખનાંક માપીને પસંદગી થઈ શકે ખરી ?

આખી રાત મને ઝાંઘ આવી નહિ.

બીજે દિવસ સવારે, વૃદ્ધનો તમામ કીમતી સરસામાન જે અમે પડાવી લીધો હતો તે બધો લઈને, બીતાંબીતાં મેં હાકુરદાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈને કંઈ પણ દેખા વગર અહીં ગુપચુપ નોકરતા હાથમાં મૂકીને આવતા રહેવાનું મેં વિચાર્યું હતું.

પરંતુ ચાકર જોવામાં આવ્યો નહિ. હું આસતેમ જોતો હતો એટલામાં બાલુના ઝોરડામાં ડોસાની સાથે છોકરી વાતો કરતી હતી તે મારે કાને સંભળાઈ.

છોકરી મીઠા મધુર સ્વરે સ્નેહથી પૂછતી હતી: ‘દાદા મરાય, કાલે લાટ સાહેબે તમને શું કહ્યું ?’

હાકુરદા અત્યંત હર્ષધેલા બની જઈને, લાટ સાહેબને મોંએ પ્રાચીન નગ્નજોડ વંશનાં લાંચાં કાલ્પનિક ગુણગાન કરાવતા હતા. છોકરી, એ સાંભળીને ખૂબ આનંદ પ્રગટ કરતી હતી.

દારોગા સાહેબની દોસ્તી.

35055

મારે ઘર છોડી દેવું પડ્યું શાથી તે ખુલાસાખંધ નહિ કહું—
પણ માત્ર આભાસ આપીશ.

હું ગામડાગામમાં દેશી દાકતર હતો; પોલીસ થાણાની ખરાબર સામે મારું ઘર હતું. જમરાજને હું જોટલો વશ છું તેના કરતાં આ દારોગા ખાણુને હું ઝોછો વશ નહોતો. જોટલે જર અને નારાયણ માણસને ઢેકઢેલો હેરાન કરી શકે છે તેની મને ખરાબર ખબર હતી. જેમ મહિયુથી કંકણની શોભા વધે અને કંકણથી મણિની શોભા વધે તેમ મારી મધ્યસ્થતાથી દારોગાની અને દારોગાની મધ્યસ્થતાથી મારી શ્રીવૃદ્ધિ થતી હતી.

આવાં બધાં કારણોને લીધે ડંડાનિયમમાં પારંગત થયેલા દારોગા લલિત ચક્રવર્તીની સાથે મારે જરા વધારે દોસ્તી હતી. તેમના સગાની એક છોકરી તેમને ત્યાં ઊછરતી હતી. તે અરક્ષણીયા કન્યાને પરણવા માટે તેઓ ઘણી વખત મને આગ્રહ કરતા, ને મને પણ અરક્ષણીય બનાવી મૂકતા. પરંતુ શરી મારી એકની એક દીકરી હતી; માતા

આટલું સુખ હશે એવું હું નહોતો જાણતો, ભાઈ! મારી કુસુમે પાંચે
આંગળીએ પરમેશ્વર પૂજ્યા હશે, એટલે તું આજે પકડાઈ ગયો !'

ખોણતાં ખોણતાં ડોસાની આંખોમાંથી પાણી પડવા લાગ્યું.

ડોસાએ આજે આ પહેલી જ વખત, પોતાના મહા મહિમાન્વિત
વડોનો પ્રત્યેતું પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલીને કમ્પ્લે ક્યુ' કે હું ગરીબ છું;
કમ્પ્લે ક્યુ' કે મને જમાઈ તરીકે મેળવીને નયનજોડતું કુળગૌરવ
હણાયું નથી.

હું જ્યારે ડોસાને સતાવના માટે બાજી ગોઠવતો હતો ત્યારે
ડોસો મને પરમ સત્પાત્ર સમજી એક ચિત્તે મારી કામના કરતો હતો !

વિસ્તારથી કહેવાની શી જરૂર છે?—દીકરીના અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવાની છૂટ મેળવવા જતાં હરિનાથ બિખારી થઈ ગયો.

મારી દીકરી શશીએ કર્ણુ સ્વરે આવીને મને પૂછ્યું: ‘બાબા, થેલો ડોસો તમારા પગ પકડીને આમ કેમ રાતો હતો?’

મેં તેને ધમકાવીને કહ્યું: ‘જા જા, હવે, તારે એ બધું જાણીને કામ શું છે?’

હવે સારે વર શોધીને કન્યાદાન કરવાનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ ગયો. લગ્નનો દિવસ નક્કી થઈ ગયો. એકની એક દીકરીનાં લગ્ન હતાં, એટલે મેં જંમણની ભારે તૈયારીઓ કરાવી હતી. ઘરમાં ગૃહિણી નહોતી, એટલે પડોશી દયા કરીને મને મદદ કરવા આવી. બિખારી થઈ ગયેલો કૃતજ હરિનાથ રાતદિવસ ટાંટિયા તોડવા લાગ્યો.

પીડી ચોળવાને દિવસે રાત્રે ત્રણ વાગે ઓચિંતાનું શશીને ‘કાગળિયું’ થઈ આવ્યું. રોગ ધીમે ધીમે વધતો ગયો. વણા ઈલાજે કર્યા, પણ કંઈ વળ્યું નહિ, ત્યારે દવાઓની શીશીઓ જમીન પર ફેંકી દઈ હું હરિનાથના પગમાં પડ્યો.

મેં કહ્યું: ‘માફ કર દાદા ! મને પાપીને માફ કર ! મારે સંતાનમાં આ એક જ દીકરી છે, મારે બીજું કાંઈ નથી !’

હરિનાથ ખેંચાકળો થઈને બોલ્યો: ‘દાકતર બાણુ, આ શું કરો છો ? આ શું કરો છો ? હું તો આપનો સહનો ઓશિંગણ છું—કૃપા કરી મને પગે પડશો નહિ !’

મેં કહ્યું: ‘વગર ગુને મેં તારી ખરાબી કરી છે, એ પાપને લીધે મારી કન્યા મરવા પડી છે.’

વગરની એ દોકરીને હું અપરમાના હાથમાં સોંપવા રાહ નહોતો. વર્ષે વર્ષે નહું પંચાંગ નીકળે ને જૂનું નકામું જાય, તેમ કેટલાયે શુભ લગ્નો નકામાં ગયાં. મારી નજર આગળ કેટલાયે યોગ્ય અને અયોગ્ય પાત્રો ચક્રોળમાં ફરતાં હતાં, અને હું કેવળ વરધાડામાં બહાર મિથ્યાન્ન ખાઈને, નિસાસો નાખી, ઘેર પાછો આવતો.

શશીની ઉંમર આર વરસની થઈ ગઈ હતી; તેરમું બેઠું હતું. પરંતુ ઠીક ઠીક પૈસો ભેગો કરી શકું તો એને એક જાણીતા મોટા ઘરમાં પરણાવી શકવાની આશા મળી હતી. એટલું કર્મ પૂરું કરી શકું તો પછી તરત જ બીજા એક શુભ કાર્યમાં મન પરાવી શકું.

એ અતિ આવશ્યક રૂપિયાનો હું વિચાર કરતો બેઠો હતો. એટલામાં તુલસી ફળીના હરિનાથ મજૂમદાર આવીને મારા પગમાં પડી રોવા લાગ્યો. વાત એમ હતી કે એની વિધવા દીકરી રાતોરાત મરી ગઈ હતી, અને શત્રુપક્ષે ગર્ભપાતનો અપવાદ મૂકી દારોગા સાહેબને નનામો પત્ર લખ્યો હતો. એટલે હવે પોલીસે એ સ્ત્રીની ચોળાચોળ કરવા માંડી હતી.

એક તો દીકરી મરી ગયાનો શોક હતો, તેમાં આવા બારે અપમાનનો આઘાત ઉમેરાયો—એટલે બિચારાનું દુઃખ અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. તેનું કહેલું એમ હતું કે તમે દાકતર છો, વળી દારોગા સાહેબના મિત્ર છો, ગમે તેમ કરીને મને બચાવો !

લક્ષ્મી જ્યારે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે આવી જ રીતે કોઈ વાર ધરનું બારણું તો કોઈ વાર ખડકીનું બારણું ઠોકે છે ને વગર બોલાવી આવીને હાજર થાય છે.

મેં માથું હલાવી કહ્યું: ‘આમસો બહુ ગંભીર-છે.’

આમ કહી એક બે કલ્પિત ઉદાહરણો પલ્લુ આપ્યાં. વૃદ્ધ હરિનાથ ધ્રુજતો ધ્રુજતો બાળકની પેઢે રોવા લાગ્યો.

વિસ્તારથી કહેવાની શી જરૂર છે?—દીકરીના અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરવાની છૂટ મેળવવા જતાં હરિનાથ લિખારી થઈ ગયો.

મારી દીકરી શશીએ કશું સ્વરે આવીને મને પૂછ્યું: ‘બાબા, પેલો ડાસો તમારા પગ પકડીને આમ કેમ રોતો હતો?’

મેં તેને ધમકાવીને કહ્યું: ‘જા જા, હવે, તારે એ બધું જાણીને કામ શું છે?’

હવે સારા વર શોધીને કન્યાદાન કરવાનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ ગયો. લગ્નનો દિવસ નક્કી થઈ ગયો. એકની એક દીકરીનાં લગ્ન હતાં, એટલે મેં જમણુની બારે તૈયારીઓ કરાવી હતી. ઘરમાં ગૃહિણી નહોતી, એટલે પડોશીઓ દયા કરીને મને મદદ કરવા આવી. લિખારી થઈ ગયેલો કૃતજ્ઞ હરિનાથ રાતદિવસ ડાંટિયા તોડવા લાગ્યો.

પીઠી એળવાને દિવસે રાતે ત્રણ વાગે એચિંતાનું શશીને ‘કાગળિયું’ થઈ આવ્યું. રોગ ધીમે ધીમે વધતો ગયો. ત્રણ ઈલાખે દર્દી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ, ત્યારે દવાઓની શીશીઓ જમીન પર ફેંકી દઈ હું હરિનાથના પગમાં પડ્યો.

મેં કહ્યું: ‘માફ કર દાદા ! મને પાપીને માફ કર ! મારે સંતાનમાં આ એક જ દીકરી છે, મારે બીજું કાઈ નથી !’

હરિનાથ બેઆકળો થઈને બોલ્યો: ‘દાકતર બાણ, આ શું કરે છે ? આ શું કરે છે ? હું તો આપનો સહનો એશિંગણ છું—કૃપા કરી મને પગે પડશો નહિ !’

મેં કહ્યું: ‘વગર ગુને મેં તારી ખરાબી કરી છે, એ પાપને લીધે મારી કન્યા મરવા પડી છે.’

આમ કહી બધાં માણસોનાં દેખતાં મેં જૂમ પાડીને કહ્યું:
‘અરે, મેં આ ડોસાતું સત્યાનાથ વાળ્યું છે, એની હું મને સ્વજ
કરું છું. ભગવાન મારી શસાને બચાવે !’

આમ કહી હરિનાથનાં જૂતાં લઈ હું મારા માથામાં મારવા
લાગ્યો. વૃદ્ધે ગભરાઈને મારા હાથમાંથી જોડા ખૂંચવી લીધા.

ખીજે દિવસે દશ વાગે, શરીર ઉપર પીડીને રંગ લઈને સશ્વી
‘પરલોક ચાલી ગઈ.

ખીજે જ દિવસે દારોગા સાહેબે મને કહ્યું: ‘અરે, આમ ક્યાં
લાગી, હવે પરણી નાખો ! કાઈ જોનારૂં મૂકનારૂં તો જોઈશે ને ?’

માણસના હૃદયવિદારક દુઃખશોક તરફ આટલો બધો નિષ્કુર
અવિશ્વાસ શયતાનને પણ નહિ હોય. પરંતુ અનેક પ્રસંગે દારોગા
સાહેબની આગળ મેં એવું મનુષ્યત્વ દેખાડ્યું હતું કે આજે કંઈ
બોલી શકું તેમ નહોતો.

દારોગાની દોરતી તે દિવસે જાણે મને ચાખૂંકે ચાખૂંકે ફટકાવીને
અપમાનિત કરવા લાગી.

હૃદય ગમે તેટલું બચિત હોય, પણ કર્મચક્ર ચાલ્યા જ કરે છે !
પહેલાંની ચેઠે જ ભૂખ, આહાર, વસ્ત્ર, વગેરે ચાલવા લાગ્યા; એટલે
સુધી કે ચૂલાનાં લાકડાં અને જોડાની દોરી સુદ્ધાની પણ નિયમિત
સંભાળ થવા માંડી.

નવરાશના વખતે જ્યારે ધરમાં એકલો એકો હોઉં ત્યારે કાઈ

કોઈ વખત કાનમાં પેલો કરણ સવાલ સંભળાયા કરે છે. ‘બાબા, પેલો ડોસો તમારા ખમ પકડીને કેમ રાતો હતો ?’

ગરીબ હરિનાથનું જીવન ઘર મેં મારે ખરચે છાઈ દીધું, મારી ફક્તી માય તેને દાનમાં આપી, અને એની ગીરા મુકામેલી જમીન શાહુદારના હાથમાંથી છોડાવી આપી.

ચોડા દિવસ સુધી, તાજ શોકની અસલ વેદનામાં, સાંજે એકલો બેઠો હોઈ ત્યારે કે રાતે જીવ ન આવે ત્યારે મને થતું કે મારી કામલ હૃદયની છાકરી આ સંસારની લીલા પૂરી કરીને ગઈ તો ખરો, પણ પરલોકમાં એ એને એના પાપના ઘેર દુષ્કર્મને લીધે શાંતિ મળતી નથી, દુઃખી દુઃખી થઈને એ જાણે મને પૂછ્યા જ કરે છે કે બાબા, કેમ આવું કર્યું ?

ચોડા દિવસ તો મને એવું થઈ ગયું કે ગરીબની દવા કરીને પૈસા માગી શકતો નહિ. કોઈ નાની છાકરીને માંદો બેઠો તો મને થતું કે મારી શક્તી જ બાબા ગામની માંદો એકરીઓની અંદર વસીને રાગતું દુઃખ ભોગવી રહી છે.

વરસાદ પૂરઝેસમાં પડતો હતો. શેરીમાં હોડીઓ ચાલતી હતી, સવારનો વરસાદ મૂશળધાર પડતો હતો, હજી અટક્યો નહોતો.

એવામાં જમીનદારના ઘેરથી તેડું આવ્યું. બાણુનો હોડીવાળો જરીક પણ વિલંબ ન સહી શકવાથી ઉદ્દત બનતો જતો હતો.

આ પહેલાં આવા વરસાદના સમયે બહાર નીકળવાનું થતું તો ઘરમાં એક માણસ એવું હતું જે મારી જૂતી છત્રી ઉધાડીને બેઠું

કે એમાંથી ચૂં તો નથી ને, અને ચિંતાગુરુ સ્વરે ફરોફરીને કહેવું
કે પવનના મોગધી અને વરસાદની આપટથી જરા સાચવીને ચાલજો.

આજે ખાલી ખાલી ધરમાંથી મારી છત્રી જાતે જ શોધી કાઢીને
હું બહાર નીકળ્યો, બહાર નીકળતી વખતે તે રનેકમધું સુખ યાઃ
આવતાં મારો ખગ ધીમે પડતો હતો. એના જંઘ શયનગૃહની સામે
જોઈને હું વિચાર કરતો હતો કે જે લોકો પારકાના દુઃખનો વિચાર
વિચાર જ કરતા નથી, તેમનાં ધરમાં તેમનાં સુખને વારસે લગવાન
આટલી સ્નેહની જોગવાઈ શા સારૂ કરતો હશે ?

આમ વિચાર કરતો કરતો હું એ ખાલી ધરના દરવાજા પાસે
પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો જોટલામાં મારી છાતીમાં હાથાકાર વ્યાપી ગયો !

જોટલામાં બહારથી મોટા માણસના નોકરનો તોછડો ઘાટો
સંભળાયો. એ સંભળતાં હું એકદમ શોકને દગાવી ફડ બહાર
નીકળી ગયો.

હોડીમાં ઘેસતી વખતે જોઈ છું તો પોલીસ થાણાના ઘાટે
નૈકા ગાંધેશી હતી—એક ખેડૂત માત્ર લંગોટી ભર વરસાદમાં
બીજતો હતો.

મેં પૂછ્યું : ‘ છું કે ? ’

જવાબ મળ્યો : ‘ કાલે રાતે મારી ઝાકરીને સાપ કરગો છે.
જોટલે થાણામાં જાહેર કરવા માટે એને લઈને દૂરના ગામડામાંથી
અહીં આવ્યો છું. ’

પોતાના કીલ પરતું એક માત્ર વસ્ત્ર કાઢીને લેતે મહાને
જોતાડ્યું હતું.

જમીનદારની કચેરીના અધીરા હોડીવાળાએ હોડી હંકારી મેલી.

એક વાગે ઘેર પાછો આવતાં જોઈ 'છું' તો હજી પણ પેલો માણસ છાતીમાં હાથ ખગ ધાલીને એકો બેકો ભીંજતો હતો, ફેજદાર સાહેબ હજી આવ્યા નહોતાં.

મેં તેને મારા ઘરમાંથી આવવાનું મોકલ્યું. પણ તેને એ અડક્યો નહિ.

ઝટપટ જમી કરીને કચેરીના રોગીને જોવા માટે ફરીથી બેઠું પડ્યું.

સાંજે પાછો આવીને જોઈ 'છું' તો હજી પણ પેલો માણસ બિલકુલ જડની પેઠે ત્યાં બેઠેલો હતો. પૂછતાં એ જવાબ દઈ શકતો નથી, મોં સામે જોઈ રહે છે. હવે તેની નજરે આ નદી, આ ગામ, આ થાણું, આ વાઘન ઘેરી ઘટ્ટોપ જળખંભોળ પૃથ્વી બધું સ્વપ્નવત્ બની ગયું હતું.

બધા પ્રશ્નો પૂછ્યા ત્યારે એટલું જાણવા મળ્યું કે એક વખત એક કાન્ડેબલ આવી પૂછી ગયો હતો કે ગજવામાં કંઈ છે કે નહિ ! જવાબમાં તેણે કહ્યું હતું કે હું બિલકુલ ગરીબ છું, મારો પાસે કશું નથી. કાન્ડેબલ કહી ગયો: 'તો બેટા, બેસી રહે !'

આવાં દૃશ્યો પહેલાંયે મેં બધાં જોયાં હતાં—પણ કદી મને કશું લાગ્યું નહોતું. પરંતુ આજે હું એ ક્રમે સહી શક્યો નહિ. મારો કંઠ કફળાથી ભરાઈ ગયો, મારાં એ ગદગદ કંઠની અવ્યક્ત ચીસથી આખું આકાશ ભરાઈ ગયું. દીકરીને જોઈ બેઠેલાં એ મૂળા બેઠેલાં અમાપ દુઃખ જોઈને મારી છાતીનાં પાંજરા પર જાણે હથોડા પડતા હતા.

દારોગા સાહેબ નેતરના મુઠામાં બેસીને લહેરથી હુકો ગગડાવતા હતા. છોકરીની ચિંતામાં લેવાયેલો એમનો પેલો સગો, મને પ્યાનમાં

રાખીને જ, હમણાંતો દેશમાંથી અહીં આવેલો હતો. તે શેતરંજ પર ખેસીને વાતો કરતો હતો.

હું એકદમ વંટોળિયાની પેઠે ત્યાં જઈને બિભો, ને ખૂમ પાડી બહુયો: 'તમે લોકો તે માણસ છો કે પિશાચ ?'

આમ કહી આખા દિવસની મારી હમાણીના રૂપિયા ખર્ચિંગ ખર્ચિંગ કરતા દારોગાની સામે નાખીને મેં કહ્યું: 'રૂપિયા જોઈએ તો આ રૂપિયા લો, અને મરો ત્યારે સાથે લઈ જાઓ, પણ અત્યારે પેલા માણસને છોડો, એની છોકરીના શબને ઠેકાણે કરવા એને જવા દો !'

અસંખ્ય દીનપીડિતનાં અશ્રુસિંચનથી દારોગા સાહેબની સાથે દાકતારને જે પ્રેમસંબંધ બધાયો હતો, તે આ વંટોળિયામાં એકદમ જમીનદોસ્ત થઈ ગયો !

થેલ! દિવસ પછી હું દારોગા સાહેબના પગમાં પડ્યો, તેમની ઉદારતાનો ઉદ્ભવ કરી મેં તેમનાં ધણાં વખાણ કર્યાં, અને મારી સુદ્ધિ બગડી ગઈ છે કહી મેં મારી જ જામે મારી બધી નિંદા કરી, પરંતુ છેવટે મારે ધર છોડવું પડ્યું.

શુભદ્રષ્ટિ

અન્તિચંદ્રની હિંમર અડુ નહોતી, તો પણ પત્નીનું મરણ થતાં, ખીછ પત્ની શોધવાનું માંડી વાળા તેમણે પણ પંખીઓનો શિકાર કરવામાં મન પરોવ્યું હતું. તેમનું શરીર પાતળું, પણ મજબૂત હતું, દષ્ટિ તીક્ષ્ણ હતી, નિશાન અચૂક હતું, અને ઠાકમાઠ યુરોપિયનના જેવો હતો. વળી કુસ્તીગીર હીરાસિંગ, છકતવાલ; અને સંગીતના હિસ્તાદ ખાં સાહેબ તથા મીયાં સાહેબ વગેરે એમની સાથે ને સાથે ફરતા હતાં. મિનસૂરી નોકર ચાકરોનો પણ પાર નહોતો.

જે ચાર શિકારી મિત્રોને લઈને, માગજીર મહિનાની અંધવચ, અન્તિચંદ્ર નઈદીધિના તળાવને કાંઠે શિકાર કરવા ગયો હતો. નંદી પર જે મોટી નૌકાઓમાં તેમનો મુકામ હતો, અને ખીછ ત્રણ ચાર નૌકાઓમાં તેમના નોકર ચાકરો હતા—આ નૌકાઓથી ગામનો આખો ઘાટ ઘેરાઈ ગયો હતો. ગામની વડુવાડોનાં પાણી ભરવાનું, ને નહાવાનું લગભગ અંધ ધણ ગયું હતું. આખો દિવસ અંદરના

અવાજથી જલ ને સ્થલ કંપતાં હતાં, અને સાંજે ઉરતાદોના ગળાની કહેમાં ઝામળી નિદ્રા તંદ્રા ભેડી જતી હતી.

એક દિવસ સવારે કાન્તિચંદ્ર હોડીમાં બેસીને ખંદૂકની નળા પોતે બાંધે સાફ કરતા હતા, એવામાં નજીકમાં હંસનો અવાજ સાંભળી તેમણે બેસું બેસું, તો એક આલિષ્ઠા બે હાથે બે હંસને છાતીએ દાખી રાખી ઘાટ પર આવતી હતી.

નદી નાની હતી, પ્રવાહ નહિ જેવો હતો અને અનેક જાનની શેવાલની ભરેલો હતો. આલિષ્ઠા અને હંસને પાણીમાં છોડી, એકઠમ પોતાના હાથની બહાર ન નીકળી જાય એ રીતે ખૂબ સાવધાનીથી; અને સ્નેહથી તેમને આગળ ધકેલવાનો પ્રયાસ કરતી હતી. એની રીતભાત પરથી એટલું સમજાઈ ગયું કે બીજો દિવસ હોત તો તે શિકારીની બીક તે નિશ્ચિંત બનીને હંસને મૂકીને જઈ સફતી નહોતી.

છોટરીનું સૌન્દર્ય ખૂબ કુમાર બાપુ હતું.—બાળે વિદ્યાતાએ તેને હમણાં જ ધડીને મોટલી હોય એવી તે ઝામળી હતી, ઉંમર ટૂટલી હશે તે ટૂટી શકાયું નહોતું. શરીર વિકસિત હતું, પરંતુ મુખ એવું કાચી કાચી જેવું હતું કે સંસારનો લેશમાત્ર પણ સ્પર્શ એને થયો હોય એવું લાગતું નહોતું. પોતે યૌવનને ઉંમરે પણ દીધો છે એવા સમાચાર બાળે હજી તેને મળ્યા નથી !

કાન્તિચંદ્રે થોડી વાર ખંદૂક સાફ કરવાનું બંધ રાખ્યું. તે ચમકી ગયો, કારણ કે આવી જગ્યાએ આવું મુખ જોવા મળે એવી તેણે કદી આશા રાખી નહોતી. અને છતાં રાખના અંતઃપુર કરતાં આ જગ્યાએ જ આ મુખ વધારે શોભતું હતું. સોનાની કૂવડાનીના કરતાં હોડવા ઉપર જ ફૂલ શોભે છે.

તે દિવસે સરદ અડુના ઝાઝગ્યાં અને પ્રસાતના તડામાં નહીં
કદિ એમેલું કાચવન ઝગમગ થતું હતું. એની વચમાં આ સરળ
મુઠ્ઠમાર મુખે કાંતિચંદ્રની મુગ્ધ આંખો આગળ આંસો નહિતાની
આવતી પૂછતું આનંદઅર્થુ ચિત્ર અંધી દીધું. સંક્રાંતિની કિનારે
તરણુ પાર્યતી કાંઈ કાંઈ વખત આવા દંડગાઓને છાતીએ વળગાડીને
કંઈ આવતો હતો એ વાત લખવાનું કાલિદાસ જૂરી ગયા હાથે છે.

એવામાં એકદમ એ છોકરી, ખીતે, મધુ મધુ થતા મેંએ, ઝાંખથી
અને હંસને છાતીએ વળગારી લઈ, મૂગો ચિત્કાર પાડી કાંઈ હેંડીને
ચાલી ગઈ. કાચુ ચોંચવા કાંતિચંદ્ર બહાર આવ્યો. એલું તો એનો
જ એક સ્મિત અનુચર ગમનમાં છોકરીને ખીચાવવા હંમેતી સામે
સામે ખાલી બંદૂક તાડતો હતો.

કાંતિચંદ્રે પાછળથી તેની બંદૂક ખેંચી લીધી, અને એકદમ
તેના ગાદ ઉપર નેરથી ઘોડા ઘમણી લીધી. અચાનક રસભંગ થવાથી
એ માણસ ધમ કરતો ત્યાં ખેંચી પડ્યો.

કાંતિચંદ્ર ફરી પોતાના કમરામાં આવી બંદૂક સાફ કરવા
બેઠો.

ગિલાડી એના ખોળામાં જે પગ નાખી, જિંચું મોં કરી કબૂતરની સામે ઉત્સુક નજરે જોઈ રહી હતો. છોકરી વચમાં વચમાં નાકે આંગળી અડકાડીને એના લોભને દબાવતી હતી.

‘ઓમેર ચંબાફતી શાંતિ હતી, આ ગૃહસ્થના આંગણમાં પણ નિર્જનતા હતી. આ નિર્જનતા અને શાંતિમાં, આવું કરશું ચિત્ત જોઈને કાન્તિચંદ્રના હૃદયમાં એકદમ એની છાપ પડી મઠ. થોડાંક પાંદડાંની છાયા અને તડકો છોકરીના ખોળામાં આવી પડતાં હતાં, પાસે જ એક પરિપુષ્ટ ગાય ખાઈ કરીને વાગોળવા ખેડી હતી, અને ‘શીંગડાં અને પૂંછડું’ દલાવી પીક પરથી માખીઓ ઉડાડતી હતી. વચમાં વચમાં વાંસ ઝાડમાં ઓતરાદો પવન વાવાથી જાણે કાઈ વાત કરતું હોય એવો અવાજ થતો હતો.

તે દિવસે સવારે નદીને કાંઠે, વનની અંદર જે વનશ્રી જેવી દેખાઈ હતી તે આજે અપોરે શાંત કાઢના આંગણની છાયામાં સ્નેહભરી ગૃહ લક્ષ્મી જેવી દેખાતી હતી.

હાથમાં અંદક લઈને કાન્તિચંદ્ર એકદમ આ બાલિકાની સામે આવીને જોતો તો રહ્યો, પણ એ ખૂબ શરમાઈ ગયો. સુદામાલ સાથે પકડાઈ ગયેલા ચોરના જેવી તેની દશા થઈ. મારી ગાળાગી એ નથી મર્યું’ એવો કાંઈ રીતે બચાવ કરવાનું તેને મન થયું. કેવી રીતે વાત કરવી તેનો એ વિચાર કરતો હતો એટલામાં કાંઈએ ખૂમ મારી :

‘સુધા !’

છોકરી એકદમ ચમકી પડી.

ફરી ખૂમ આવી : ‘સુધા !’

આ વખતે તે એકદમ ચંખીને લઈને ઘરમાં જતી રહી.

કાન્તિચંદ્રને લાગ્યું કે નાગ તો ગરાબર છે ! સુધા !

હવે કાન્તિ પોતાના માણસોના હાથમાં બંદૂક મૂકી દઈ ઝાંપો વટાવી તે ધરના આરજા આગળ આવીને ઊભો. જોયું તો કોઈ એક પ્રૌઢ વયનો બ્રાહ્મણ એસરીમાં બેસો હરિમંત્રવિદ્યાસનો પાઠ કરતો હતો, એના મોં પર ખૂબ સ્વસ્થતા હતી. એનું માથું નૂડેલું હતું, ભક્તિથી ચમકતા એના મુખના શાંત ગંભીર સ્નેહાળ ભાવની સાથે, કાન્તિચંદ્રને પેલી છોટ્ટીના દયાદ્ર મુખનું બહુ મળતાપણું લાગ્યું.

કાન્તિએ બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરીને કહ્યું: ‘તરસ લાગી છે, કાકુર ! લોટા પાણી પીવા મળશે ?’

બ્રાહ્મણે તરત જ તેમનો સત્કાર કર્યો, તેમને બેસાડ્યા, અને મછી ધરમાં જઈને એક પિત્તળની રકાળીમાં થોડાંક પતાસાં અને એક તાંબાના લોટામાં પાણી લાવી, તેણે અતિથિની સામે ધર્યાં.

કાન્તિએ નાસ્તો કર્યો, પછી બ્રાહ્મણે તેનો પરિચય પૂછ્યો.

કાન્તિએ પોતાનો પરિચય આપી કહ્યું: ‘કાકુર, મારે લાયક કામકાજ હોય તો કહો—હું કૃતાર્થ થઈશ.’

નવીન જાંડુજીએ કહ્યું: “જાબા, મારે તે શું કામકાજ હોય ? પણ સુધા નામે મારે એક દીકરી છે. હિંમર લાયક થઈ છે, કોઈ સત્પાત્ર મળે તો સંસારના આ ઝલુમાંથી છૂટું. આટલામાં તો ક્યાંયે કાર્મ સારો છોકરો દેખાતો નથી, અને હેટે તપાસ કરવા જવાની મારામાં શક્તિ નથી, ધરમાં ગોપીનાથની સેવા છે, જો છોડીને મારાથી ક્યાંય જવાય એવું નથી.’

કાન્તિએ કહ્યું: ‘આપ જો નોકરામાં મને મળે તો પાત્ર વિધે વાતચીત કરીએ.’

અ તરફ કાન્તિના મોકલેલા માણસોએ બદોપાધ્યાયની કન્યા સુધા વિષે જોને જોને પૂછ્યું તે બધાથે એક વાક્યે કહ્યું કે એવી ભલા સ્વભાવની છોકરી અમે બીજી કાંઈ જોઈ નથી.

બીજે દિવસે નવીન નૌકા પર આવ્યો, એટલે કાન્તિએ તેને નીચા નમી પ્રણામ કર્યા; અને જણાવ્યું કે હું જ આપની કન્યાને પરણવા તૈયાર છું.

આ અણધાર્યું સૌભાગ્ય જોઈ બાહ્ય ગળગળા બની ગયો, તે કંઈ જોણી શક્યો નહિ.

પછી તેને થયું કે વાતમાં કંઈક ભૂલ થઈ શકે છે, તેણે કહ્યું: 'છોકરીને તમે પરણશો એમ ?'

કાન્તિએ કહ્યું: 'આપની સંમતિ હોય તો મારી હા છે.'

નવીને પૂછ્યું: 'સુધાને ?'

જવાબ મળ્યો: 'હા !'

નવીને શાંતિથી કહ્યું: 'તો કન્યા જોવા—'

જાણે સુધાને જોઈ જ ન હોય તેવો દેખાવ કરી કાન્તિએ કહ્યું: 'એ બધું શુભદૃષ્ટિ વખતે.'

નવીને ગદ્ ગદ્ કંઈ કહ્યું: 'મારી સુધા બહુ સુશીલ છોકરી છે, રાંધવા કરવાના કામમાં એની જોડ નથી. તમે એને જોયા વગર જ પરણવા તૈયાર થયા છો, તો હું તમને આશીર્વાદ આપું છું કે મારી સુધા પતિવ્રતા સતી લક્ષ્મી થઈને સદાકાળ તમારું કલ્યાણ કરે ! કદી પણ સ્વપ્ને થે તને પસ્તાવાનું કારણ ન મળે !'

કાન્તિને હવે વિલંબ કરવો ગમ્યો નહિ. માહ મહિનામાં જ લગન નક્કી થયાં.

મહુમદારોના જૂના મકાનમાં લગનની તૈયારીઓ કરાવવામાં આવી. વર દાથી પર ખેસીને, મશાલો ચેતાવીને, વાજા વગાડવો પહોંચ્યો.

શુભદષ્ટિ વખતે વરે કન્યાના મોં સામે જોયું. નીચું મોં કરી, માથે મોડ મૂકીને, ચંદનની અર્ચા કરીને ખેઠેલી સુધાને તે ખરાબર જોઈ શક્યો નહિ. એના હૃદયમાં એવો આનંદ ઊછળતો હતો કે એની આંખે કંઈ સૂઝતું નહોતું.

વાસર ઘરમાં કાનદિદિએ જ્યારે વરની પાસે જોર કરીને છોકરીનો ધુમટો ખોદાવી નાખ્યો, ત્યારે કાન્તિ આભો જ બની ગયો.

આ તો પેલી છોકરી નહિ ! અચાનક છાતીમાંથી એક કાળું મજા નીકળીને જાણે તેના મસ્તિષ્કમાં જઈને વાગ્યું હોય એવું તેને થયું—પલકમાં વાસર ઘરના બધાએ દીવા જાણે હોંસાઈ ગયા, અને એ અધારાએ નવવધુના મોંને પથ જાણે કાળું કરી નાખ્યું.

ફરી નહિ પરાણું એવી કાન્તિચંદ્રે મનમાં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તેને થયું : એ પ્રતિજ્ઞાને ભંગ કરીને હું શું કરાયો ? આ કેવી ભયાનક મશ્કરી ! મેં ટેટ્ટેટલાં સરસ માગાં પાછાં કાઢ્યાં ! કેટલાયે મિત્રોના આગ્રહોને, અને વિનંતિઓને નકારી ! ઊંચા કુળનું આકર્ષણ, મનનું પ્રલોભન, રૂપનો મોહ બધુયે છોડીને છેવટે હું કાઈ એક અમનસ્યા ગામડામાં ખાખોચિયાને કંઠિ કાઈ એક અમનસ્યા દરિદ્રના ઘરમાં જમાઈ બની ખેટો ! મેં મારી આ કેવી મશ્કરી કરાવી ! હવે લોકોની આગળ મોં ટેંતી રીતે દેખાડીશ !

પહેલાં તો એને સસરાની ઉપર રીસ ચડી કે એણે જ મને એક છોકરી દેખાડીને કાઈ બીજીની સાથે પરણાવી માર્યો, પરંતુ વિચાર

કરતાં માલમ પડ્યું કે નવીને એને લમ પડેલાં પોતાની દીકરી દેખાડી જ નહોતી—એણે પોતે જ એને જોવાની ના પાડી હતી, પોતાની જ શુદ્ધિના વાંકે એ આટલો બધો છેતરાઈ ગયો હતો—હવે એ વાત કોઈની આગળ ન કરવામાં જ ડહાપણ છે—એવું એણે નક્કી કર્યું :

દવા તો મોંમાં ઝિતારી, પણ મોં બગડી ગયું. વાસરધરની મળક મજકરીઓ કર્યું જ એને ગમ્યું નહિ. એને પોતાની ઉપર અને આખી દુનિયા ઉપર એવો ક્રોધ ચડ્યો કે એનું આખું શરીર બળવા માંડ્યું.

એટલામાં એાચિંતાની એની પાસે ખેડેલી વઢૂ લયભીત બનીને અમકી પડી. એકદમ એના જોળા પાસેથી એક ‘સસલાતું’ બચ્યું કાઢી દેવામાં આવ્યું. તરત જ પેલે દિવસે જોયેલી પેલી છોકરી સસલાતા બચ્ચાની પાછળ દોડતી આવી, અને સસલાતે પકડી, પોતાના માથે ઢાળી તેને ખૂબ સ્નેહથી લાડ કરવા લાગી.

‘અરે આ પગલી અહીં ક્યાં આવી !’ કહી સોજો તેને જતી રહેવાનો ઈશારો કર્યો.

પરંતુ જરા પણ થડક્યા વગર તે બરાબર વરકન્યાની સામે ખેસી ગઈ, અને નાના બાળકની પેડે કુતૂહલથી શું ચર્ચ રહ્યું છે તે જોવા લાગી. ધરની કોઈ દાસી એને ખેંચી જવા આવી ત્યારે વરે બરાબર એને કહ્યું : ‘હા, રહેવા દે, હોને ખેડી !’

પછી એણે છોકરીને પૂછ્યું : ‘તારું નામ શું ?’ તેણે જવાબ ન દીધો, માત્ર મથુ હલાવવા લાગી. ઓરડીમાંની બધી સ્ત્રીઓ હસી પડી.

કાન્તિએ ફરીથી પૂછ્યું: ‘તારા પેલા બે હંસ હવે તો મોટા થઈ ગયા હશે!’

છોકરી મૂંઝામૂંઝા ફરી આંખે કાન્તિચંદ્રના મોં સામે જોઈ રહી.

કાન્તિ આભો બની ગયો. તેણે સાહસ કરીને ફરીથી પૂછ્યું. ‘તારું પેલું કબૂતર હવે સાબું થઈ ગયું છે ને?’

પરંતુ નિષ્ફળ! જાણે વર ખૂબ છેતરાયો હોય એવી રીતે ઝીઝી હસવા લાગી.

છેવટે પૂછતાં કાન્તિચંદ્રને ખબર પડી કે એ છોકરી બહેરી ને જોખડી છે, અને આખા ગામનાં પશુપંખીઓને લઇને એ રમાડે છે. પેલે દિવસે તે સુધાના નામની ખૂબ સાંભળીને ધરમાં નહોતી ગઈ, પણ કોઈ બીજા કારણથી ગઈ હતી. પણ કાન્તિએ ભૂલથી એવું માની લીધું હતું.

હવે કાન્તિ મનમાં મનમાં ચમકી પડ્યો. તેણે પોતાને ધન્યવાદ આપવા માંડ્યા કે સારા નસીબે હું બચી ગયો, નહિ તો દુનિયામાં મને ક્યાંય સુખનો છાંટો જોવા ન મળત. સારું થયું કે હું આ છોકરીના બાપની પાસે ન ગયો, નહિ તો એ માણસ મારું માથું ચતાં જ, પોતે ફૂટવા માટે; છોકરીને ગમે તે ઉપાયે મારે ગળે વળગાડી, દીધા વગર ન રહેત!

ત્યાં લગી આ છોકરીનો મોહ એના ચિત્તને કુબ્ધ કરી રહ્યો હતો, ત્યાં લગી એ પોતાની વધુ તરફ ગિલકુલ અંધ રહ્યો હતો. આટલામાં ક્યાંય કંઈ આશ્વાસનનું કારણ છે કે નહિ તેની શોધ કરી જોવાનો પણ એનામાં હિસાહ નહોતો. પરંતુ ત્યાં એણે સાંભળ્યું કે એ છોકરી તો બહેરી ને જોખડી બને છે, ત્યાં, આખી દુનિયા

પરથી જાણે એક કાળો પાદો હટી ગયો હોય જોવું એને લાગ્યું.

ઊંડા છટકારાનો નિઃશ્વાસ નાખીને કાન્તિએ ઘજમથી નીચું
જોઈ રહેલી વહુના મોં સામે લાગ જોઈને નજર કરી લીધી.

હવે ખરેખરો શુભ દષ્ટિ ઘઈ. ચમંચસુતી વચમાંનો બધો
અંતરાય મતોચસુતી ઉપરથી એકદમ ખસી પડ્યો. હૃદયમાંથી અને
દીવામાંથી તમામ પ્રકાશ તીકળીને એક જ કામચ દુકુમાર મુખની
ઉપર પડવા લાગ્યો.

કાન્તિને એ મુખ સ્તિબ્ધ, સૌન્દર્ય અને શાંત લાવણ્યથી
મંડિત દેખાયું.

એને ખાતરી થઈ ગઈ કે નવીનતા આદીર્વાદ સફળ થશે.

તારાપદ

: ૧ :

કોંઠાણિયાના જમીનદાર મતિલાલ બાબુ નૌકામાં બેસીને
સહકુટુંબ દેશમાં જતા હતા. રસ્તામાં બપોરે નદી કાંઠે એક મોટીની
દુકાન પાસે નૌકા ડંગરીને, તેજો રમોઈપાણીની તૈયારીએ કરતા
હતા, એવામાં એક બ્રાહ્મણના ડોકરાએ આવીને પૂછ્યું :

‘બાબુ, આપ સૌ ક્યાં જાઓ છો ?’

કોંઠાણી હંમર પંદર મોજથી વધારે નહિ હોય.

મતિલાલબાબુએ જવાબ દીધો : ‘કોંઠાણ જઈએ છીએ.’

બ્રાહ્મણના ડોકરાએ કહ્યું : ‘મને રસ્તામાં નંદીગામ હિતારી
દેશો ?’

બાબુએ માથું ઢલાવી દા કહી, પછી પૂછ્યું : ‘તારું નામ ?’

બ્રાહ્મણના ડોકરાએ કહ્યું : ‘મારું નામ તારાપદ.’

છોકરો ગોરો હતો, ને દેખાવે રૂપાળો હતો. આંખો મોટી ને પહોળી હતી, અને એના હસતા અન્ન હોઠ ઉપર લલિત સુકુમારતા ઓપતી હતી. એણે એક માત્ર મેલી ધોતલી પહેરેલી હતી. બાકીનું શરીર ક્ષિપ્ર હતું, અને બધી રીતે સુડોળ હતું. જાણે કોઈ શિલ્પીએ ખૂબ કાળજીપૂર્વક, મૂર્તિ કંડારી હોય એવો તે લાગતો હતો. પૂર્વ-જન્મમાં તે કોઈ તાપસ બાળક હશે, અને નિર્ભળ તપસ્યાના પ્રભાવે એના શરીરમાંથી શરીરોંશ ધણા પ્રમાણમાં જતો રહ્યો હતો, અને ક્વણ એક શુદ્ધ અલ્પપ્રયત્નથી ઝળકી રહ્યો હતો.

મતિલાલબાણુએ તેને સ્નેહથી કહ્યું: 'બાબા, તું નહાઈ આવ, અહીં જ જમી લેજે.'

તારાપદે કહ્યું: 'રહો!'

કહી તરત જ લગીરે ચરમાયા સકોચાયા વગર તે રાંધવામાં મદદ કરવા લાગી ગયો. મતિલાલબાણુનો નોકર હિંદુસ્તાની હતો, માછલી વગેરે રાંધવાના કામમાં તે જોષ્ટએ તેવો કુશળ નહોતો. તારાપદે તેનું કામ પોતાના હાથમાં લઈ લીધું, ને ધીકમાં સરસ રીતે ખાર પાડ્યું. બીજાં પણ એક બે શાકભાજી તેણે ચપળતાથી રાંધી નાખ્યાં.

રાંધવાનું કામ પૂરું કર્યા પછી, તારાપદે નદીમાં નહાયો. પછી તેણે બચકી છોડી એક ધોળું કપડું કાઢીને પહેર્યું: એક નાનકડી લાકડાની કાંસડી વડે માથાના લાંબા લાંબા વાળ ઊભા ઢોળી ગરદન ઉપર નાખ્યા, અને ધોયેલું જનોઈ છાતી પર લહેરાવતો, નોકામાં મતિબાણુની પાસે જઈને ઊભો.

મતિબાણુ તેને નોકાની અંદર લઈ ગયા. ત્યાં મતિબાણુની સ્ત્રી અને તેમની નવ વરસની કન્યા બેઠેલાં હતાં. મતિબાણુની સ્ત્રી અન્નપૂર્ણા

આ સુંદર બાળકને જોઈ રતેહથી અધીરી બની ગઈ—મનમાં મનમાં તે બોલી: હા ! કેનો છોકરો હશે, ને ક્યાંથી આવ્યો હશે !—આની મા આના વિના કેવી રીતે રહી શકતી હશે ?—’

યથા સમયે મતિપાણી અને આ છોકરાને માટે જોડાજોડ પાટલા નંખાયા. છોકરો જન્મવામાં જોઈએ તેવો અપળ નહોતો, તેનો સ્વલ્પાહાર જોઈ અન્નપૂર્ણાને લાગ્યું કે તે શરમાળ છે, તેથી તેણે તેને ખૂબ આગ્રહ કરી કરીને ખવડાવવા માંડ્યું. પરંતુ જ્યારે તે ધરાઈ રહ્યો, ત્યારે તેણે એ આગ્રહને પાછો ડેલ્યો. આ ઉપરથી માલમ પડ્યું કે છોકરો પોતાની જ મરજી પ્રમાણે ચાલનારો છે, પણ એની એ રીતમાં બીજકુલ હઠ કે છદ કે ગુમાન દેખાતું નહોતું. તેની રીતસાતમાં શરમનું નામે નહોતું.

બંધાં જમી રહ્યા પછી અન્નપૂર્ણાએ તારાપદને પોતાની પાસે બેસાડી તેનો ઇતિહાસ પૂછવા માંડ્યો. પણ કંઈ લાંચુ જાણુવા મળ્યું નહિ. માત્ર એટલું જાણુવા મળ્યું કે સાત આઠ વરસની ઉંમરે જ એ પોતાની મરજીથી ઘર છોડીને નાસી ગયો હતો.

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું: ‘તારે મા નથી ?’

તારાપદે કહ્યું: ‘છે.’

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું: ‘તારી માને તું નથી ગમતો ?’

‘આ તે કેવો સવાલ !’ એવું કહેતો હોય તેમ તારાપદ હસી પડ્યો ને બોલ્યો: ‘કેમ ન ગમું ?’

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું: ‘તો પછી તું એને મેલીને કેમ નાસી ગયો ?’

તારાપદે કહ્યું: ‘માને બીજ ચાર છોકરા છે, ને ત્રણ છાદરીઓ છે.’

અન્નપૂર્ણા ડોકરાનો અજમ જવાખ સાંભળી દુઃખી યધીને
મોલી: 'ઓ મા! શું કહે છે? પાંચ આંગળીઓ હોય એટલે કાઈ
એક આંગળી કાપી નાખતું હશે ?'

તારાપદની ઉમર નાની હતી, તેનો ઇતિકાસ પણ તેના પ્રમાણમાં
ટૂંકો હતો, પરંતુ ડોકરો ગિલકુલ લુટી ભાતતો હતો. તે એનાં
માથાપનો ચોથો પુત્ર હતો, બાળપણમાં જ તેના પિતા ગુજરી ગયા
હતા. ઘણાં સંતાનો છતાં તારાપદ ઘરમાં બહુ લાડોલો હતો. મા,
બાઈપહેન અને આડોશીપાડોશી બધાં એના ઉપર ખૂબ વહાલ રાખતાં.
એટલે સુધી કે ગુરુમહાશય પણ એને મારતા નહિ—મારે તો
ડોકરાનાં સગાવહાલાં, ગોળખીતાં પાળખીતાં બધાંને એથી દુઃખ થતું.

આવા સંજોગોમાં ઘર છોડી નાસી જવાનું એને કાઈ કારણ નહોતું.
જે અણમાનીતો મદિા ડોકરો આખો વખત ચોરી કરીને પાંચકાં
કાંડોના કૂળ તોડી પાડી ખાતો, અને ગૃહસ્થોને હાથે એને ચારણકૂ
કૂળ ખાતો પામતો, એ પણ એની જન્મભૂમિમાં, એની માના હાથનો
માર ખાતો, માની પાસે જ રહ્યો; અને આખો ગામતો લાડોલો આ
ડોકરો એક પરદેશી રામચીલાવાળાઓ ભેગો બનીને, જરાયે ગવરાયા
વગર, ગામ છોડી જાગી ગયો.

બધા એને શોધીને પાછો ગામમાં લઈ આવ્યા. તેની મા એને
છાતીએ વળગાડીને આંસુમાં નવમાવવા લાગી, એની બહેનો રડવા
લાગી; એના મોઢાસાઈએ વડીલ તરીકેનું કડોર કર્તવ્ય બજાવવા
ધીમેથી ઇપકો આપવા માંડ્યો, પણ હેવટે પ્રતાપને એને ખૂબ ઇનામ
આપ્યું. મહોલવાની ડોકરીઓ એને પોતાનાં ઘરોમાં બોલાવીને ખૂબ
લાડ કરી તથા ખૂબખૂબ પ્રલોભનો દેખાડીને વશ કરવા મથવા લાગી.
પરંતુ એને બંધન ગમ્યું નહિ, એટલું જ નહિ, રનેકચંદન પણ
ગમ્યું નહિ.

એના જન્મનક્ષત્રે જ એને એવો યનાયો હતો. એ ન્યારે નદી પર પરદેશી નૌકાઓને માથે જરીને લઈ જતો, ન્યારે ગામના વિશાળ પીયળાના ઝાડ હેઠળ દૂર પરદેશથી આવેલો કોઈ સંન્યાસીને અગ્ને નાખી બેઠેલા જોતો; અથવા નદી કાંઠાના ખુલ્લા ખેતરમાં મુકામ કરી પહેલા રખડુ લોકોને વાંસ ઊભીને ટાપકીઓ યનાવવા બેઠેલો જોતો, ત્યારે ઘરગાર છોડી ગઢાર નીકળી જવા માટે તેનું મન વ્યગ્ર થતી જતું. ઉપરાઉપરી એ તણુ વખત તે નાસી મયો. છેવટે, તેનાં સગાંવડાણાં અને ગામના લોકોએ તેની આશા છોડી દીધી.

સરખાતમાં તે એક રામલીલાવાળાઓની સાથે જોડાયો. ધીમે ધીમે ટોળાંનો માલિક એના પર દીકરાના જેવું દેત કરવા લાગ્યો હતો, અને ટોળીમાંના નાનામોટા બધાયનો તે પ્રિયપાત્ર થતી ગયો. એટલે મુઠ્ઠી કે જેને ઘેર રામલીલા થતી, તે ઘરનાં વડીલો, ખાસ કરીને મદિહાઓ, એને ખાસ બોલાવીને એના સત્કાર કરતાં. બરાબર આજે વખતે કોઈને કંઈપણ હલ્લા કર્યા વગર તે એવો ગુમ થઈ ગયો કે પછી એનો કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ.

તારાપદ દુરમુના અસ્થા જેવો અંધનથી ખીનારો હતો, અને પાછો દુરમુના જેવો જ સંગીતમુગ્ધ હતો. રામલીલાનાં (જાત્રાનાં) ગાયતોએ જ એનો પગ ઘરમાંથી કાઢ્યો હતો. ગાનનો અર એની નસેનસમાં ટંપન પેદા કરતો, અને ગાનનો તાલ એના આખા શરીરમાં અદિહનો પેદા કરતો. ન્યારે તે છેક આગક હતો ત્યારે પણ સંગીત સલામાં તે એવો ગંભીર અને હાવકો થઈને તલ્લીન બનીને બેસતો ને ડોલતો, કે એ જોઈને બધાને હસવું ફાટી રાખવું સારું થઈ પડતું.

માત્ર સંગીતથી નહિ, પણ ઝાડોની ઘનઘટા ઉપર ન્યારે આવણુની હેલી વરસતી, આકાશમાં વાદળોં ગહડતાં, જંગલમાં સાથી

વિષ્ણુ પોક્ષા દૈત્ય બાળકની પેઠે પવન ચીસો પાડતો દોડતો, ત્યારે પણ તેનું ચિત્ત નિરંકુશ બનીને દોડતું. અપોર પછી દૂરદૂર આકાશમાંથી સમડીનો અવાજ સંભળાય, ચોમાસાની સાંજે દેશમાં ડ્રાઈ ડ્રાઈ કરે, મધરાતે શિયાળવાં શેવા માટે—ત્યારે પણ તે અંચળ બની જતો.

આ સંગીતના મોહથી ખેંચાઈને, તે થોડા વખતમાં એક પાંચાલી-મંડળીમાં દાખલ થઈ ગયો. માલિક તેને ખૂબ કાળજીપૂર્વક ગાન શીખવતો, પાંચાલી મોઢે કરાવતો, અને તેને પોતાના હૃદય-પિંજરનું પંખી સમજી વહાલથી સાચવતો. પંખી થોડું ઘણું ગાવાનું શીખ્યું, અને એક દિવસ સવારે ઊડી ગયું.

છેલ્લે તે એક કસરતખાનની મંડળીમાં જોડાયો હતો. ઊતરતા નેહથી અવાઠ મહિનો પૂરો થાય ત્યાં સુધી આ પ્રદેશમાં વારાફરતી અનેક રથજે મેળા ભરાય છે. જનના, પાંચાલી, કવિ, નર્તકો વગેરેની મંડળીઓ અને દુકાનો એક પછી એક આ મેળાઓમાં ફરે છે. ગઈ સાલથી કલકત્તાની એક નાનકડી કસરતખાન મંડળી આ ફરતા મેળાઓમાં આનંદવિનોદ પૂરો પાડતી હતી.

તારાપદ પહેલાં તે એક દુકાનવાળાની સાથે જોડાઈ, મેળામાં પાનનાં ખીડાં વેચવા રહ્યો હતો. પણ પછી એના સ્વભાવિક કુતૂહલથી પ્રેરાઈને એણે આ કસરતખાન છોટરાઓની અદ્ભુત વ્યાયામ કુશળતા જોઈ—અને પછી તે એ ટોળીમાં જ એ દાખલ થઈ ગયો.

તારાપદ એકલો એકલો મથીને સરસ બંસી બજાવતાં શીખી ગયો હતો. એક વખતે એ કુત તોલમાં લખનૌ હુંગરીના સરમાં બંસી બજાવતો—આટલું તેનું ડામ હતું.

હમણાં તે આ ટોળીમાંથી ભાગી આવ્યો હતો. નંદીમાનના જમીનદાર બાલુઓ ભારે ધામધૂમપૂર્વક રામલીલાની તૈયારીઓ કરાવે

છે, એ સાંભળી તે પોતાની નાનકડી અચકી લઈ નંદીગ્રામ જવા નીકળ્યો હતો, એવામાં મતિગાળુ સાથે એનો ભેટો થઈ ગયો.

તારાપદ એક પછી એક અનેક મંડળીઓમાં ભેડાયો હતો, એનો સ્વભાવ જ એવો કલ્પનાશીલ હતો કે એને એક મંડળીનો ખાસ રંગ લાગ્યો નહોતો. અંતરથી તે બિલકુલ નિર્લિપ્ત હતો, અને મુક્ત હતો. સંસારમાં અનેક ગંદી વાતો તેણે સાંભળી હતી, અને અનેક ગંદા દ્રશ્યો એની નજરે પડ્યાં હતાં, પરંતુ એમાંનું કંઈ પણ એના મનમાં લેશમાત્ર પણ અસર કરી શક્યું નહોતું.

આ છોકરાનું મન કશામાં ઠરતું નહોતું; તે આ સંસારના કાલ્પવાળા પાણીની ઉપર શ્વેત પાંખાળા રાજહંસની પેઠે તરતો ફરતો. કુતૂહલથી પ્રેરાઈને તે ગમે તેટલી વાર અંદર ડૂબકી મારે, પણ એની પાંખો ભક્ષિત નહોતી થતી, કે લીની યે નહોતી થતી.

આથી આ ધર છોડી લાગી આવેલા છોકરાના મોં ઉપર અનેક સ્વાભાવિક શુભ તેજ, નિર્મળ લાવે પ્રકાશી રહેતું. તેનું આ મુખ-તેજ ભેઈતે જ અનુસરી વેપારી મતિલાલ ગાળુએ તેને કંઈ પણ પૂછ્યા વગર, વિનાસંકાય પરમ આદરપૂર્વક પોતાની સાથે થવા દીધો હતો.

જમ્યા પછી નૌકા ઉપડી.

અન્નપૂર્ણા ખૂબ રતેહપૂર્વક આ બ્રાહ્મણ બાળકને તેના ઘરના ખખર અને તેના સગાંસંબંધીઓના ખખર પૂજવા લાગી. તારાપદે બહુ ટૂંકમાં તેના જવાબ આપ્યા.

પછી તેણે બહાર આવી એક છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. ચોમાસાના ઘરસાદથી નદી ખેચ કાઢે વહેતી હતી. વાદળાં ઘેરાઈ મયાં હતાં. તડકા નીકળ્યો હતો. એ તડકામાં, નદીકાંઠા પર ઊગેલું અડધું પાણીમાં ડૂબેલું ધાત્રું, અને તેની ઉપર માથું કાઢીને ઊભેલી સરસ મળની શેરડી, અને તેની પેલો પાર દૂર દૂર દિગંતને ચૂમતી નીલવર્ણ વનરેખા— બધું યે જાણે કોઈ એક રૂપકથામાંની ચોનાની લાકડીનો સ્પર્શ થતાં, તરતના જાગેલા નવીન સૌન્દર્યની પ્રેરે, શોભતું હતું; અને નીરવ નીલ આકાશ મુગ્ધ દ્રષ્ટિએ એની સામે જોઈ રહ્યું હતું. આખી સૃષ્ટિ જાણે સજીવ, પ્રકાશિત, નવીનતાથી રમેલી, અને ભરી ભરી ખતી રહી ગઈ હતી.

તારાપદ નૌકાના છાપરા પર ચડીને સદની છાયામાં ખેડો. એક પછી એક હીલાં મેદાનો, જળખંબોળ શણનાં ખેતરો, કુંડાં લહેનવતાં બાળનાં ખેતરો, ઘાટથી ગામમાં જતો સાંકડો રસ્તો, અને ઘટાદાર

ઝાડોનો ઝાયામાં રૂબેલાં ગામો વગેરે એની નજરે પડવા લાગ્યાં—આ જળસ્થળ અને આકાશ, આ ચારેકોરની ચંચળતા, સહજતા, ને સુખરતા,—આ ઊંચી નીચી જમીનની વિચિત્રતા, અને નિર્લિપ્ત દૃશ્યતા, અને આ અતિ વિશાળ નીરવ, નિષ્પલક જગત,—એ બધાની સાથે આ તરૂણ બાલકને ખૂબ નિકટનો સંબંધ હતો. અને છતાં પણ એમાંનું કંઈ પણ એના ચંચળ શરીરને પોતાના રનેહબાહુ વડે, ધડીલર પણ, પકડી રાખવાનો પ્રયાસ કરતું નહોતું. નદીકાંઠે વાછડો ખૂંછડી ઊંચી કરીને ભાગે છે, ગામમાંનું ટું દોરડે બંધાયેલા એ પગે કૂદી કૂદીને ધાસ ખાય છે, કાળીઓ કોશી માછીમારોની જળ બાંધવાના વાંસની હિપરથી, ખપ કરીને વેગથી પાણીમાં પડીને માછલી પકડે છે, છોકરાઓ પાણીમાં કૂદાકૂદ કરે છે, છોકરીઓ ખડખડ હસીને વાતો કરતી કરતી, છાતીસમાણ પાણીમાં ઊતરી, પહેરેલું વસ્ત્ર પાણીમાં પહોળું કરી બે હાથે તેને ધોઈ લે છે.

આ બધું તે ચાક્યા વગર, અજાણ કુતૂહલપૂર્વક, ખેઠો ખેટો બેતો હતો; પણ કેમે તેની આંખ ધરાતી નહોતી. રોજરોજ આકું બેવા છતાં તેને બધું નિત્ય નિત્ય નવું લાગતું હતું.

નૌકાના તૂટક પર જઈને તારાપદે ધીરે ધીરે ખલાસીઓની સાથે વાતો શરૂ કરી દીધી. વચમાં વચમાં જરૂર પડતાં, ખલાસીઓનાં હાથમાંથી હલેસાં લઈને જાતે ચલાવવા બેસી જતો. ખલાસીને ચલમ પીવાનો વખત થયો ત્યારે તે જાતે બેસી ગયો, ને તેને છૂટો કર્યો—સહ ફેરવવાની જરૂર પડી ત્યારે પણ તેણે તે કાસ ખૂબ કુશળતાપૂર્વક કરી નાખ્યું.

નમતે પહોરે અન્નપૂર્ણિમે તારાપદને બોલાવીને પૂછ્યું : ‘ગતે તું શું ખાય છે?’

તારાપટે કહ્યું : 'જે મળે તે ખાઈ લઉં છું; કંઈકાઈ વાર નથી પણ મળતું.'

આતિથ્ય સ્વીકારતી આગતમાં આ સુંદર આહાર આળસની ઉદાસીનતા ભ્રેષ્ઠ અન્નપૂર્ણાને બહુ દુઃખ થતું હતું. ખવડાવી પીવડાવીને આ ધરચાર વગરના ભટકતા આહારના છાકરાને સતુષ્ટ કરવાનું તેને ખૂબ મન હતું. પરંતુ ક્ષી રીતે તેને સંતોષ થાય તેની કંઈ સમજ પડતી નહોતી.

અન્નપૂર્ણાએ નોકરને બોલાવી ગામમાંથી દૂધ, મીઠાઈ વગેરે મંગાવ્યાં, તે ભારે ધમાધમ કરી ચૂકી. તારાપટે પ્રમાણસર આહાર ર્થી, પણ તેણે દૂધ પીધું નહિ.

બહુ ઓછું બોલનારા મતિલાલ બાબુએ પણ તેને દૂધ પીવા માટે ખૂબ આગ્રહ કર્યો.

તેણે ટૂંકમાં જવાબ દીધો : 'મને નથી ભાવતું.'

નંદી ઉપર એ ત્રણ દિવસ પીતી ગયા. તારાપટે રસોઈ પાણી, અને ખજૂર ખરીદીથી માંડીને હોડી ચલાવવાં સુધીનું તમામ કામ સ્વેચ્છાએ અને આનંદથી કરવા લાગી જતો હતો. જે કંઈ દેખાવ તેની નજરે પડે તે તરફ તરત જ તેની કુતુહલભરી નજર દોડી જતી, જે કંઈ કામ તેના હાથ ઉપર આવી પડે તે કરવા તે સ્વાભાવિક રીતે જ ખેંચાઈ જતો. તેની નજર, તેના હાથ, અને તેનું મન હમેશાં ચંચળ હતાં. એવી કરીને તે નિત્ય ચંચળ પ્રકૃતિની જેઠે ન્યારે

જુઓ ત્યારે નિશ્ચિંત અને ઉદાસીન હતો, છૂતાં જ્યારે જુઓ ત્યારે ક્રિયાશીલ હતો.

માણસ માત્રનું પોતાનું સ્વતંત્ર નિવાસસ્થાન હોય છે. પરંતુ તારાપદ તો આ આનંદ નીલાંબરવાહી વિશ્વપ્રવાહનો એક ઉજ્જવળ તરંગ હતો—જૂત કે ભવિષ્યની સાથે તેને કંઈ સંબંધ નહોતો. નાકની ઢાંડી સામા સીધેસીધા આજ્યા જનું એ જ તેનું એક માત્ર કાર્ય હતું.

ખીજી તરફ ઘણા વખત મુઝી ઘણી જાતના કોટોની સાથે સંબંધમાં આવવાથી ઘણી જાતની મન બહેલાવનારી કળાઓ તેને હસ્તગત થઈ હતી. કાષ્ઠપણુ જાતની ચિંતાથી તેનું મન મુક્ત હતું, તેથી એના નિર્મળ સ્મૃતિપટ ઉપર બધી વસ્તુઓ આશ્ચર્યકારક સરળતાથી છંપાઈ જતી. પાંચાલી, કથા, કીર્તન, જાત્રાનો અભિનય. આવું તો કેટલુથે તેને મોઢે હતું.

મતિલાલ બાણુ હમેશના નિયમ મુજબ એક દિવસ સાંજે પોતાની પોતાની સ્ત્રી અને કન્યાને રામાયણ વાંચી સંલગ્નાવતા હતા. કુશલવતી વાત ચાલતી હતી. એટલામાં તારાપદને જુસ્સો ભગાઈ આવ્યો. તે નૌકાના છાપરા પરથી નીચે ઊતરી આવીને બોલ્યો: ‘ચોપડી રહેવા દો ! જુઓ, હું કુશલવતું બાન કરું છું, તમે સાંભળો !’

આમ કહી તેણે કુશલવતું પાંચાલી ગાન શરૂ કરી દીધું. ખંસરીના જેવા અતિ મીઠા ખુદશા અવાજે દાશુરાયના ચતુષ્પાસોનો ધોધ વહેવા માંડ્યો;—ખલાસીઓ, નૌકાવાળાઓ બંધાયે ખારણા આગળ આવીને ડોહ્યાં કરવા લાગ્યા. નદીકાંડાના એ સંખ્યાક્રયમાં હાસ્ય અને કરુણતા એક અપૂર્વ સંગીત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. નદીના બન્ને શાંત કાંડા સુખરિત બની ગયા, બાણુમાં ચમકે જોડેઓ ગઈ તે બંધીના સુસાદરો પગબર આગુરતાથી આ તરફ કાન માંડી રહ્યા. જ્યારે ગાન

પૂરું થયું, ત્યારે બધાએ વ્યથિત ચિત્તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી
મનમાં મનમાં કહ્યું: 'બસ, એટલામાં પૂરું થઈ ગયું ?'

અન્તપૂર્ણાની આંખો ભીતી થઈ આવી હતી. ઊઝરાને
ખોળામાં બેસાડી, છાતી સરસો દાખી તેનું મસ્તક સૂધવાનું તેને
મન થઈ આવ્યું.

મતિલાલ બાણુ વિચારવા લાગ્યા કે આ ઊઝરાને જો કાંઈ રીતે
પાસે રાખી શકું તો પુત્રની ખોટ પૂરી પડે.

માત્ર નાનકડી બાલિકા ચારશશીનું મન ઈર્ષ્યા અને હેષથી
ભરાઈ ગયું.

ચારુશરણી એનાં માથાપતું એકનું એક સંતાન હતી. માતા-
પિતાના સ્નેહની એજ એકલી અવિદ્યારિણી હતી. વાત વાતમાં તે
રૂંસણાં લેતી, તે છદ કરતી. ખાવાપીવાની આખતમાં, કપડાં પહેરવામાં,
માથાના વાળ હોળવાની આખતમાં તેનો પોતાનો સ્વતંત્ર મત હતો,
પરંતુ એ મતને વળગી રહેવાની તેનામાં જગથે સ્થિરતા નહોતી. એ
દિવસ ક્યાંક નિમંત્રિત થઈને જવાનું હોય તે દિવસે તેની માતે
ખીંટ લાગતી કે વખતે ઊંઝરી કપડાંલતાંની આખતમાં પૂરી ન પડી
શકે એવી છદ પડડી બેસ્યો, ભોગભોગે એ એક વખત એની મરુદ
મુજબ વાળ ન અંધાયા, તો પછી તે દિવસે ગમે તેટલી વખત વાળ
ઊંઝીને ગમે તેટલી રીતે બાંધી આપો, પણ કેમે તેનું મન માનવાનું
નહિ; અને જેવડે ભારે શોધણ મચી જવાની.

બાંધી જ વાતમાં આવું બનતું હતું, પરંતુ ડોઢ ડોઢ વખત જો
એ ખૂબ ખુશ મિજબજમાં હોય તો એ કસામાં હા ના કરવાની
નહિ. તે વખતે એ અતિશય લાડ કરીને એની માતે વળગી પડવાની,
ને સુખત કરી દસી દસાવીને એને મૂંઝી નાખવાની.

આ નાનકડી છોકરી એક અધરા કાચકા જેવી હતી.

આ છોકરી તેના વિચિત્ર હૃદયનો તમામ જુસ્સો કાઢવીને મનમાં મનમાં તારાપદનો તોવ વિરોધ કરવા લાગી. તેણે તેના માતાપિતાને પણ બધી બાબતોથી અસ્થિર કહી મૂક્યા. જમતી વખતે રાવાનું લઈને ખેસે, અને ખાવાનું ખરાબ થયું છે કહી ભોજનની આજી ઠેલી ફેંટી દે; દાસીની ઉપર મારપીટ કરે, વાતવાતમાં વચર કારણે વાંક કાઢે, તારાપદની વિલાકળાએ જેમ જેમ તેનું અને સૌનું મતોરજન કરતી જતી હતી, તેમ તેમ તેનો જુસ્સો વધતો જતો હતો.

તારાપદમાં કંઈ પણ ગુણ છે એ વાતનો સ્વીકાર કરવાની એનું મન ના પાડતું હતું, એટલે તારાપદમાં ગુણ છે એનાં પ્રમાણે જેમ જેમ વધતાં ગયાં, તેમ તેમ આફશાશીના અસંતોષની માત્રા પણ વધતી ગઈ.

તારાપદે જે દિવસે કુશલનનું ગાન કર્યું તે દિવસે અન્નપૂર્ણાએ ધાયું કે સંગીતથી વનનાં પશુ વન થાય છે તો આજે સંગીતથી આરી દીકરીનું મન જરૂર ગળ્યું હશે. તેણે તેને પૂછ્યું : 'આફ, કેવું લાગ્યું ?'

કંઈ પણ જવાબ દીધા વચર આફએ અત્યંત જોરથી માથું ધુણાવ્યું. એ અભિનયનો ભાષામાં તરજૂમો કરવો હોય તો આવો શાય : 'મને તો જરાયે ગમ્યું નહિ, અને કહી એ કોઈ દહાડો ગમવાનું નથી.'

આફના મનમાં ઈર્ષ્યા જાગી છે એમ સમજી આફની માતા આફના દેખતાં તારાપદ ઉપર સ્નેહ પ્રગટ કરતી નહિ. રાતે વાળું કરીને આફ પહેલી વહેલી સૂઈ જતી, તે પછી અન્નપૂર્ણા નૌકાખંડના બારણા આગળ આવીને બેસતી, મતિયાણુ અને તારાપદ બંધાર બેસતો; પછી અન્નપૂર્ણાના આગ્રહથી તારાપદ ગાન શરૂ કરતો.

તારાપદના ગાનથી જ્યારે નદીકાંઠાની વિશ્રામ લેવા હોયલી
આમશ્રી રાનના અમતા અધારમાં મુગ્ધ અને નિસ્તબ્ધ બની જતી,
અને જ્યારે અન્નપૂર્ણાનું કામગ હૃદય રોદ અને ઓન્દઈ રસથી
હૃદયકાં જતું, ત્યારે ઓચિંતાની ચાર એકમ પધારીયાંથી ઊડી
આવીને ગુસ્સામાં રોતી રોતી કહેતી: ‘મા, તમે લોડા આ રા
ખરાડા પાડો છો, મને કંઈ નથી આવતી !’

પિતામાતા તેને એટલી હંધવા મોકલી તારાપદની પાસે ખેસીને
સંગીત માણે છે એ ચાહેને મન બિલકુલ અસહ્ય બની જતું. બીજી
બાબુ આ અમદતી કળી આંખોવાળી બાલિકાની સ્વાસ્થ્યવિદ તોમાશ
તારાપદને ખૂબ જ નવાઈતી વસ્તુ લાગી હતી. તેણે એને વાર્તા
સંભળાવી, ગાન ગાઈ, ખંચી અમશ્રી વગ કરવાનો ધણે પ્રયાસ કર્યો,
પરંતુ કોઈ રીતે એમાં ફાળો નહિ !

પરંતુ જ્યારે તારાપદ બપોરે નદીમાં નહાવા પડે, અને કાંઠા
પાણીમાં તેના ગોંદનુર્ણ મુદોળ શરીરે લુહી રૂહી રીતે તરે, અને
જલદેવના જેવો દેખાતો, ત્યારે બાલિકા ચારશશીતું કુતુહલ જમીન
યથા વગર રહેતું નહિ. આખો દિવસ એ વખતની જ તે રાહ નેથા
કરતી, પરંતુ પેતાના અંતરનો આ હિસાબ તે કાંઈને એ જણાવા
દેતી નહિ; એ વગર અણ્યે પારંગત થયેલી અભિનેત્રી શલ્યનો ગળપટ્ટો
ગૂંથવા એસતી અને વચમાં વચમાં બણે બિલકુલ હિપ્પેલાપૂર્વક એની
હોય તેમ તારાપદની તરવાની લીલા નોઈ લેતી !

નંદીઆમ ક્યારે આવ્યું ગયું તેની તારાપદને ખજરે પડી નહિ. મંદમંદ ગતિએ વિશાળ નૌકા નદીની શાખા પ્રવાહાઓમાં ઘસતે વહી જતી હતી. નૌકામાં સફર કરતારા પ્રવાસીઓના દિવસો પશુ આં બધી નદીઓ ઉપનદીઓની પેઠે, શાંત સુન્દર વિચિત્રતાઓમાં, સહજ સ્વાભાવિક શાંત ગતિએ, ધીમા મીઠા કવરોશમાં પસાર થવા લાગ્યા. કાષ્ટને કશી ઉતાવળ નહોતી, બપોરે નહાવાઘોવા જમવામાં સારી પેઠે વખત જતો. અને સાંજ પડી ન પડી, ત્યાં તો કોઈ એક મોટા ગામની ભાગેળે, ઘાટની પાસે, તમરાંના ગજુગજાટવાળા, આગિયા તાગિયાના ઝગઝગાવાળા વનની નજીક નૌકા ઘાંઘરવામાં આવતી.

આમ કરતાં કરતાં દશેક દિવસે નૌકા કોંઠાલિયા આવી પહોંચી. જમીનદારને લેવા માટે ઘેરથી પાલખી અને ઘેડો આવ્યો હતો; હાથમાં લાડીઓ લઈને આવેલા ખરકંદાળેએ હવામાં અવાજો, કરી કરીને મામના ડાગડાઓને કાઢા કરતા કરી દીધા.

આવી બધી ધમાકમાં વખત જુતો હતો, એટલામાં તારાપદ નૌકામાંથી ઝખથી લીટરીને એકદમ આપું ગામ ફરી વળ્યો. કોઈને ઘાત, તો કોઈને ડાકા, કોઈને ખેન તો કોઈને માસો ફરીને, એ તથ્ય ક્ષણમાં એણે ગામની સાથે સ્નેહનું બંધન સ્થાપિત કરી લીધું. ક્યારે એને સાચેસાચું કાઠ બંધન હતું જ નહિ એટલે જ આ કોઈરો આશ્ચર્યકારક ઝખથી અને સરળતાથી સૌની સાથે પરિવ્રજ બાંધી શકતો હતો.

જેતજેતામાં તારાપદ ગામના તમામ લોકોનાં હૃદય કમળે ફરી ખેંદા.

આટલી અટ્ટહાસથી તે સૌનું હૃદય કમળે ફરી શકતો હતો તેનું કારણ એ હતું કે તારાપદ સૌની સાથે તેના જ જેવો ચઢતે ત્યાજાવિક બાવે બળી શકતો હતો. તે કેઈપણ ગતના વિશિષ્ટ સંસ્કારો વડે બંધાયેલો નહોતો, તેમ છતાં ગમે તે પરિસ્થિતિમાં ગમે તે કામ કરવા તરફ એનું ત્યાજાવિક વલણ હતું. બાળકની આગળ તે સંપૂર્ણપણે બાળક હતો, અને છતાં તેમના કરતાં શ્રેષ્ઠ અને તેમનાથી લુટો હતો; વૃદ્ધની આગળ તે બાળક નહોતો, તેમ છતાં ધરડો નહોતો, ગાવળિયાઓની સાથે તે ગાવાળ હતો, છતાં આદરણ્ય હતો, બધાઓનાં બધાં કામમાં, તે જૂના દોસ્તની જેમ, અનુમતીની અદાથી, હાથ નાખતો, કંદોઈની દુકાને વાત કરતાં કરતાં કંદોઈ કહે: 'કાકાકુર. જરા ખેસજો હોં, બાપ ! હું આવું છું,' તારાપદ જરાયે શરમાયા વગર દુકાનમાં બેસે અને એક લૂગડાનો કંદોઈ લઈ મીઠાઈ પરથી સાખીઓ હિંગડે. નીકાઈ બનાવવામાં પણ તે હોશિયાર હતો, વજ્રવાનું પણ તેને થોડું થોડું અવગત હતું, અને કુંભારનો આકોઠો ફેરવતાં પણ એને નહોતું આવડતું એમ નહિ.

તારાપદે આપું ગામ કમળે ફરી લીધું. માત્ર ગામની એક

છોકરીની ધખ્યાં તે કોઈ રીતે કચળે કરી શક્યો, નહિ. તારાપદ જલદી ગાયમાંથી જતો રહે એવું આ છોકરી ધખજતી હતી એથી જ તારાપદ આ ગાયમાં આટલા બધા દિવસ બંધાઈ રહ્યો હતો.

પરંતુ આવિધાવસ્થામાં નારીના અંતરનું રહસ્ય સમજવું અહુ મુશ્કેલ છે, આરશશીએ તે સાબિત કર્યું.

રસોયણુ બામણીની છોકરી સોનામણી પાંચ વરસની ઉંમરે વિકસવા થઈ હતી. તે ચાંદની સખી હતી, અને ચાંદની જ ઉંમરની હતી. પણ તેનું શરીર સાદું ન હોવાને લીધે, ઘેર આવેલી સખી ચાંદને મળવા તે ગ્રોહા દિવસ સુધી આવી શકી નહોતી. સાંજ થતાં તે જે દિવસે ચાંદને મળવા આવી, તે જ દિવસે વગર કારણે, બન્નેને કળ્યો થયો.

ચાંદએ ખૂબ મલાવી મલાવીને વાત શરૂ કરી. તેના મનથી એમ કે તારાપદ નામે જે એક પરમરત્ન અને હમણાં કમાઈ લાવ્યા છીએ, તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કરીને હું સખીનું કુતૂહલ અને વિશ્વમ્મ સાતમા લોકમાં ચડાવી દઉં. પરંતુ વાત શરૂ કરતાં જ સોનામણીએ કહી દીધું કે એ તારાપદને તો હું ઓળખું છું, મારી બાને તે માંસી કહે છે, અને હું તેને દાદા કહું છું; એક વખત એ તારાપદ બંસીમાં કીર્તન ગાઇને અમને બધાને ખુશ ખુશ કરી નાખ્યા હતાં, વળી મારા કહેવાથી એણે જાતે મને એક વાંસની બંસી પણ બનાવી આપી છે, અને કટલીયે વખત એ મને ઝાંક પરથી ફૂલ પાડી આપે છે, તે કાંટાળી ડાળીઓ પરથી ફૂલ તોડી આપે છે.

આ સાંભળીને, જાણે હૃદયમાં કોઈએ તપાવેલો સળાઓ ઘોંગી દીધો હોય એવું ચાંદને લાગ્યું.

ચારૂ સમજતી કે તારાપદ ખાસ અમારો જ તારાપદ છે, એને બહુ ધૂપી રીતે સાચવી રાખવાનો છે, બહારના લોકોને તો માત્ર તેની જરાતરો ઝાંખી થાય એટલું જ, બાકી એમને એમનું દર્શન ન થાય, દૂરથી જ એમણે તો એનાં રૂપગુણ જોઈને તેનાં વખાણ કર્યા કરવાનાં, અને ચારૂશશીનાં ધરનાંને ધન્યવાદ આપવાનાં !

આવો અદ્ભુત દુર્લભ, દૈવવશાત્ હાથ લાગેલો વ્યાસલુ કુમાર, સોનામણીને આટલી સહેલાઈથી કેવી રીતે મળી ગયો ? અમે જો એને આટલો સાચવીને ન લાગ્યા હોત, આટલો સાચવીને ન રાખ્યો હોત તો શું સોનામણીને એનું મોં પણ જોવા મળત ખરું ? પાછી સોનામણી કહે છે કે એ મારા દાદા છે ! હા, સોનામણીના દાદા ! આંબળીને મારો તો હવે બળી જાય !—ચારૂના મનની આ દશા હતી.

જે તારાપદને ચારૂ મનમાં મનમાં ઇર્ષ્યાનાં બાણથી વીંધી નાખવાનું કરતી હતી, તેના ઉપર પોતાના અધિકારની કલ્પના કરી તે આટલી ચિંતા શા સારૂ કરતો હશે ?

તે જ દિવસે ખીજ એક નજીવી બાબતમાં, સોનામણીની સાથે ચારૂને ભારે અગડો થઈ ગયો. તે તારાપદના ઓરડામાં ગઈ; તારાપદની વહાલી બંસી બોળી કાઢી તેની ઉપર નિર્દયપણે ફૂદી ફૂદીને તેણે તે બાંગી નાખી.

ચારૂ આમ અતિશય જુરંસામાં આવીને, તારાપદની બંસી બાંગી નાખવાના કામમાં લાગેલી હતી, એટલામાં તારાપદે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. ચારૂનું આવું પ્રત્યય સ્વરૂપ જોઈ તે આભો બની ગયો.

તારાપદે કહ્યું : ‘ ચારૂ, મારી બંસી કેમ લાંગે છે ? ’

ચારૂએ લાલ લાલ મોંએ, લાલ લાલ આંખે કહ્યું : ‘ સારૂં કરું છું, સારૂં કરું છું ! ’

આમ કહી ફરી બે ચાર વાર બાંહેલી બંસીની ઉપર તેણે પગની લાત મારી; એકદમ તેનું ગળું ઊધરી ગયું; તે જોરથી રોતો રોતો ચોરડામાંથી બહાર જતી રહી.

તારાપદે બંસી ઉપાડીને ફેરવી ફેરવીને જોઈ—હવે તે મિત્રદુષ્ટ નકામી મતી ગઈ હતી. વગર કારણે, અને વગર વાકે, પોતાની આ જૂની બંસીની અકસ્માત આવી દુર્દશા થયેલો જોઈ તેનાયો હસો પડ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

ચારશ્રેણી દિવસે દિવસે તારાપદની નજરે એક પરમ કુતૂહલનો વિષય બનતી જતી હતી.

તારાપદના કુતૂહલનું બીજું પણ ક્ષેત્ર હતું—મતિલાલ બાણુની લાઇબ્રેરીમાં ત્યાં ઢગલાખંધ અંગ્રેજી ચિત્રોની ચોપડીઓ હતી બહારની દુનિયાની સાથે તારાપદને ઠીકઠીક પરિચય થઈ ગયો હતો; પણ આ ચિત્રોની દુનિયામાં તે કાઈ રીતે સંતોષકારક પ્રવેશ કરી શકતો હતો. કદપનાની મદદથી પોતાના મનમાં ખણું ધણું પૂરું કરી લેતો, પરંતુ એથી એના મનને કાઈ રીતે તૃપ્તિ થતી નહિ.

ચિત્રો તરફનું તારાપદનું આ આકર્ષણ જોઈ એક દિવસ મતિલાલ બાણુજી કહ્યું: ‘અંગ્રેજી શીખવું છે? તો તને આ બધાં જ ચિત્રોનો અર્થ સમજાશે.’

તારાપદે તરત જ જવાબ દીધો: ‘હા!’

મતિલાલ બાણુ ખૂબ રાહ જઈ ગયા. તેમણે ગ્રામની અંગ્રેજી શાળાના હેડમાસ્ટર રામરતન બાણુને દરરોજ સાંજે આ એકરાતે અંગ્રેજી શીખવવા માટે નીમી દીધા.

તારાપદની સ્મરણશક્તિ પ્રખર હતી; અને ચિત્ત જે કામમાં પડતું તેમાં એકરસ ચર્ષી જતું. આ ગુણો લઈને તેણે અંગ્રેજી શીખવા માંડ્યું. તે બાણે કોઈ એક નૂતન દુર્ગમ રાજ્યમાં ફરવા નીકળી હોય એવું તેને લાગતું હતું. તેથી પુરાતન સંસારની સાથે તેણે કશો જ સંબંધ રાખ્યો નહિ. ગામના લોકોને હવે તે બેવા મળતો નહોતો.

નમતી સાંજે તે નિર્જન નદી કિનારે ઝૂપથી આંટા મારતો, અને પોતાના પાઠ મોઢે કરતો—તે વખતે તેના ભક્ત બાળકો નિરાશ થતા. તેના પાંડમાં વિશ્લેષ નાખવાની તેમની ક્ષિંમત ચાલી નહિ.

ચાંદ્ર પણ હમણાંની-તેને બહુ બેવા પાસતી નહિ. પહેલાં તારાપદ અંતઃપુરમાં જઈને, અન્નપૂર્ણાનાં લાડ ભોગવતો—તેના દેખતાં ખાવા ખેસતો; પરંતુ અંદર તો મને બહુ મોડું થઈ જાય છે એમ કહી તેણે મતિઆણુને આગ્રહ કરી, હવે તેણે બહાર પોતાની જમવાની વ્યવસ્થા કરાવી હતી.

અન્નપૂર્ણાને આ ગમ્યું નહોતું, તેથી તેણે તેના વિરોધ કર્યો હતો, પરંતુ મતિઆણુ ઠોકરાતો બચવાનો ઉત્સાહ બેઈ બહુ ખુશ થઈ ગયા હતા, તેથી તેમણે એ નવી વ્યવસ્થા મંજૂર રાખી હતી.

આમ કહી ફરી બે ચાર વાર ભાંગેલી બંસીની ઉપર તેણે પગની લાત મારી; એકદમ તેણે ગળું ઊધરી ગયું; તે જોરથી રોતી રોતી ચોરડામાંથી બહાર જતી રહી.

તારાપદે બંસી ઉપાડીને ફેરવી ફેરવીને જોઈ—હવે તે બિલકુલ નકામી બની ગઈ હતી. વગર કારણે, અને વગર વાકે, પોતાની આ જૂની બંસીની અકસ્માત આવી દુર્દશા થયેલા જોઈ તેનાથી હસો પડ્યા વગર રહેવાયું નહિ.

ચારશ્રી દિવસે દિવસે તારાપદની નજરે એક પરમ કુતૂહલનો વિષય બનતી જતી હતી.

તારાપદના કુતૂહલનું બીજું પક્ષ ક્ષેત્ર હતું—મતિલાલ બાણુની લાઇબ્રેરીમાં ત્યાં ઢગલાખંધ અંગ્રેજી ચિત્રોની ચોપડીઓ હતી બહારની દુનિયાની સાથે તારાપદને ઠીકઠીક પરિચય થઈ ગયો હતો, પણ આ ચિત્રોની દુનિયામાં તે કાઈ રીતે સંતોષકારક પ્રવેશ કરી શકતો હતો. કલ્પનાની મદદથી પોતાના મનમાં ઘણું ઘણું પૂરું કરી લેતો, પરંતુ એથી એના મનને કાઈ રીતે તૃપ્તિ થતી નહિ.

ચિત્રો તરફનું તારાપદનું આ આકર્ષણ જોઈ એક દિવસ મતિલાલ બાણુએ કહ્યું: ‘અંગ્રેજી શીખવું છે? તો તને આ બધાં ચિત્રોનો અર્થ સમજાશે.’

તારાપદે તરત જ જવાબ દીધો: ‘હા!’

મતિલાલ બાણુ ખૂબ રાજી થઈ ગયા. તેમણે ગ્રામની અંગ્રેજી શાળાના હોદ્દાસ્તર રામચંદ્રન બાણુને દરરોજ સાંજે આ એકરારે અંગ્રેજી શીખવવા માટે નીમી દીધા.

તાગપદની સમગ્રશક્તિ પ્રખર હતી; અને ચિત્ર જે કાંઈમાં
પડતું તેમાં એકરસ ચર્મ બેસતું. આ મુજી કઈને તેણે અગ્રિય ગ્રીયવા
ચાંચું. તે બાજે ડાહ્ય એક નાન દુર્ભ મગલમાં ફરવા નીકળે દોમ
એકું તેને ચામતું હતું. તેથી પુરાતન સંચારની સાથે તેણે ક્યો ન
સંબંધ રાખ્યો નહિ. જામવા લોકોને હવે ને જોવા મળતો નહોતો.

તેમની સાથે તે નિર્જન નદી કિનારે ઝાપટી આંચા મારતો,
અને પોતાના પાદ મોઢે કરતો—તે વખતે તેના બહુ બાળો નિરાશ
થતા. તેના પાદમાં વિરૂપ નાખવાની તેમની દિમત આવી નહિ.

આટલું પશુ હમણાંની તેને જદું જોવા પામતી નહિ. પહેલાં
તાગપદ અંતર્યામી બેઠીને, અન્નપૂર્ણાનાં હાથ બોમવતો—તેના કૈમતાં
આવા બેસતો; પરંતુ અંતર તો મને જદું મોટું ચર્મ બાવ છે એમ
હોય તેણે અતિશયુતે આગ્રહ હતી, હવે તેણે મદાર પોતાની જમવાની
અવસ્થા કરાવી હતી.

અન્નપૂર્ણાને આ મન્યું નહોતું, તેથી તેણે તેનો વિરોધ કર્યો
હતો, પરંતુ મતિશયુ કોઈને કલ્પવાનો કૈલાસ નેઈ જદું ખુશ
ચઈ ગયા હતા, તેથી તેમણે જે નવી અવસ્થા મંજૂર રાખી હતી.

એવામાં ચારૂ પણ ઓચિંતાની હઠ કરી બેઠી કે મારે પણ અગ્રેજી શીખવું છે. માળાપે પોતાની તરંગી છોકરીની આ વાત સાંભળીને, તેને ગમત સમજી મીઠાશઘી દસી નાખી. પરંતુ છોકરીએ એમાં રહેલા ગમતના અંશને દઢ દઢ આંસુની ધારા વડે તરત જ ઘોષ્ટને સાફ કરી નાખ્યો. છેવટે સ્નેહદુર્જન માતાપિતાએ નિરૂપાય અને છોકરીની માગણીનો ગંભીર ભાવે વિચાર કર્યો, અને તારાપદની સાથે ચારૂને પણ માસ્તરની પાસે ભણવા મોકલે બેસાડી.

પરંતુ ભણવાગણવાનું આ અસ્થિર ચિત્ત છોકરીના સ્વભાવમાં જ નહોતું. તે પોતે કશું ભણી નહિ, પણ કેવળ તારાપદના ભણતરમાં વિશેષો નાખવા લાગી. તે પાછળ પડી જાય, પાઠ મોઢે કરી લાવે નહિ, છતાં કોઈ રીતે તારાપદને પોતાની આગળ જવા દેવા તૈયાર થાય નહિ. તારાપદ તેને પડતી મૂકી નવો પાઠ લેવા જાય તો તે જખરા ધમપછાડા કરવા લાગે, એટલે સુધી કે રોકકળ કરવાનું પણ છોડે નહિ. તારાપદ એક ચોપડી પૂરી બીજી નવી લાવે તો તેને પણ એ જ નવી ચોપડી લાવી આપવી પડે. તારાપદ નવરાશના વખતે પોતાના ચોરડામાં બેઠો બેઠો લખતો, કે પાઠ પાઠ કરતો, એ આ ઇર્ષ્યાખેર છોકરીથી સહન થતું નહિ. તે છૂપી રીતે તારાપદના લખેલામાં શાહી ટોળી આવતી, અને કલમ છુપાવી દેતી, એટલું જ નહિ, પણ વાંચવાનો પાઠ જ ફાડી નાખતી.

તારાપદ આ છોકરીનાં અનેક તોફાનોને અત્યાચારો મૂગો મૂગો સહન કરતો, ન સહેવાય ત્યારે તેને મારતો, પરંતુ ક્રોધ રીતે તે તેને કમળમાં રાખી શકતો નહિ.

દૈવશાત એક ઉપાય જડી ગયો. એક દિવસ તારાપદ ખૂબ ચીડાયો હતો, પણ કંઈ ઉપાય ન જડવાથી, શાહીના લખેલાવાળું લખેલું પાત્ર ફાડીને ફેંકી દઈ તે ખિન્ન બની બેઠો હતો.

ચાંડૂ આરણ્યા આગળ આવીને વિચાર કરતી હતી કે આજે સાર પડશે. પરંતુ તેની આશા પૂરી થઇ નહિ. તારાપદ એક અક્ષરે બોલ્યો નહિ, માત્ર મૂંઝો મૂંઝો બેસી રહ્યો.

ચાંડૂ ઓરડાની અંદર ને બહાર મારી મારી ફરવા લાગી. વારંવાર એ તારાપદની એટલી બધી પાસે ગઇ કે તારાપદે ધાધુ' હોત તો અનાયાસે એની પીઠે એ એક ધખ્યો લગાવી શક્યો હોત. પરંતુ એવું કંઇ પણ કર્યા વગર તે માત્ર ગંભીર થઇને બેસી રહ્યો.

ચાંડૂ મહામુસ્કેલીમાં પડી. મારી કેવી રીતે મગાય એ વિચાર તો એ કદી શીખી જ નહોતી, તેમ છતાં એનું 'પસ્તાતું' નાનકડું હૃદય એના સદાધ્યાયીની ક્ષમા માગવા માટે વ્યાકુળ બની ગયું. છેવટે કોઈ જ ઉપાય ન જડવાથી ફોટેલા કાગળનો એક ટુકડો લઇને, એણે તારાપદની પાસે બેસી, એ ટુકડામાં ખૂબ મોટા મોટા અક્ષરે લખ્યું: 'હવે હું કદી પણ તોટમાં શાહી નહિ કરું !'

લખી રહ્યા પછી, તે તરફ તારાપદનું ધ્યાન ખેંચવા માટે તેણે અનેક હાવભાવ કર્યા. એ જોઇ તારાપદ હસવું દબાવી શક્યો નહિ, એ હસી પડ્યો !

આ જોઇ ઝેકરી શરમ અને ક્રોધમાં એકદમ ઓરડામાંથી બહાર નાસી ગઇ, જે કાગળના ટુકડા ઉપર તેણે પોતાને હાથે પોતાની દીનતા બહાર કરી હતી તે ટુકડાનો ત્રણે કાળમાંથી અને અનંત જગતમાંથી નાશ કરી શકાય, તો જ તેના હૃદયનો લયંકર ફોલ મટે.

આ તરફ શરમાળ સોનામણી એક બે વખત આવી હતી, પણ

ખતેને લાગુવા બેઠેલાં જોઈ, અધ્યયન શાળામાં ડેક્ટિયું કરી એ પાઈ વળી ગઈ હતી. સખી ચારશશીની સાથે તેને બધી વાતે ખૂબ સ્નેહ હતો. પરંતુ તારાપદની બાબતમાં તે ચાર પ્રત્યે ખૂબ લય અને સંદેહની નજરે જોતી. ચાર અંતઃપુરમાં હોય તેવે વખતે જ સોનામણી બીતી બીતી તારાપદના બારણાં આગળ આવીને બેસી રહેતી.

તારાપદ ચોપડીમાંથી મોં કાઢી સ્નેહથી કહેતો: 'કેમ સોના! શા ખબર છે? માસી કેમ છે?'

સોનામણી કહેતી: 'બધા દિવસથી આવતા નથી, એટલે માએ તમને બોલાવ્યા છે. માને કમરમાં દુઃખે છે, નહિ તો એ અહીં આવત!'

આવે વખતે ચોચિંતાની ચાર આવીને હાજર થઈ જતી! સોનામણી ગભરાઈ જતી. ધૂપી રીતે પોતાની સખીની મિલકત ચોરી જવા પોતે આવી હોય એવું તેને લાગતું!

ચાર અવાજ સમ્રમ પર ચડાવી, ડોળા કાઢીને કહેતી: 'હે સોના! તું વાંચવાના વખતે ગરબડ કરવા આવી છે, કેમ? હું હમણું જ જઈને બાપાને કહી દઉં છું!'

જાણે પોતે તારાપદની મોટી વડીલ હોય, અને જાણે તારાપદના અભ્યાસમાં લેશમાત્ર પણ વિશેષ ન થાય એની એ રાત દિવસ ચિંતા કરતી હોય એવી રીતે એ બોલતી.

પરંતુ એ પોતે શા હેતુથી આવે અસમયે તારાપદના અભ્યાસ-ખંડમાં આવી પહોંચી હતી તે એના અંતર્યામીથી અભાષ્યું નહોતું, અને તારાપદને પણ એની ગરાબર ખબર હતી. પરંતુ બિચારી સોનામણી ખૂબ ખી જતી, ને તરત જ કંઈકંઈ જૂઠાં બહાનાં ઉપજાવી કાઢતી.

છેવટે જ્યારે ચારૂ તેને તિરસ્કારપૂર્વક ‘જૂદી!’ કહીને પકડારતી, ત્યારે તે શરમાઈને, ખીને, હારીને, મનમાં દુઃખી થઈને પાછી ફરતી.

એ જોઈ તારાપદનું હૃદય ભરાઈ આવતું. તે તેને ખૂબ પાડીને કહેતો : ‘સોના, આજે હું તારે ઘેર આવોશ.’

ચારૂ નાગણુની પેઠે છંછેડાઈને બોલતી : ‘જાઓ તો ખરા! જાણુંગણું નહિ હોય કેમ? હું માસ્તર મશાયને કહી દેવાની!’

ચારૂની આ ધમકીથી ખીન્યા વગર તારાપદએકાદ બે દિવસ સાંજે બામણીને ઘેર ગયો હતો. ત્રીજી કે ચોથી વખત તે જવાનો હતો, ત્યારે ચારૂએ ખાલી ધમકી ન આપતાં, શુપચુપ આવીને બહારથી તારાપદના ઓરડાનું આરણું બંધ કરી સાંકળ લગાવી દીધી; પછી માની માસકાની પેટીનું તાળું લાવીને લગાવી દીધું.

રાત પડતા સુધી તારાપદને આમ કંદીની હાલતમાં રાખીને, વાળુ વખતે તેણે આરણું ઉઘાડ્યું. તારાપદને બહુ ખોટું લાગ્યું હતું. તે કશું બોલ્યો નહિ, ખાધા વગર તે પાછો ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યાં પસ્તાવાથી વ્યાકુળ બનેલી બાલિકાએ હાથ જોડી ફરીફરીને તેને વિનંતિ કરવા માંડી : ‘તમને પગે પહુ—ફરી આવું નહિ કરું! તમને પગે પહુ, તમે ખાઈ લો!’

આટલું કરવા છતાંયે જ્યારે તારાપદે માન્યું નહિ, ત્યારે તેણે વિદ્યુવળ બની રાવા માંડ્યું. તારાપદ મુશ્કેલીમાં પડી પાછો ફરીને આવ્યા બેઠો.

ચારૂએ દેટલીયે વાર મનમનથી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હવે હું તારાપદની સાથે સારો વર્તીશ રાખીશ, હવે કદી પણ તેને જરા પણ નહિ ચીડવું. પરંતુ સોનામણી વગેરે બે ખાંચ બજાં વચમાં આવી

પડવાથી તેનો મિમળ કાણુ જાણે ક્યારે ને કેવી રીતે ખગડી જાય છે તેની તેને ખજર પડતી નથી.

થોડા દિવસ ચાર ઉપર ઉપરથી ગિલકુલ શાંત દેખાતી ત્યારે તારાપદને કમ ધડીએ ખળવો ફાટી નીકળશે તેની ગભુતરીમાં રહેવું પડતું. કારણ કે હુમલો અકસ્માત કયે નિમિત્તે કમ દિશાએથી આવશે તે કંઈ કહેવાય નહિ. એકદમ પ્રચંડ વાવાઝોડું ધસી આવે, વાવાઝોડાની પછી ધોધમાર અશ્રુધારા પડે, ને એની પછી પ્રસન્ન સ્મિત્ત શાંતિ આવે.

આવી રીતે લગભગ બે વરસ વીતી ગયાં. આટલો લાંબો વખત તારાપદ, આ પહેલાં, કદી પણ, ક્યાંય પણ ખંધાઈ રહ્યો નહોતો. કદાચ અબ્યાસની અંદર તેનું મન કાંઈ અપૂર્ણ આકર્ષણથી ખંધાઈ ગયું હશે. કદાચ હિંમરના વધવા સાથે તેના સ્વભાવમાં પણ ફેરફાર થવા માંડ્યો હોય, અને સ્થાયી થઈ બેસીને સંસારનાં મુખ સમવદ ભોગવવા તરફ એનું મન વળ્યું હોય. કદાચ તેની સહાધ્યાયિની બાલિકાનાં તોફાનોમાં ચમકતું સૌન્દર્ય, ખચર ન પડે તેવી રીતે, તેના હૃદય ઉપર અધિકાર જમાવવા લાગ્યું હોય.

આ તરફ ચાડતે અગિયાર વરસ પૂરાં થઈ ગયાં હતાં. મતિબાબુએ પોતાની દીકરીને લાયક બે વર્ષ સારા વર શોધી કાઢ્યા હતા. કન્યાની હિંમર થઈ છે એ જોઈ મતિબાબુએ તેનું અંગ્રેજી બહુવાનું બંધ કરી દીધું, અને અંતપુરમાંથી બહાર નીકળવાની પણ તેને મના કરી દીધી.

ઓચિંતાનો આ અંતરાય જોભો થતાં ચાડ્યે ધરમાં ભારે તોફાન મચાવી દીધું.

તેવામાં એક દિવસે અન્નપૂર્ણાએ મતિબાબુને બોલાવીને કહ્યું :
‘વરની તમે કેમ આટલી શોધાશોધ કરો છો ? તારાપદ શું ખોટા
છે ? અને તમારી છોકરીને પણ એ ગમી ગયો છે.’

આ સાંભળી મતિબાબુ બહુ નવાઈ પામી ગયા. તેમણે કહ્યું :
‘એ તે કદી બને ? તારાપદનું કુળ કેવું છે, ઘર કેવું છે, કશી કોઈને
અબર નથી. મારી સાત ખોટની છોકરીને હું સારા ઘરમાં આપવા
માગું છું !’

એક દિવસ રાયડાંગાના બાબુઓને ઘેરથી કન્યાને જોવા માણસો
આવ્યા આફને શણગારીને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો.
પણ તે શયનખંડનું બારણું બંધ કરીને અંદર બેસી રહી—કેમે બહાર
નીકળી જ નહિ.

મતિબાબુએ બહાર બિલાં બિલાં ખૂબ આજીજી કરી, ઠપકા
દીધો, પણ તેનું કશું બે પરિણામ આવ્યું નહિ. છેવટે, બહાર આવીને
રાયડાંગાના દૂતોની આગળ તેમને જૂઠું બોલવું પડ્યું કે છોકરીને
એકદમ ખૂબ તાવ ચડી આવ્યો છે, એટલે આજે દેખાડવાનું
નહિ બને.

એ લોકોએ ધાર્યું કે છોકરીમાં નક્કી કંઈક ખોડ છે; એ વગર
આવી ચતુરાઈ કરવાની જરૂર ન પડે !

હવે મતિબાબુને પણ વિચાર આવ્યો કે તારાપદ બોલવે ચાલવે
બધી રીતે સારો છે; એને હું ધરજમાઈ કરીને રાખી શકીશ. પછી
મારી એકની એક છોકરીને પારકે ઘેર જવું નહિ પડે. વળી છોકરી
એવી તોફાની, મિજાજ, ને જીદી છે કે એની હકીલાઈ સ્નેહને લીધે

હું ઘોળીને પી જઈ એ બલે, પશુ સાસરામાં કોઈ એ સહન નહિ કરે.

પતિ પત્ની વચ્ચે આ વિષે લાંબી વાતો ચાલી. છેવટે તેમણે તારાપદના દેશમાં તેના કુળ વગેરે વિષે ખબર દાઢવા માલુસો મોકલ્યા. સમાચાર આવ્યા કે કુળ સારું છે, પણ ખૂબ ગરીબ છે.

પછી મતિયાણુએ તારાપદની મા અને ભાઈઓની આગળ તારાપદના લગનની વાત મુકાવી. એ લોકોએ ખુશ ખુશ થઈ જઈને એકદમ સંમતિ આપી દીધી.

કાંઠાલિયાના મતિયાણુ અને અન્નપૂર્ણા લગન કર્યારે લેવા તેની વાતો કરવા લાગ્યાં, પરંતુ મતિયાણુ સ્વભાવે ગુપ્તતાપ્રિય હતા, તેમણે વાત છૂપી રાખી.

ચારને બાંધી રાખી શકાય નહિ. તે ઘણી વખત તારાપદના અભ્યાસ ખંડમાં જઈ પહોંચતી; અને કોઈ વખત ગુસ્સો ખતાવીને તો કોઈ વખત વહાલ કરીને, તો કોઈ વખત મોં ચડાવીને તે તેના અભ્યાસની શાંતિનો એકદમ ભંગ કરી નાખતી, આથી કરીને એ સ્વતંત્ર સ્વભાવના નિર્લિપ્ત આત્માણુ બાળકના ચિત્તમાં કોઈ કોઈ વખત વીજળીના ચમકારાની પેઠે કોઈ અપૂર્વ ચંચળતા ચમકી જતી ! જેતું હળવું ફૂલ મન, કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના હમેશાં કાલ-પ્રવાહનાં મોજાંને માથે ચડીને આગળ ને આગળ વચું જતું હતું, તે આજકાલ ઘડીએ ઘડીએ અસ્થિર બનીને, વિચિત્ર દીવાસ્વપ્નામાં ઘેરાતું જતું હતું. કોઈ કોઈ વખત ભણવું ગણવું પડતું મેલી તે મતિયાણુની લાઈબ્રેરીમાં જઈને એપરીઓનાં ચિત્રો ઉઘલાવ્યા કરતો. એ ચિત્રોનું ચિત્રમાં મિશ્રણ થતાં જે દ્રશ્યના લોકની સૃષ્ટિ થતી તે પહેલાંના કરતાં બિલકુલ ભુદી અને વધારે રંગીન હતો. ચારની અદ્ભુત વર્ણબૃંદ-

જોઈ તે હવે પહેલાંની પેઠે એકદમ તેની મજાક કરી શકતો નહિ, આર હેરાન કરે તો પણ હવે તેને સારવાનો વિચાર તેના મનમાં પણ આવતો નહિ. પોતાની અંદર થયેલું આ ગૂઢ પરિવર્તન જોઈ, અને પોતાને આવી આસક્તિ થયેલી જોઈ તેને ખૂબ નવાઈ લાગતી, અને જાણે પોતે કોઈ નવીન સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હોય એવો અને ભાસ થતો.

ત્રાયણ મહિનામાં લગ્નનો શુભ દિવસ નક્કી કરી, મતિયાણુએ તારાપદની માને અને જામજોને તેડવા માણસો મોકલ્યા. પણ તારાપદને તે જાણુવા દીધું નહિ. કલકત્તાના આડતિયાને સરસામાનની યાદી મોકલી આપી, તથા વાળવાળાની સાથે નક્કી કરવાનો તેને હુકમ કર્યો.

આકાશમાં નવવર્ષાનાં વાદળાં ચમક્યાં. ગામની નદી આટલા દિવસ સુકાઈ ગયેલી હતી, વચમાં વચમાં માત્ર થોડાક ધરા પડી મયેલા હતાં; નાની નાની હોડીઓ એ કાઢવિયા પાણીમાં ભરાઈ રહેલી હતી. સૂકી નદીમાં થઈને બળદગાડાં જતાં હતાં, તેથી જોડો ગાડાચીસો પડી ગયો હતો.

એવામાં એક દિવસ, પિતૃગૃહથી પાછી આવેલી પાર્વતીની પેઠે કોણુ જાણે ક્યાંથી ધસમસતી ધારા કુલરોલ મચવતી, ગામના સુના હૃદયમાં આવીને ઊતરી. નાગાં ઊકરાં નદી કાંઠે આવીને મોટેથી અવાજ કરતાં નાચવા લાગ્યાં; તેમનો આનંદ માતો નહોતો; વારંવાર પાણીમાં ફૂદી પડી જાણુ તેઓ નદીને વહાલથી ભેટવા જતાં હતાં. નદીકાંડાની ખૂપડીઓમાં રહેનારાંઓ પોતાની પરિચિત પ્રિયસંજિનીને જોવા બહાર ધસી આવ્યાં. શુષ્ક નિર્જીવ ગામની અંદર કોણુ જાણુ ક્યાંથી એક પ્રબળ વિપુલ પ્રાણનું મોજું ફરી વળ્યું. દેશવિદેશથી લદાઈને નાની મોટી અનેક હોડીઓ આવવા લાગી.—અજરનો પાટ સાંજે પરદેશી હોડોવાળાઓના સંગીતથી મુખરિત બચી જવા લાગ્યો.

અને કાંઠાનાં ગામડાંના લોકો, આખું વરસ પોતાના એક ખૂણામાં પોતાનું નાનકડું ઘર સંભાળી, એકલાં દિવસો પૂરા કરે છે, પરંતુ ચોમાસામાં ખહારની વિશાળ પૃથ્વી ચિત્ર વિચિત્ર માલ લઈને, લગવા રંગના જળ-રથ ઉપર ચડીને, આ ગ્રામકન્યાઓના ખપ્પર પૂછવા આવે છે. તે વખતે દુનિયાની સાથેના સગપણના ગર્વે, થોડાક દિવસ તો તેમની હૃદયતા હટી જાય છે, બધું સજીવ, ચંચળ અને જાગૃત બની જાય છે, અને મૂળ પહેલા દેશમાં દૂરદૂરના દેશના અવાગ્ને આવીને ચારે દિશાના આકાશને ભરી દે છે.

આવે વખતે કુકુલકાટાના નાગબાણુઓના તાલુકામાં પ્રખ્યાત રથયાત્રાનો મેળો ભરાવાનો છે. સાંજે તારાપદે ઘાટ પર જઈને જોયું તો ફટલી થે નૌકાઓ જાતજાતનો માલ અને સરસામાન લઈને જોરથી વહેતા પ્રવાહમાં દોડતી મેળાતરફ જઈ રહી હતી. કલકત્તાની નાચગાન કરનારી એક મંડળી જોરથી અવાજ કરી દ્રુત તાલમાં વાદ્યો વગાડતી જતી હતી, નાટકવાળાઓ ગાન ગાતા જતા હતા, પશ્ચિમ દેશની નૌકાઓના ખલાસીઓ ગાતા નહોતા, પણ મંજીરા ને કરતાલ લઈને ઉન્મત્ત આનંદથી, ખચખચ અવાજ કરી આકાશને ચીરી નાખતા હતા.

ઉશ્કેરાટનો પાર નહોતો. જોતજોતામાં પૂર્વ ક્ષિતિજમાંથી ગાઢ વાદળાં, વિશાળ કાળો સઢ ચડાવીને, આકાશની વચ્ચેવચ્ચે આવી પહોંચ્યાં. અંદરમાં ઢંકાઈ ગયો. પૂર્વમાંથી પવન જોરથી વહેવા માંડ્યો. વાદળાંએ દોડાદોડ કરી મૂકી, નદીનું પાણી ખળખળ હાસ્ય કરી ઉભરાઈ પડવા લાગ્યું. નદીકાંઠાનાં વનોમાં અંધારું ગાઢ બની ગયું, દેડકાંએ ડરાઉ ડરાઉ કરવા માંડ્યું, તમરાં જાણે કરવત વડે અંધકારને ચીરવા લાગ્યાં,—આંખ આગળ આજે જાણે આખી દુનિયાની રથયાત્રા ચાલી રહી હોય એવું લાગતું હતું—પૈડાં ફરતાં હતાં, ધન્યો ઊડતી હતી, ધરતી કંપતી હતી; વાદળાં દોડતાં હતાં, પવન ફૂટતો હતો, નદી વહેતી હતી, નૌકાઓ ચાલતી હતી, ગાન ચગ્યું

હતું; જોતજોતામાં ગડુકડુ અવાજ સાથે વાદળાં ગાજી ઊઠ્યાં, આકાશને ચીરી નાખતી હોય તેમ વીજળીના કોરડા વીંઝાવા લાગ્યા, અને દૂર દૂરના અંધકારમાંથી મૂશળધાર વરસાદની ગંધ આવવા લાગી.

માત્ર નદીના એક કાંઠે એક તરફ કોંઠાલિયાં ગામ પોતાના ધરનાં ખારણાં ખંધ કદીને દોવો હોલવી નાખી, માંતિથી જાંખવા લાગ્યું.

ખીજે દિવસે તારાપદની માતા અને બાઈઓ કોંઠાલિયામાં આવી પહોંચ્યાં. ખીજે દિવસે કલકતાથી, અનેક સામગ્રીઓથી લદાઈને ત્રણ મોટી નૌકાઓ આવી પહોંચી અને કોંઠાલિયાના જમીનદારના સગકારી ઘાટ પર લાંગરી. ખીજે દિવસે સવારે વહેલી વહેલી સોનામણી પડિયામાં આચાર લાદને, ખીતી ખીતી તારાપદના અખ્યાસખંડના ખારણા આગળ આવીને ચૂપ ચર્ષિ ઊભી—

પરંતુ ખીજે દિવસે તારાપદ દેખાયો નહિ. સ્તેહ, પ્રેમ, અને સગપણનું વડ્યંત્રી ખંધન તેને ચારેખાબુથી બરાબર બાંધી છે તે પહેલાંજ, આખા ગામનું હૃદય ચોરીને, ચોમાસાની મેઘની રાતે જો આલણુ બાલક, આસક્તિવિહીન ઉદાસીન માતા વિશ્વ-પૃથ્વીની પાસે આસ્થો ગયો હતો.

‘કોણ એ ? કોણ એ ? કોણ એ રે ?’

‘દાનર ! દાનર !’

‘દેરાન દેરાન ફરી નાખ્યા આટલી આવી ગતે—’

આંખો ઉઘાડીને જોઈ તો અમારા જમીનદાર દક્ષિણાયરજી
આણુ હતા ! લગ્ન ફડ જીભા થઈ જઈને, પીઠ વગરની ખુરશી ખેંચી
લાવી મેં એમને બેસાડ્યા, અને ઉદાસ ચહેરે એમની સામે જોઈ
રહ્યો.

લગ્નિયાળમાં જોયું તો એ વખતે અદી વાગ્યા હતા !

દક્ષિણાયરજીઆણુ મેં ફિટકું પડી ગયેલું હતું. તેમજે ફરેલી
આંખો ફર્યું : ‘આજે ગતે પાછી, ફરીને એવી પીડા થઈ થઈ છે—
તમારી દવાની દંઈ અસર થઈ નહિ.’

મેં હંમેશાં સંદેશ પામી ફર્યું : ‘આજે દવા દાટી માત્ર ફરી
વધારી દીધી હશે.’

દક્ષિણાચરણ બાણએ ખૂબ ચીકાઈને કહ્યું: ‘એ તમારો મોટા જીમ છે. દારૂ નથી, પહેલેથી બધી વાત નહિ સાંભળો ત્યાં ઘળી ખરા કારણની તમને સમજ પડવાની નથી.’

તાકમાં એક નાનકડા પતરાના ડગલામાં કેસિનને! ઝાંખો દીવો બળતો હતો; મેં તેની વાટ વધારી, અજવાળું જરાક થયું, પણ ધુમાડો ઘણો નીકળવા માંડ્યો.

શરીરે ચાદર વીંટાળી, હું એક છાપું માથેલી પેટી ઉપર ખેસી ગયો.

દક્ષિણાચરણ બાણએ બોલવા માંડ્યું:

‘મારી પહેલીવારની સ્ત્રી તો કંઈ સ્ત્રી હતી! એવી ગૃહિણી ભાગ્યે જ કદી જોવા મળે. પરંતુ તે વખતે મારી હિંમત વધારે નહોતી. સ્વભાવથી જ હું જરા વધારે રંગીલો હતો, અને એમાં પાછો કાવ્યશાસ્ત્રીનો સારો પેઠે અભ્યાસ કર્યો હતો, એટલે નર્મી ગૃહિણીપદ તરફ મારું મન ખેંચાતું નહિ.

કલિદાસનો પેલો શ્લોક આજે વખત માફ આવ્યા કરતો—

ગૃહિણી સચિવઃ સર્વો મિથઃ

પ્રિયશિષ્યા લલિતે કલ્યાવિધૌ ।

પરંતુ મારી ગૃહિણીની આગળ કલિત કલ્યાવિધિનો ઉપદેશ ઘળીરે ચાલતો નહિ, અને સખીભાવે કંઈ પ્રણય સંભાષણ કરવા ખઉં તો તે હસીને ઉડાવી દેતી. ગંગાના પ્રવાહમાં જેમ ઇન્દ્રના ઔરાવતનું કાંઈ આશ્વ નહોતું, તેવી રીતે એના હસતા મોં આગળ કાવ્યોનાં મોટા મોટા ઢેફાં, અને મીઠી મીઠી લાડની વાતો પલકમાં અસ્થિર મઠીને તણાઈ જતી.

એનામાં હસવાની કોઈ અદ્ભુત શક્તિ હતી.

એ પછી, આજે ચાર વરસથી મને લયંકર રોગ લાગુ પડ્યો. ન્વરવિકાર થઈ ગયો, અને હું મરવા પડ્યો હતો. અચવાની કોઈ આશા નહોતી. એક દિવસ એવું બન્યું કે દાકતરે પણ હાથ ધોઈ નાખ્યા.

એવામાં મારા એક સગો કાણુ જાણે ક્યાંથી કોઈ એક અજાણ્યારીને તેડી લાવ્યો; તેણે ગાયના ઘીની સાથે કોઈ મૂળાકું ધસીને મને પીવડાવી દીધું. એ દવાના ગુણથી હો કે પછી મારા નસીબે હો, હું એ વખતે તો બચી ગયો.

મારી માંદગીમાં મારી સ્ત્રી રાત ને દિવસ ખડે પગે મારી સેવા આકરી કરતી, દિવસોના દિવસો લગી, એ એકલી અબળાએ પોતાની સાધારણ શક્તિ વડે, ખરેખરા અનૂપથી, ખારણુમાં આવીને જિભેલા મમના દૂતોની સામે સતત યુદ્ધ કર્યું હતું. એના સમસ્ત પ્રેમે, સમસ્ત હૃદયે, એકેએક કોશીલ કરીને, મારા આ નાશાયક છવને, ધાવણા બાળકની પેઠે ખેચ હાથે પકડીને છાતીએ વળગાડી રાખ્યો હતો. નહિ ખોરાક, નહિ કિંબ; જગતની બીજી કોઈ પણ બાળકમાં તેનું જરા સરખું ધ્યાન નહોતું.

હવે, જમના દૂતો, હારેલા વાઘની પેઠે પોતાના મોતે કાળીઓ બનેલા મને, ફેંકીને જતા રહ્યા, પરંતુ જતાં જતાં તેઓ મારી સ્ત્રીને જોરથી એક પાંતે મારતા ગયા.

મારી સ્ત્રી તે વખતે ગર્ભવતી હતી, તેણે થોડા વખત પછી એક મૃત બાળકને જન્મ આપ્યો. તે પછીથી તેને અનેક જાતથી અટપટી બીમારી સંજ થઈ ગઈ. હવે મેં તેની સેવા કરવા માંડી. પરંતુ એ એકને તો તે ગભરાઈ ગઈ.

તે કહે: 'આહ! આ શું કરો કરો છો? લોકો શું કહેશે! આવી રીતે રાતદિવસ તમે મારા જોરડામાં આવશો નહિ!'

જાણે હું પોતે પંખો ખાતો હોઉં એવો દેખાવ કરી રાતે હું તેને તાવ આવેલો જોઈ જરા પવન નાખવાનું કરું તો બારે ધમાધમ મચી જતી. તેની સેવા કરવામાં જો કોઈ દિવસ મારા જમવાના સમયમાં દશ મિનિટ પણ મોડું થઈ જાય તો એ કેટલી આજીજીઓ કરતી, આગ્રહ કરતી, ને કેટલું વદતી! જરાક પણ સેવા કરવા બંકે તો એ ગુસ્સે થઈ જતી. તે કહેતી: 'પુરુષ આદમીએ આટલા બધા વેવલા થવું આરં નહિ!'

અમારું એ વસંતગરનું ઘર તમે કદાચ જોયું હશે, ઘરની સામે બાગ છે, ને બાગની સામે જ ગંગાજી વહે છે, અમારા શ્યવનખંડની નીચે જ, જમણી તરફ થોડી જમીન હતી, ત્યાં મારી સ્ત્રીએ જાતે, પોતાને મનપસંદ એક નાનકડો બગીચો બતાવ્યો હતો, આખા ચે બાગમાં એટલો જ એ બાગ અત્યંત સાદો ને મિલકુલ દેશી લગતો હતો. એનો અર્થ એ કે તેમાં ગંધ કરતાં રંગ પૂર બહારમાં હતો, ફૂલો કરતાં પાંદડાંની વિચિત્રતા વધારે હતી; અને ફુંડામાં મામુલી છોડવાની પાસે લાકડી પર કામળમાં લખેલાં લેટિન નામની ધન્યઓ બેસતી નહિ. જાંબ, જૂંધ, મોગરા, શુક્રાખ, રજનીગંધાનું પ્રમાણ વધારે હતું, એક મોટા બકુલ ગ્રાડની નીચે સફેદ આરસનો એટલો ફરેલો હતો. સાજી હતી ત્યારે તે દરરોજ એ વખત જાતે ઊભી રહીને તે જમા ધોવડાવીને સાફ કરાવતી. હિનાળામાં ફૂરસદના વખતે સાંજે એ ત્યાં જ બેસતી, ત્યાંથી ગંગાનું દર્શન થતું, પરંતુ બંધ પરથી તેને કોઈ જોષ થકતું નહિ.

ઘણા દિવસ આવી રીતે પથારીવશ રહ્યા પછી એ દિવસ ચૈત્ર મહિનાની શુક્રવસ્ત્રની સાંજે એણે મને કહ્યું: 'ઘરમાં લગાઈ રહેવાથી

મારે છવ ગમરાય છે; આજે જરા મારા એ બગીચામાં જઈને એસવાનું મન થયું છે.’

ખૂબ ધાળછપૂરકે તેને ટેકા આપી, ધીરે ધીરે અઢાવી બહુત્ર ઝાંડની નીચેના પેટા પથરના ઓટલા પર લઈ જઈને મેં મુચાડી. મારા જ સાવળ ઉપર હું એનું મથું રાખી ઘસત, પરંતુ એને એ બહુ અજળ ગાયરણુ લાગશે એવી મને ખબર હોવાથી, એક ઓશીકું લાવી મેં તેના માથાની નીચે મૂક્યું.

એક એ, એક એ કરીને બહુત્ર કૂચ ખરવા માંડ્યાં અને ડાળાઓમાંથી ચળાઈને ચાંદની તેના મૂઝા મોં ઉપર પડવા લાગી. ચારે તરફ શાંતિ હતી, એ ગાઢ મુગધીરાગા છવા પ્રદાશમાં હું એની આંખમાં મૂગો મૂગો એના મોં સામે જોતો બેસી રહ્યો હતો, એની સામે જોતાં મારી આંખો ભરાઈ આવી હતી.

હું ધીરે ધીરે તેની નજીક આવ્યો—મારા હાથમાં તેનો તાવવાળો દુધળો હાથ લીધો, તેણે કંઈ વિરોધ કર્યો નહિ.

ચોડીવાર આંવી રીતે ગુપચુપ બેસી રહ્યા પછી મારું હૃદય ઉમરાઈ આવ્યું. હું બોલી ગયો : ‘તારો પ્રેમ હું કદી નહિ ભૂલી શકું !’

તરત જ મને સમજાયું કે આવું બોલવાની કશી જરૂર નહોતી. મારી આંખો હસી પડી.

એ હાસ્યમાં લજ્જા હતી, સ્થૂળ હતું અને કાંઈક અવિશ્વાસ હતો,—અને એમાં તોત્ર પરિહાસ પણ ઓછો નહોતો. જવાબમાં એક અક્ષરે કહ્યા વગર, માત્ર એ હાસ્ય દ્વારા જ તેણે મને કદી દીધું કે કદી નહિ ભૂલવાનું કદી પણ સંભવિત નથી, અને એવી હું આશા રાખતી પણ નથી.

આ અતિ મધુર અને અતિ તીક્ષ્ણ હાસ્યની મને ખીક લાગતી હતી. તેથી હું કંઈ પણ મારી સ્ત્રીની સાથે રીતસર પ્રેમાલાપ કરવાની હિંમત કરી શકતો નહિ. એની ગેરહાજરીમાં મારા મનમાં કંઈ કંઈ ખોલવાનું થઈ આવતું, પરંતુ એની પાસે જતાં જ, એ મધુર બિલકુલ અર્થહીન માલમ પડતું. ચોપડીઓમાં જે વાંચીને આંખોમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા માંડે છે, એવું બધું મોઢે ખોલવા જતાં કેમ હાસ્યારૂપક લાગે છે તેની મને સમજ પડતી નહોતી !

શબ્દોમાં વાદવિવાદ થઈ શકે છે, પરંતુ હાસ્યની આગળ શું દલીલ થઈ શકે ? એટલે મારે ચૂપ થઈ જવું પડ્યું. ચાંદની જામતી જતી હતી, એક કોકિલ જોરમાં આવી કુહકુહ કરવા મંડ્યો હતોઃ આવી ચાંદની રાતે પણ શું એની કોકિલાનાં કાન બહેરા થઈ ગયા હશે ?

બણી દવાઓ કરી, પણ મારી સ્ત્રી સાથે થઈને જોડે એવું એકે લક્ષણ દેખાયું નહિ.

દાકતરે કહ્યું : 'હવાફેર કરવા લઈ જાઓ તો કદાચ ફાયદો થાય.'

હું એને લઈને અલાહાબાદ ગયો.

આટલું ખોલીને દક્ષિણાબાણ એકદમ અટકી ગયા. તેમણે સદેહકરી આંખે મારી સામે જોયું, પછી જે હાથમાં માથું રાખી વિચાર કરવા લાગ્યા. હું પણ કંઈ બોલ્યો નહિ.

તાકમાં કેશમિનનું રમણુ ટમટમ અજળું હતું, અને શાંત જોરકમાં મજરાંનો ગુણગુણ અવાજ ચોખ્ખો સંભળાતો હતો.

એકદમ મૌનનો લાંગ કરીને દક્ષિણાબાણએ બોલવા માંડ્યું :
 'ત્યાં હારાણુ દાકતરે મારી સ્ત્રીની દવા કરવા માંડી.'

ધણે વખત એમ ગયો, પછી દાકતરે પણ કહ્યું, હું પણ સમજી ગયો, અને મારી સ્ત્રી પણ સમજી ગઈ કે એનો રોગ મરવાનો નથી. એણે આમ માંદાં માંદાં જ જીવન પૂરું કરવાનું છે.

પછી એક દિવસ મારી સ્ત્રીએ મને કહ્યું : ‘રોગ મરવાનો નથી, અને હું જલદી મરવાની પણ નથી, તો પછી આ જીવતાં મરેલીને લઈને તમારે ક્યાં લગી રહેવું છે ? તમે ખીલું લાગન કરો !’

ખૂબ સદજ સદજ ભાવે એ આ ખોલી હતી, આમાં કાંઈ ભારે વીરતા કે કંઈ અસામાન્યતા છે એવો ભાવ લેશ માત્ર પણ એની વાણીમાં દેખાતો નહોતો.

હવે હસવાનો વારો મારો હતો. પરંતુ મારામાં એના જેવું હસવાની તાકાત હોય તો ને ? નવલકથાના નાયકની પેઠે મેં ગંભીર ભાવ ધારણ કરી મેટ્રી ખોલવા માંડ્યું : ‘જ્યાં લગી આ દેહમાં જીવ છે—’

તેણે મને ખોલતો અટકાવી કહ્યું : ‘બસ ! બસ ! વધારે ખોલવાનું નથી ? તમારું ખોલવું સાંભળી મારો જીવ બચ છે !’

હાર કબૂલ કર્યા વગર મેં કહ્યું : ‘આ જીંદગીમાં હવે ખીજી કાંઈ સ્ત્રીને હું નહાઈ શકવાનો નથી.’

આ સાંભળી મારો સ્ત્રી ખૂબ હસી પડી.

હવે હું ચૂપ રહ્યો.

તે વખતે મને મનમાં મનમાં એવો ખાતરી થઈ હતી કે નહિ તેની ખબર નથી, પરંતુ અત્યારે હું સમજી શકું છું કે આ રાજ-રાજની મેવા કરી કરીને હું મનમાં મનમાં ચાટી ગયો હતો. આ

કામ હવે પડતું મૂકવું એવી તો કલ્પના પણ મનમાં નહોતી; પરંતુ આખી છુદ્ગી આ રાજરોગીને લઈને દાઢવી પડશે એ કલ્પના પણ મને બહુ દુઃખદાયક લાગતી હતી.

હાય ! યૌવનના પરોઢમાં ન્યારે પહેલી નજર કરી ત્યારે પ્રેમની આયામાં, સૌન્દર્યના મૃગજળમાં, અને સુખના ઉચ્છ્વાસમાં આખું જીવન છવન પ્રકુલ્લ બની ગયેલું દેખાયું હતું, અને હવે છેક અંતકાળ હમી કેવળ આશ હીન અનંત રણની ઊપર ભૂમિ દેખાતી હતી !

હું અંદરથી થાકી ગયો એવું મારી સેવામાં મારી અંતિ ચોક્કસ દેખાઈ ગયું હોવું જોઈએ. તે વખતે મને ખબર નહોતી, પરંતુ અત્યારે મને જરા પણ સંદેહ નથી કે જોડાક્ષર વગરની બાળપોથીની પેઠે તે મને ખૂબ સહેલાઈથી વાંચી લેતી હતી. આથી ન્યારે હું નવલકથાના નાયકનો સ્વાંગ સજીતે, ગંભીર ભાવ ધારણ કરી, એની આગળ કવિત્વ ચલાવવા જતો, ત્યારે તે ઊંડા સ્નેહથી અને અનિવાર્ય કૌતુહલથી હસી પડતી. અંતર્યામીની પેઠે, તે મારા દૂષા અંતરની વાત પણ બધી જાણતી હતી, એ યાદ આવતાં આજે પણ મને શ્વરમયી મરી જવાનું મન ચર્ષ આવે છે.

હારાણુ દાકતર અમારી નાતનો હતો. તેમને ઘેર મને ધણીવાર જન્મવાનું નિમંત્રણ મળતું. થોડા દિવસની આવજા પછી દાકતરે પોતાની દીકરીની સાથે મારી ઝોળખાણુ કરાવી દીધી.

છોકરી કુંવારી હતી—તેની હિંમર પંદરેક વરસની હશે. દાકતર કહે કે જોઈએ તેવો વર જડતો નથી તેથી હજી એનાં લગન કર્યાં નથી.

પરંતુ બહારના લોકોને મોઢે મેં સાંભળ્યું કે છોકરીનું કુંળ કિતરતું ગણાતું હતું.

ખાકી ખીન્ને કાઈ દોષ નહોતો. રૂપાળી પણ હતી, ને લણ્ણી પણ હતી. આથી કાઈ કાઈ વખત એની સાથે વાતોચીતો ને ચર્ચાઓ કરવામાં અને મુકામે પાછા ફરતાં મોહું ઘઈ જતું, રાત પડી જતી, મારી સ્ત્રીને દવા પીવડાવવાનો વખત વીતી જતો. તેને ખબર હતી કે હું હારાણુ દાકતરને ઘેર ગયો છું, પરંતુ મોહું થવાનું કારણુ તેણે કહી પણુ મને પૂછ્યું નહોતું !

રણુની ભૂમિમાં ફરી પાછો હું મૃગજળ જેવા લાગ્યો. તરસથી છાતી ફાટી જતી હતી, અને મોં સામે જ ખેપ કાઢે છલોછલ નિર્મળ નીતરું પાણી ઢિઝાળા લેતું હતું.

હવે હું મનને ખૂબ પ્રયત્ને પણુ પાછું વાળી શક્યો નહિ

રાગીનો ઝોરડો મને જમણે આનંદહીન લાગવા માંડ્યો. હવે સેવામાં ને દવા પાવામાં નિયમનો ભંગ થવા લાગ્યો.

હારાણુ દાકતર ઘણી વખત મને કહેતાં કે જેમનો રોગ મટવાની કદી આશા નથી, તે લોકોએ મરી જવું એ જ સારું છે. કારણુ કે જીવતાં રહીને, નથી એ લોકો પોતે સુખી થવાનાં, કે નથી ખીજને સુખી કરવાનાં. આવું સામાન્ય રીતે કહીએ તો એમાં કંઈ દોષ નથી, પણુ મારી સ્ત્રીને અનુલક્ષીને આમ કહેવામાં એમણે ભૂલ કરી હતી. પરંતુ માણુસોનાં જીવન મરણુ વિષે દાકતરોનાં મન એવાં જડ છે કે તેઓ અમારાં મનની અવરદા બરાબર સમજી જ શકતા નથી.

એવામાં એક દિવસ અચાનક મેં બાણુના ધરમાંથી અવાજ સાંભળ્યો—હારાણુબાણુને મારી સ્ત્રી કહેતી હતી: ‘દાકતર, ખોટી ખોટી દવાઓ પીવડાવીને દવાખાનાનું ખિલ શું કરવા વધારો કો ? મારો જીવ જ એક રોગ બની ગયો છે, એટલે હવે, તો એવી દવા આપો કે એ જીવ એકદમ જતો રહે !’

દાકતરે કહ્યું: ‘છી! એવું બોલાવું હશે!’

આ સાંભળી મને છાતીમાં એક ભારે આઘાત થયો.

દાકતરના ગયા પછી મારી સ્ત્રીના ઓરડામાં જઈ હું એની પથારીમાં બેઠો; ને ધીરે ધીરે તેના કપાળ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

તેણે કહ્યું: ‘આ ઘરમાં બહુ તાપ લાગે છે—તમે બહાર જાઓ! તમારો ફરવા જવાનો વખત થઈ ગયો છે, થોડું ફરવા નહિ જાઓ તો રાતે ભૂખ નહિ લાગે!’

ફરવા જવું એટલે દાકતરને ઘેર જવું. મેં જ તેને કહ્યું હવે કે ભૂખ લગાડવા માટે જરા ફરી આવવાની જરૂર હોય છે.

આજે હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે તેને દરરોજ મારા આ છગની ખચર હતી. હું એવો બની ગયો હતો કે એને, મૂંઝવણ લાગતી હતી.

આટલું કહી દક્ષિણાચરણ બાણ કેટલી યે વાર સુધી હથેળામાં માથું રાખી, ચૂપ થઈને બેસી રહ્યા.

છેવટે તેમણે કહ્યું: ‘મને જરા પીવાનું પાણી આપશો?’

પાણી પીને એમણે ગોઠવવા માંડ્યું.

‘એક દિવસ દાકતરબાણુની કન્યા મનોરમાએ મારી સ્ત્રીને બોલા આપવાની ઇચ્છા જણાવી. મને તે વાત ગમી નહિ, કેમ ન ગમી તે હું નથી જાણતો, પરંતુ ના પાડવાનું કંઈ કારણ નહોતું.’

એટલે એક દિવસ સાંજે મનોરમા અમારા મુકામે આવી બિઠી.

તે દિવસે મારી સ્ત્રીની પીડા રોજના કરતાં કંઈક વધારે હતી.

ન્યારે પીડા વધતી ત્યારે તે ગિલકુલ સાંત થઈને પડી રહેતી. વચમાં વચમાં મૂડીઓ વળી જાય કે મોં ઢાળું પડી જાય,—એ પરથી જ એની પીડાની ખબર પડે.

ઝોરડામાં ગિલકુલ અવાજ થતો નહોતો. હું પમાગી આગળ શુપચુપ જેડેલો હતો. આજે તેણે મને ફરવા જવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ. કદાચ એટલી તેનામાં શક્તિ નહિ હોય, અથવા તો પછી આવી પીડા વળતે હું તેની પાસે હોઉં તો સારું, એવું તેને થતું હોય. આંખોમાં અજવાળું ન પડે એવી રીતે જ્ઞાનસ ખારણા આગળ મૂકેલું હતું. ઝોરડામાં અંધારું હતું, ને શાંતિ હતી. માત્ર વચમાં વચમાં જરા પીડા એછી થતી તો એ ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખતી એટલું સંભળાતું હતું.

એવામાં મનોરમા ઝોરડાના ખારણામાં આવીને ઊભી રહી. સામા બાલુએથી જ્ઞાનસનું અજવાળું આવીને તેના મોં ઉપર પડ્યું. આંખો અંજલિ જવાથી થોડો વખત તો ઝોરડામાં તે કશું જ જોઈ શકી નહિ, તેથી ફાંફા મારવા લાગી.

સારી સ્ત્રીએ ચમકીને મારો હાથ પકડી પૂછ્યું: ‘કાણુ એ ?’

એની એવી નયણી હાલતમાં અચાનક અજાણી સ્ત્રીને જોઈ એ ખીતી હતી. તેણે એ તથુ વાર મને ધીરે ધીરે પૂછ્યું: ‘કાણુ એ ? કાણુ એ રે ?’

મને કાણુ જાણે કેમ એવી દુર્બુદ્ધિ સૂઝી કે હું એકદમ બોલ્યો: ‘હું નથી જોળખતો !’

બોલતાં બોલાઈ ગયું, પણ તરત મને દ્રાઈએ આગ્રહ માર્યો હોય એવો આવાત થયો. બાઈ જ કાણે હું બોલ્યો: ‘ઓહ ! આ તો આપણા દાકતરઆણુની દીકરી છે !’

સ્ત્રીએ ઘડીકર મારા મોં સામે જોયું; હું તેના મોં સામે જોવાની દિવંમત દરી શક્યો નહિ.

ખીજ જ ક્ષણે તેણે ક્ષીણ સ્વરે મહેમાનને જોલાવી: 'આવો !' ઝળી મને કહ્યું: 'દોવો ધરો જોઈ !'

મનોરમા અંદર આવીને ખેડી. તેની સાથે રાગીએ ધીરે ધીરે વાત કરવા માંડી.

એવામાં દાકતર બાણુ આવી પહોંચ્યા.

તેઓ પોતાના દવાખાનામાંથી બે શીશીઓ ભરીને દવા લેતા આવ્યા હતા. એ બે શીશીઓ કાઢીને તેમણે મારી સ્ત્રીને કહ્યું: 'આ લીલી શીશીમાં માલીશ કરવાની દવા છે, અને આ ખીજ શીશીમાં ખીવાની દવા છે. જોજો, બેમાં ગોટાળો ન થઈ જાય. આ દવા બહુ મોંઘી છે.'

પછી મને પણ જરા ખબર રાખવાનું કહી તેમણે બન્ને દવાઓ મથારો પાસે ટેબલ ઉપર મૂકી.

જતી વખતે દાકતરે પોતાની દીકરીને જોલાવી.

મનોરમાએ કહ્યું: 'બાબા, મને જરા બેસવા દોને અહીં. ધરમાં કાઢ સ્ત્રી નથી, આમની સેવાચાકરી કાણુ દરશે ?'

મારી સ્ત્રીએ વ્યાકુળ બની જઈને કહ્યું: 'ના, ના, તમે તકલીફ ન લેશો ! ધરમાં જૂની દાસી છે તે માની પેઠે મને સાચવે છે !'

દાકતરે હસીને કહ્યું: 'તેઓ લક્ષ્મીનો અવતાર છે, છ'ંછી બધી પાંકડી સેવા કરતાં આવ્યાં છે, પાસાની પાસેથી સેવા લેવાનું તેઓ સમજતાં જ નથી.'

‘કોણ એ ? કોણ એ ? કોણ એ રે ?’

૧૬૪

કન્યાને લઈને દકતર જવાનું કન્ટા હતા, એવામાં મારી સ્ત્રીએ કહ્યું : ‘દાકતરખાણુ, આ ક્યારના ખંધિયાર એરણામાં બેસી રહ્યા છે, એમને જરા બહાર ફરવા લઈ જાઓને ?’

દાકતરખાણુએ મને કહ્યું : ‘ચાલોને, જરા નદી કાંઠે ફરવા જશું !’

હા ના ફરતો ફરતો હું તરત તૈયાર થઈ ગયો. દાકતરખાણુએ જતી વખતે પેલી એ સીસીઓ વિષે ફરી મારી સ્ત્રીને ખખરદાર રહેવાની સૂચના આપી દીધી.

તે દિવસે મેં દાકતરને ઘેર જ જમી લીધું.

પાછા ફરતાં રાત પડી ગઈ હતી. આવીને જોઈં છું તો મારી સ્ત્રી પથારીમાં તરફકતી હતી.

અનુતાપથી વીંધાઈને મેં પૂછ્યું : ‘દુખાવો બહુ વધી ગયો છે શું ?’

મેં તરત જ રાતે ને રાતે દાકતરને બોલાવ્યો.

દાકતર આવ્યો, પછુ પહેલાં તો કેટલીયે વાર સુધી કાંઈ સમજી શક્યો નહિ. છેવટે તેણે મને પૂછ્યું : ‘પેલો દુખાવો હતો તે જ વધી ગયો છે ને ? તો જરા માલીશ ફરી જોઈએ તો—’

આમ કહી ટેબલ ઉપરથી પેલી સીસી ઉપાડીને જોયું તો નિઃશ્વસ ખાલી !

પછી તેમણે મારી સ્ત્રીને પૂછ્યું : ‘તમે મૂલતી આ દવા તો નથી પી ગયાંને ?’

સ્રીએ માથું ઢલાવી મૂગા મૂગા કહ્યું: 'હા.'

દાકતર તરત જ ગાડી કચીને પોતાને ઘેરથી પંપ લેવા ગયો. હું અર્ધનૂઈતની પેઠે મારી સ્ત્રીની પથારી પર જામતે પડ્યો.

પછી, જાણે શતા પોતાના પીઠાતા છોદરાને સાન્વન આપતી હોય તેમ તેણે મારું માથું પોતાની છાતી સરસું ખેંચી બન્ને હાથના સ્પર્શ વડે પોતાના મનની વાત મને સમજાવવાની દ્રાશીષ કરવા માંડી. એ કદાચ સ્પર્શ દ્વારા જ જાણે એ મને ફરી ફરીને કહી રહી હતી કે શોક ન કર, સારું જ થયું છે. હવે તું સુખી થઈશ, અને એવું સમજાતે જ હું અત્યારે સુખમાં મરું છું.'

દાકતર પાછા આવ્યા ત્યારે મારી સ્ત્રીની તમામ વેદના ખતમ થઈ ગઈ હતી, અને સાથે સાથે તેનું જીવન પણ.'

દક્ષિણાયરણે ફરી પાણી પીને બોલવા માંડ્યું: 'ઓ—અહ તાપ લાગે છે!—'

આમ કહી એકદમ બહાર નીકળી ચોડી વાર આંટા મારી આવ્યા. પછી અંદર ઓવીને બેઠા.

આ વખતે મને એવું લાગ્યું જાણે તેઓ કહેવા ઇચ્છતા નથી, પણ હું દોષ જાણ કરીને તેમની પાસેથી બધી વાત કઢાવી રહ્યો છું. તેમણે ફરી શરૂ કર્યું:—

'મનોરમાને પરણીને હું દેશમાં આવ્યો.'

મનોરમા પોતાના પિતાના કહેવાથી મને પરણી હતી, પરંતુ હું જ્યારે તેને વહાલથી બોલાવતો, પ્રેમાશ્રય કરીને તેનું હૃદય જીતવાનો પ્રયત્ન કરતો, ત્યારે તે હસતી નહિ, ગંભીર બની જતી.

તેના મનમાં ક્યાંક કોઈ દેહો કંઈક આધાત લાગેલો હતો, પણ મને તેની કેવી રીતે ખબર પડે ?

આ વખતે મારું દારૂનું બચ્ચન બહુ વધી ગયું.

શરદ ઋતુ બેઠી હતી. એક દિવસ સાંજે મતોરમાને લઈ દુ અમારા વરાનગરના આગમાં ફરતો હતો. ધીમે ધીમે અંધારું વધતું જતું હતું. પંખીઓની પાંખોનો ફફડાટ મુઠ્ઠાં સુધી ગયો હતો. માન ફરવાના રસ્તાની બે બાલુએ ગીચોગીચ કોમેલાં ઝાડો પવનમાં કાંપતાં હતાં તેનો અવાજ આવતો હતો.

થાક લાગવાથી મતોરમા પેલા બહુલ ઝાડની નીચે સહેદ પથ્થરના ઓટલા ઉપર આવીને, પોતાના બે બાલુનું ઓશિરું કરીને સૂઈ ગઈ.

હું પણ તેની પાસે જઈને બેઠો.

અહીં વધારે અંધારું હતું. આકાશનો જેટલો ભાગ દેખાતો હતો તેટલો તારાજડિત હતો. ઝાડની નીચે થતો નમરૂની અવાજ અનંત રજનના બોળામાંથી ખરી પડેલી નિઃશબ્દતાના પાસવ ઉપર જઈને એક શબ્દની ટોર વધી રહ્યો દોષ એવું લાગતું હતું.

તે સાંજે પણ જરા દારૂ પીધો હતો, એટલે મન કીકડીક તરત દશમાં હતું. અંધારું આંખોને સડી ગયું, ત્યારે એ ઝાડની છાયામાં હોલી, શિથિલવચ્ચાણી, ચક્રિલી રમણુની છાયા જેવા મૂર્તિને જોઈને મારા મનમાં એક અદ્ભુત આવેગનો સંચાર થઈ ગયો. મને થયું કે આ સ્ત્રી નથી, પણ દેવળ છાયા છે. આને હું કોઈ રીતે મારા બાલુમાં જડવી નાખી શકવાનો નથી.

એવામાં અધારાં ઝાડની ટોચે જાણે દેવતા સળગ્યો. તે પછી, કૃષ્ણપક્ષનો પીળો ચંદ્રમા ધીરે ધીરે ઝાડના સાથા ઉપરના આકાશમાં ચડ્યો. સફેદ પથ્થરની ઉપર સફેદ સાડી પહેરીને પડેલી આ માફકી રમણીના મોં ઉપર ચાંદરણાં રમવા લાગ્યાં.

હવે હું રહી શક્યો નહિ. પાસે જઈ મારા હાથમાં તેના હાથ લઈ મેં કહ્યું: 'મનેારમા, તને મારા પર વિશ્વાસ નથી, પણ હું તને ચાહું છું હું તને કદી નહિ ભૂલું.'

ખેલતાં ખેલતાં જ હું ચમકી ગયો. મને યાદ આવ્યું કે બરાબર આ જ શબ્દો મેં એક વખત એક ગીજ સ્ત્રીને પણ કહ્યા હતા ! અને તે જ વખતે બહુ ઝાડની ડાળીઓ પરથી, કૃષ્ણ પક્ષના પીળા રંગના લાંગેલા ચંદ્રમાની નીચે ગંગાના એક કાંકાથી ગંગાના દૂરદૂરના ખીખ કાંકા સુધી, હા હા હા હા હા હા કરીને ઝડપથી એક હાસ્યનું મોજીું ફરી વળ્યું. એ તે હૃદયભેદી હાસ્ય હતું કે ગજનભેદી હાહાકાર હતો તે હું કહી શકતો નથી, હું તે જ વખતે, પથ્થરના ઓટલા પરથી ખેંચાન થઇને નીચે પડી ગયો.

જાનમાં આવતાં જોયું તો હું ઘરમાં પથારીમાં સૂતેલો હતો.

સ્ત્રીએ પૂછ્યું: 'તેમને જાનક આવું સાથી થઇ ગયું ?'

હું કાંપી બેઠો. મેં કહ્યું: 'જેમ, આખું આકાશ બરાબ જર એવું એક હાસ્યનું મોજીું ફરી વળ્યું તે તે જોયું નહિ ?'

સ્ત્રીએ હસીને કહ્યું: 'ક્યાં હતું હાસ્ય ? એ તો કેટલાંક પંખી બેડતાં જતાં હતાં તેની પાંખોનો અવાજ હતો. તમે આમ ખી જાઓ છો ?—'

દિવસના અજવાળામાં મને ખાતરી થઇ ગઇ કે પંખીઓના બેડવાનો જ એ અવાજ હતો; કારણ કે એ સમયે ઇતર દેશથી હંસો નદીના બાઠામાં ચરવા માટે આવતા હતા.

પરંતુ સાંજ પડી ત્યારે-મારી એ ખાતરી ઢીંચી થઈ જતી. તે વખતે મને લાગતું કે ત્યારે તરફના ગાઢ અંધકારને ભરીને હારથ જમા થઈ રહ્યું છે. અને જરીક તક મળતાં એકદમ આકાશના એક છેદાથી ખીન્ન છેદા લગી, અંધકારને ચીગેને ગાણી ઓડશે.

છેવટે એવું થયું કે સાંજ પછી મનોરમાની સાથે ચાત કંચાની આરી હિંમત રહી નહિ.

પછી હું અમારું વરાનગરનું ઘર છોડીને, મનોરમાને લાઇને નૌકામાં ફરવા નીકળી પડ્યો. માગસર મહિનો હતો. નદીનાં લવા-પાણીમાં આરી બધી બીક ઉડી ગઈ.

થોડા દિવસ હું બહુ સુખમાં રહ્યો ત્યારે બાગુના સૌન્દર્યથી આકૃષ્ટ થઈને મનોરમા પણ જાણે તેના હૃદયનાં બંધ આરણ્ય, બાણ દિવસ પછી, ધીરે ધીરે, મારી આગળ ઉવાડવા લાગી.

ગંગા વટાવી, ખડે વટાવી, છેવટે અમે પદ્મમાં આવી પહોંચ્યા. લલકર પદ્મા તે વખતે હેમંતમાં નાગણ્ય દરમાં ભરાઈ રહે તેમ, નિર્જીવ લાવે, કૃશ બનીને. લાંબો શીત-નિદ્રામાં પડેલી હતી. ઉત્તરમાં દિગંત સુધી બાપેલું જનશૂન્ય અને તૃણશૂન્ય દિગંત રેતીનું લાકું આવા ધાતું હતું, અને દક્ષિણના કંચા કાંકા ઉપર ગામનાં આંખાંવાડિયાં આ રાક્ષસી નદીના બરાબર મેં સામે જ, તાય બેસીને જિભાં જિભાં કાંપતાં હતાં. પદ્મા જીંધના ઘેનમાં કોઈ કોઈવાવ પડખાં બદલતી હતી. અને તટશ્રુતિ ચિરાઈને ધડકડક કરી ભાંગી જુડે. થઈને પડતી હતી.

અહીં ફરવાની સગવડ જોઈ મેં નૌકા થોભાવી.

એક દિવસ અમે જાને ફરતાં ફરતાં બહુ દૂર નીકળી ગયાં હતાં. સૂર્યાસ્તની સોનેરી ઝાયા ઓડી જતાં જ, જોતજોતામાં ચુદ્ધપક્ષની

નિર્મળ ચાંદની ખીલી ઊઠી. પેલા અનંત રેતીના લાઠા ઉપર ન્યારે ચાંદનીનો પ્રવાહ પડ્યો અને એકદમ આકાશના છેડા લગી પહોંચી ગયો, ત્યારે તે જોઈને મને થયું કે આ નિર્જન ચાંદનીનો અનંત સ્વપ્નરાત્ર્યમાં અત્યારે અમારા બે સિવાય ત્રીજું કોઈ ફરતું નથી.

એક લાલ શાલ મનોરમાના માથા ઉપરથી ઊતરીને, તેના મેનિ વીંટાઈ, તેના આખા શરીરને ઢાંકી ન્હી છે. ધીરે ધીરે શાંતિ ગાદ સતી ગઈ, કેવળ એક સીમાહીન દિશાહીન શુભ્રતા અને શત્યતા સિવાય ક્યાંય ખીલું કંઈ રહ્યું નહિ.

તેવે વખતે મનોરમાએ ધીરે ધીરે હાથ લાંબો કરી મારો હાથ એના હાથમાં લીધો. મારી ખૂબ નજીક આવીને જાણે તે પોતાનું સમસ્ત શરીર, મન, યૌવન અને જીવન મને ધરી દઈને મારા જ ઉપર સંપૂર્ણપણે નિર્ભર થઈને ઊભી.

મારું હૃદય પુલકિત બની ગયું, મને થયું કે ધરમાં જોઈએ તેવો પ્રેમ યઈ શકતો નથી, આવું ખુલ્લું નિર્મળ અનંત આકાશ ન હોય તો બે માણસો એકબીજાને ક્યાં મળવાનાં હતાં ?

તે વખતે મને થયું કે મારે ધર નથી, આર નથી, પાછા ફરવાનું કોઈ સ્થળ નથી; આવી રીતે હાથમાં હાથ લઈને, શોકહીન મર્ગે, હિંદુહીન ભમતો ભમતો, ચાંદનીઘોઈ શત્યતામાં ચઈને સીધા સીધા ચાલ્યો જઈ !

આવી રીતે ચાલતાં ચાલતાં એક જગાએ આવીને જોયું તો ચોડે દૂર પેલા રેતીના લાઠામાં દંદક જળાશયના જેવું દેખાતું હતું—પદ્માનો પ્રવાહ ખસી ગયા પછી ત્યાં પાણી ભરાઈ ગયું હતું.

એ રેતીથી ઘેરાયેલા, નિસ્તરંગ ક્ષમ નિઘ્રવ જળની ઉપર એક જાણે ચાંદરણનો પટો જાણે ચૂર્ણ ખાઈને પડ્યો હતો.

પસાર થઈ ગયું. પદ્માની પેલી પાર, પદ્માના ભાકાની યે પેલી પાર, જિંદગી દેશ, ગામ, ને શહેરની યે પેલી પાર, એ મોઝું પહોંચી ગયું—જાણે તે દેશદેશાંતર અને લોકલોકાંતર પાર કરીને ધીરે ધીરે ક્ષીણ, ક્ષીણુતર અને ક્ષીણુતમ થઈને દૂરદૂરના અનંતમાં ચાલી ગયું—ધીમે ધીમે જાણે તે જન્મમૃત્યુની ભૂમિની પેલી પાર પહોંચી ગયું, ધીમે ધીમે જાણે તે સોયની અણીની પેઠે ક્ષીણ, અતિ ક્ષીણુ અનંતું ગયું—આટલો ક્ષીણુ અનાજ મેં કદી સાંભળ્યો નહોતો, તેની કલ્પના પણ કરી નહોતી—જાણે અનંત આકાશ મારા માથાની અંદર વસી ગયું છે, અને એ અવજ ગમે તેટલો દૂર જાય તો પણ કોઈ રીતે મારા મસ્તિષ્કની સીમાને વટાવીને જઈ શકતો નથી.

ઊંચટે જ્યારે આ અતિ અસહ્ય ખતી ગયું, ત્યારે મને થયું કે દીવો હોલવી નાખ્યા વગર મને જિંદગી આવવાની નથી.

દીવો હોલવીને હું સૂઈ ગયો કે તરત, અંધારામાં મારી મગજરદાનીની આલુમાંથી, મારા કાનમાં ફરી પેલો રૂઢસ્વર સંભળાવા લાગ્યો: ‘કાણુ એ ? કાણુ એ ? કાણુ એ રે ?’

મારા હૃદયનું લોહી પણ જાણે એની સાથે બરાબર તાલ મેળવીને ખોલી ઊઠતું હતું: ‘કાણુ એ ? કાણુ એ ? કાણુ એ રે ? કાણુ એ ? કાણુ એ ? કાણુ એ રે ?’

એ ગાઢ રાતે, શાંત નૌકામાં, મારી ગોળ ઘડિયાળ પણ જાણે સજીવ ખતી જઈને પોતાનો કોટા મનોરમાની સામે કરીને, અભરાઈ ઉપરથી, એ અવાજની સાથે તાલેતાલ પુરાવીને ખોલવા લાગ્યું: ‘કાણુ એ ? કાણુ એ ? કાણુ એ રે ? કાણુ એ ? કાણુ એ ? કાણુ એ રે ?’

ખોલતાં ખોલતાં દક્ષિણાશાસુના મોં પરનું નર જીડી ગયું. તેમનો કંઈસ્વર રૂંધાઈ આવ્યો.

કોણ એ ? કોણ એ ? કોણ એ રે ?

૧૭૧

મેં તેમને હાથ અડાડીને કહ્યું : 'જરા પાણી લો !'

એવામાં એકદમ જ મારા કેરોસિનના ડબ્બાની જ્યોત ભકભક કરીને હોલવાઈ ગઈ.

બહાર નજર કરીને જોયું તો અજવાળું થઈ ગયું હતું. કાગડો કાકા કરી ઊડ્યો. ચક્રલી ચીંચીં કરવા લાગી. મારા ઘર આગળના રસ્તા પર એક બળદગાડાનો કચર કચર અવાજ થવા લાગ્યો.

હવે દક્ષિણાપાણુના મુખનો ભાવ સાવ બદલાઈ ગયો હતો. એ ચહેરા પર હવે ભયનું નામનિશાને નહોતું. રાતના અંધારામાં, અતે કાલ્પનિક સંસ્કારના ઘેનમાં મારી આગળ કંઈ કંઈ ખોલી નાખવા માટે જાણે હવે તેઓ ખૂબ લક્ષિજત બની ગયા હોય, અતે મારા ઉપર ખૂબ ક્રોધે ભરાઈ ગયા હોય એવું મને લાગ્યું ! કારણ કે વિવેકનો હરેકે ઉચ્ચાર્યા વગર એકદમ ઊડીને, તેમણે ચાલવા જ માડ્યું.

તે દિવસે મધરાતે ફરી મારાં પાંચણાં ખખડ્યાં, તે ખૂબ પડી.

'દાકતર ! દાકતર !'

સુવર્ણ મૃગ

આઘાનાથ અને વૈદનાથ ચક્રવર્તી ખંને ભાગીદાર હતા. ખંનેસ વૈદનાથની દશા કંઈક ખરાબ હતી. વૈદનાથના બાપ મહેશચંદ્રમાં માલમિલકતની સંભાળ રાખવાની કે વધારવાની બુદ્ધિ જ હતી નહિ, તેથી તેઓ મોટાભાઈ શિવનાથની ઉપર જ બધો આધાર રાખીને રહેતા હતા. શિવનાથ તેમને મીઠાં મીઠાં વાંકડો કરીને, તેના બદલામાં તેમની તમામ માલમિલકત હોબ્યાં કરી મથો હતો. માત્ર થોડીક સરકારી નોટો બાકી રહી ગઈ હતી.

જીવન સારમાં એ થોડીક નોટો ઉપર જ હવે વૈદનાથને તરવાનું હતું.

શિવનાથે બહુ શોધ કરીને પોતાના પુત્ર આઘાનાથનાં કાઠ શ્રીમંતની એકની એક દીકરીની સાથે લગન કરીને, માલમિલકતને વધારવાની એક ખીજ સરસ તક હાથ કરી હતી.

મહેશચંદ્રે એક સાત ઠોડરીઓના બાપને ગરીબ બ્રાહ્મણ સમજ તેની ઉપર દયા લાવી, એક પૈસો પણ લીધા વિના, તેની મોટી

દીકરીની સાથે પોતાના દીકરાને પરજીવ્યો હતો. તેનું ચાલત તો સાતે કન્યાઓને તે પોતાના ઘરમાં લઈ લેત, પરંતુ દીકરો માત્ર એક જ હતો, અને બાકીએ પણ એવો આગ્રહ કર્યો નહોતો. તેમ છતાં, એ દીકરીઓના લગ્ન કરવા માટે તેણે એ બાકીએ પોતાની શક્તિ કરતાં વધારે મદદ કરી હતી.

પિતાના મૃત્યુ પછી વૈદનાથ એ શેરોનાં કાળજિયાં પર બહુ નિરાંતથી ને સંતોષથી રહેવા લાગ્યો. કામકાજનો કંઈ ખ્યાલ પણ તેના મનમાં આવતો નહિ. હા, એક કામ તેઓ કરતા—ઝાડોની કાળીઓ કાપીને બેઠા બેઠા તેને કાળજીપૂર્વક છાલતા, ને લાકડીઓ બનાવતા. આખા ગામના છોકરાં ને જુવાનિયા લાકડીઓ લેવા એમની પાસે આવતા, અને તેઓ તેમને આપતા.

આ સિવાય, આપવાના ઉત્સાહમાં તેઓ માછલાં પકડવાની લાકડી, પતંગની ફરકડો વગેરે બનાવતા, ને એમાં પણ એમનો હીક હીક વખત જતો. જે કામમાં બહુ કાળજીપૂર્વક ધણા વખત સુધી બેઠા બેઠા છાલ્યા કરવાનું હોય, અને સાંસારિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ જેની પાછળ એટલો વખત આપવો કે મહેનત કરવી એ નકામું હોય, એવું કોઈ કામ હાથ ચડી જાય તો એમના ઉત્સાહનો પાર રહેતો નહિ.

મહોદ્દમાં બ્યારે પક્ષાપક્ષી અને કાવતરાંખોરીને લીધે, બંગાળના મોટા મોટા પવિત્ર ચંડીમંડપો ધુમાડે લડાઈ જતા હોય ત્યારે પણ વૈદનાથ એક કદમ ધડવાનું ચાકું અને એક ઝાડની કાળી લઈને સવારથી બપોર સુધી, અને ખાઈને થોડો આરામ લીધા પછીથી સાંજ સુધી, પોતાના ઘરના આંગણમાં એટલા બેઠેલા બેઠેલા બેઠામાં આવતા.

પણિની કૃપાથી, યથાક્રમે શત્રુનાં મોં કાળાં કરીને વૈદનાથના બે પુત્રો અને એક કન્યાએ જન્મ ધારણ કર્યો.

ગૃહિણી મોક્ષદા સુન્દરીનો અસંતોષ દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. આઘાનાથને ઘેર આટલી ધામધૂમ થાય છે ને આપણે ઘેર કેમ નહિ ? એ ધરની વિનંધ્યાસિની કેટલા દાગીના પહેરે છે, કેવી બનારસી સાડી પહેરે છે, ને વાતચીતમાં ને ચાલચલનમાં કેટલો ઠરસો રાખે છે—પણ મારાથી તો એમાંનું કંઈએ થઈ શકતું નથી ! આથી મોટી શુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવી વાત બીજી કંઈ હોઈ શકે ? વળી, એક જ ધરનો ખે વરતાર છે ! ભાઈની મિલકત પચાવી પાડીને જ એ લોકોએ આટલો ઘેસો ભેગો કર્યો છે !

આમ દિવસે દિવસે મોક્ષદાના હૃદયમાં પોતાના સસરા તરફ અને સસરાના એકના એક દીકરા તરફ અણંગમો અને અશ્રદ્ધા પેદા થતાં જતાં હતાં ! પોતાના ધરનું કશું જ એને ગમતું નહોતું. બધું અગવડ-ભર્યું અને માનહાનિ કરનારું લાગતું હતું. સુવાનો આટલો રાખતી ઠાઠડી કરવાને લાયક નહોતો, જેની સાત પેઢીમાં કોઈ નથી એવું એક અનાથ આમાચીડિયાનું બચ્ચું પણ આવાં છોરણુ બીંતડાંમાં ન રહે અને ધરવખરી જોઈને ઘણાચારી પરમહંસની આંખોમાં પણ પાણી આવી જાય.

આવી બંધી દલીલોના બવાબ દેવાનું પુરુષના જેવી કાયર જાતિને માટે બિલકુલ અસંભવિત છે, એટલે વૈદ્યનાથ બહારની ઝાસરી પર બેસી, બમણી એકાગ્રતાથી લાકડીઓ છાંય્યા કરતો.

પરંતુ મૌનવ્રતથી કંઈ આપત્તિઓ ટળતી નથી. કોઈ કોઈ વખત, પતિના કળા—કાર્યમાં વિક્ષેપ નાખીને ગૃહિણી તેમને અંતઃપુરમાં બોલાવી લાવતી.

પછી એ ખૂબ ગંભીર લાવે મોં ફેરવીને કહેતી : ‘ જોવાળનું દૂધ બંધ કરી દો ! ’

વૈદનાથ થોડીવાર સ્તબ્ધ બની ઊભો રહેતો. પછી ધીરથી કહેતો: ‘દૂધ—ખંધ કરીએ તો કેમ આવશે?—છોકરાં ખાય શું?’

ગૃહિણી જવાબ દેતી: ‘શું તે વાશી ભાતની રાખ!’

વળી કોઈ દિવસ આના કરતાં ઊંચટો જ ભાવ દેખાતો—
ગૃહિણી વૈદનાથને બોલાવીને કહેતી: ‘હું કાંઈ ન જાણું, તમારે જે કરવું હોય તે તમે કરો!’

વૈદનાથ મ્હાન મુખે પૂછતો, ‘શું કરું?’

સ્ત્રી કહેતી: ‘આ મહિનાનાં અનાજ પાણી ખરીદી લાવો?’

આમ કહી એવી લાંબી લચક યાદી આપતી કે રાત્રમુખ યજ્ઞ કરવો હોય તો એ ધામધુમપૂર્વક એટલાથી થઈ શકે.

વૈદનાથ કોઈ વાર હિંમત કરીને પૂછતો: ‘આટલું બધું જોઈએ?’

તો જવાબ મળતો: ‘તો છોકરાંને ખાધાપીધા વગર મરવા દો, અને હું એ મરું—પછી તમે એકલા બેકા બેકા ખૂળ સરતામાં ‘બધું’ ચલાવજો!’

આમ ધીરે ધીરે વૈદનાથને સમજવા માંડ્યું કે લાકડીઓ છોલ્યા કરવાનું પાલવે તેમ નથી.

પરંતુ નોકરો કરવી કે ધંધો કરવો એ વૈદનાથને માટે નિલકુદ્ર અશક્ય હતું. એટલે કુબેરના ભંડારમાં પ્રવેશ કરવાનો કોઈ દૂરે રસ્તો શોધી કાઢ્યા વિના બીજો ઉપાય નહોતો.

એક દિવસ રાતે વૈદનાથે સૂતાં સૂતાં કાતર ભાવે પ્રાર્થના કરી:

‘હે ના જગદંબા ! તું ને સ્વપ્નમાં કોઈ હડીલા રોગની પેટન્ટ દવા મને ખતાવી દે તો છાપામાં જાહેરખબરો લખવાનો ભાર માથે !’

તે રાતે એને સ્વપ્ન આવ્યું કે એમની સ્ત્રી એમનાથી અસંતુષ્ટ થઈને, ‘હું તો વિધવા વિવાહ કરવાની’ એવી કટ્ટર પ્રતિજ્ઞા લઈને બેઠી છે. આની સામે, વૈદનાથ, નાણાંની અભાવે જરૂરી ધરણાં ક્યાંથી લાવવાં એમ કહીને વિરોધ કરી રહ્યો છે. ‘વિધવાને ધરણાંની જરૂર નથી’ કહી પત્ની આ વિરોધનું ખંડન કરી રહી છે. આનો કોઈ જરૂઆતોડ જવાબ છે ખરો એવું વૈદનાથને લાગે છે, પણ કશું યાદ આવતું નથી. એટલામાં એમની બિંધ બિડી જાય છે. જુઓ તો સવાર થઈ ગઈ છે. તે જ વખતે, પોતાની સ્ત્રી શા માટે વિવાહ ન કરી શકે એનો એક સરસ જવાબ તેમને જડી ગયો, એથી તેઓ જરા દુઃખી થયા.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકર્મ પૂરું કરીને એકલા એકા એકા તેઓ પતંગની દોરી તૈયાર કરતા હતા એટલામાં કોઈ સંન્યાસી ‘જય હો !’ કરતો ખારણામાં આવી ગયો. તેને પણ, વીજળીની પેઠે, વૈદનાથને પોતાના લાવિ ઐશ્વર્યની ઉજ્જવળ મૂર્તિ દેખાઈ.

વૈદનાથે સંન્યાસીને ખૂબખૂબ માનપાત આપ્યાં ને લાવથી જમાડ્યો. કેટલું કશું ત્યારે તેમને બાણના મળ્યું કે સંન્યાસીને સોનું ખતાવતાં આવડે છે.

સોનું ખતાવવાની એ વિદ્યા વૈદનાથને શીખવવાનું એણે ક્યુદ પણ કર્યું.

ગૃહિણી પણ હર્ષથી નાચી બેઠી. પોળિયો થયા પછી માણસને જેમ બધું પીળું પીળું દેખાય, તેવી રીતે તેને આખી દુનિયા

સુવર્ણમય દેખાવા લાગી. કદપનાના કારીગરની પાસે પોતાનો સૂત્રાનો ખાટલો; ધરતો સરસામાન અને ધરતી બીંતો સુદ્ધાં સોનાની બનાવડાવી દઈને, પછી તેણે એ બેવા વિન્ધ્યવાસિનીને નિમંત્રણ આપ્યું !

સંન્યાસી રોજનું બશેર દૂધ અને દોઢશેર મોહનભોગ ઉડાવવા લાગ્યો; અને સાથે સાથે વૈદનાથની સરકારી નોટાને નિચોવીને તેણે બન્યો જોટલો રીંધે રસ કાઢી લીધો.

લાકડીઓ અને ફરકડીઓના ઉમેદવારો વૈદનાથનાં બંધ બારણાં ઠોકી ઠોકીને પાછા જવા લાગ્યાં. ઘરમાં છોકરાંને વખતસર ખાવાનું મળતું નહિ, બિચારાં પડતાં આખડતાં ને માથું ફેડતાં, રડીરડીને આકાશ ભરી દેતાં, પણ મા કે બાપ કોઈનીએ પણ નજર નહોતી.

બંને બંધાં ચૂપચાપ અગ્નિકુંડની સામે બેઠાં હતાં, તે કંઠોઈની સામે બેઠાં રહ્યાં હતાં. બંનેમાંથી કોઈ પાંપણ પલ્લકાવતું નહોતું કે મોંમાંથી ઉંઢકાર પણ કાઢતું નહોતું. એકાગ્ર બનેલી તરસી આંખોમાં સતત અગ્નિશિખાનું પ્રતિબિંબ પડવાથી આંખની કીકીમાં પારસ-મણિનો ચુલ્લુ આવી ગયો હતો. એમનો દષ્ટિપથ સંધ્યાકાળના સૂર્યાસ્તપથની પેઠે જવત્રંત સુવર્ણના રસથી લાલ લાલ બની ગયો હતો.

એક નોટાની આ સુવર્ણ કુંડમાં આહુતિ દીધા પછી, એક દિવસે સંન્યાસીએ હિંમત આપી કે ‘આવતી કાલે સોનાનો રંગ આવી જશે.’

તે દિવસે રાત્રે કોઈને જાંઘ આવી નહિ. પતિપત્ની સુવર્ણ નગરી વસાવવાં લાગ્યાં હતાં. એ ત્રિષે વચમાં વચમાં તેમની વચ્ચે મતભેદ થયો હતો, ને સામસામી દલીલો પણ થઈ હતી, પરંતુ આનંદના આવેશમાં તેનું તરત નિરાકરણ થઈ ગયું હતું. બંનેએ

અરસપરસ એક બીજાની ખાતર પોતાનો મત થોડો થોડો જતો કરવામાં જરાયે આનાકારી કરી નહોતી—એ રીતે પતિપત્નીમાં એટલી ગાઢ એકતા આવી ગઈ હતી.

બીજે દિવસે સંન્યાસી આવ્યાનો પત્તો ન લાગ્યો. આરે દિશાઓમાંથી સોનાનો રંગ ઊડી ગયો, ને સૂર્યકિરણોયે અંધારાં દેખાવા લાગ્યાં. હવે સૂવાનો ખાટલો, ધરતો સરસામાન અને ધરતી ભીતો, અધુ પહેલાં કરતાં આરગણી દરિદ્રતા ને જીર્ણતા પ્રગટ કરવા લાગ્યું.

હવે પછી ધરના કામકાજમાં વૈદનાથ જે કંઈ પણ સાધારણ વાત કરવા જતો તો ગૃહિણી તીખા પણ મધુર સ્વરે કહેતી: 'તમારી અક્ષય બહુ જોઈ, હવે થોડા દિવસ ચૂપ રહો !'

વૈદનાથ એકદમ ચૂપ થઈ જતો.

જનલે પોતે એ સુવર્ણ-મરિચિકામાં કદી પણ વિશ્વાસ રાખ્યો ન હોય તેણે અંજીતાનો લાવ મોક્ષદાએ હવે ધારણ કર્યો હતો.

અપરાધી વૈદનાથ સ્ત્રીને કંઈક સંતોષવા માટે જાતભાતના રસ્તા શોધવા લાગ્યા. એક દિવસ એક ચોરસ કબીમાં કંઈક છૂપી ભેટ લઈને, સ્ત્રીની પાસે જઈ, ખૂબ મલકી મલકીને, વૈદનાથે પોતાની હતી તેટલી ચતુરાઈ દેખાડીને, માથું હલાવી કહ્યું: 'શું લાવ્યો હઈશ, કહે જોડે !'

સ્ત્રીએ કુતૂહલ દર્શાવીને બેપરવા લાવે કહ્યું: 'હું કેવી રીતે હું ? હું કંઈ જાણતી છું ?'

વૈદનાથે જાણી જોઈને મોકું કરી પહેલાં તો દોરોની ગાંઠ ખૂળ
ધીરે ધીરે છોડી; પછી ફૂંક મારોને કાગળ પરની ધૂળ ઉડાડી; પછી
ખૂળ સાવચેતીપૂર્વક કાગળની એક પછી એક ગડી ઉઠાડીને, તેમણે
કોઈ આર્ટ સ્ટુડિયોમાં બનેલી રંગરંગીન દશ મહાવિદ્યાની છબી
બહાર કાઢીને, અજવાળામાં ફેરવી, ગૃહિણીની સામે ધ્યુ:

ગૃહિણીને તરત જ વિન્ધવાસિનીના સ્વયનખંડમાંનું એક તૈલચિત્ર
યાદ આવી ગયું.—તેણે એકદમ તિરસ્કાર કરીને કહ્યું: ‘તમને વારી
જાઉં રે! આ તમારા દિવાનખાનામાં રાખો, ને બેઠા બેઠા જોયા
કરો. મારે એનું કામ નથી!’

ભોઈ પડેલો વૈદનાથ સમજી ગયો કે વિધાતાએ જેમ એને
ખીજી અનેક શક્તિઓથી વંચિત રાખ્યો હતો, તેમ સ્ત્રીને ખુશ
કરવાની અમોઘ શક્તિથી પણ વંચિત જ રાખ્યો હતો.

આ તરફ, દેશમાં જેટલા જોષીઓ હતા તેટલા બધાને મોક્ષદા
ચોતાનો હાથ ખતાવતી, ને જન્મોતરી ખતાવતી.

બધાએ કહેતા: ‘તમે ચૂડીચાંદલા સાથે જ મરવાનાં છો.’

પરંતુ એવું પરમાનંદમય પરિણામ જાણવાની ગૃહિણીને બહુ
વ્યાકુલતા નહોતી, એટલે એ સાંભળીને તેમનું કુતૂહલ શમ્યું નહિ.

પછી જોષીઓએ કહ્યું કે તમારું સંતાનમુખ સારું છે. દીકરા
દીકરીઓથી થોડા વખતમાં તમારું ઘર ભારાઈ જવાનું સંભવે છે.

પણ આ સાંભળીને તેમણે કોઈ ખાસ પ્રકુલ્લતા દેખાડી નહિ.

છેવટે એક જોષીએ જોષ જોઈને કહ્યું: ‘એકાદ વરસમાં

વૈદ્યનાથના નસીબમાં દૈવધન આવવાનું. લખેલું છે; જો મારું કહેવું ખોટું પડે તો હું મારું ટિપણું આજી દઉં !'

જોધીની આવી લયંકર પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને મોક્ષદાના મનમાં હવે લેશમાન પણ અચક્ષ્ણ રહી નહિ.

જોધીઓ તો સારી પેઠે ધનામ લઈને ગયા, પરંતુ વૈદ્યનાથને જીવન નિર્વાહની મુશ્કેલીઓ પડવા લાગી.

ધન મેળવવાના કેટલાક જાણીતા ધોરી રસ્તા છે. જેમ કે ખેતી, તોફરી, ધંધો, ચોરી અને છેતરપિંડી. પરંતુ નસીબમાં લખેલું દૈવધન મેળવવાનો એવો કાંઈ ધોરી રસ્તો નથી. એટલે મોક્ષદા વૈદ્યનાથને ગમે તેટલો પાતો ચડાવે, કે હપ્પકો આપે, પણ વૈદ્યનાથને કાંઈ રસ્તો દેખાતો નહોતો. ક્યાં જઈને ખોદવું, અથવા ક્યાં તળાવમાં જઈને દૂધકી મારવી, ધરતી કંઈ ભીંત તોડી પાડવી—આનો કંઈ જ નિર્ણય તે કરી શકતો નહોતો.

એવટે મોક્ષદાએ ખૂબ જ ચીડાઈને પતિને કહી દીધું કે પુરુષ આદમીના માથામાં મગજને બદલે છાણુ ભરેલું હોય છે એવી મને પહેલાં ખબર નહિ !

તેણે કહ્યું : 'જગ હાથપગ તો હલાવી જુઓ ? આમ મોં ફાડીને ખેસી રહેવાથી કંઈ આકાશમાંથી રૂપિયા આવી પડવાના છે ?'

વાત તો ખરી, અને વૈદ્યનાથને એવી ઈચ્છા પણ હતી, પણ કંઈ તરફ હાથપગ હલાવવા, શાની ઉપર ચડવું એ કાંઈ કહેવું નહોતું !

એટલે વૈદ્યનાથે આંગણમાં ખેસીને ફરી લાકડીઓ ઓલવા માંડી.

એમ કરતાં આસો મહિનો આવ્યો. દુર્ગા પૂજના તહેવારો પાસે આવવા માંડ્યા. ચોથના દિવસથી ઘાટ પર નૌકાઓ આવવા

માંડી. પ્રવાસીઓ પાછા ગામમાં આવવા માંડ્યા. તેઓ સાથે ટોપલીઓમાં મેવો, કાપરાં, તથા પતરાંના ડબ્બાઓમાં છોકરાં માટે જોડા, છત્રીઓ, લૂગડાં, અને ત્રિપતમાઓ માટે અત્તરની શોશીઓ, સાથુ, વાર્તાઓની ચોપડીઓ અને સુગંધીદાર કાપરલ વગેરે લાવતા હતા.

વાદળાંવાળા આકાશમાં શરદઋતુનાં મૂર્ચકિરણો ઉત્સવના હાસ્ય કલ્પોલની પેઠે પથરાતાં હતાં, પાકવા આવેલાં અનાજનાં ખેતરો થર થર કાંપતાં હતાં, વરસાદથી ધોવાયેલાં ચળકતાં ઝાડપાદડાં પવનની ઠંડી લહેરોમાં સરસર ચતાં હતાં,—અને ચાવના સિલ્કનો કોટ પહેરીને, ખભે સરસ મગની ચાદર નાખીને માથે છત્રી ઓઢીને, ધીર પાછા વળતા પ્રવાસીઓ મેદાનમાં થઈને ધર તરફ જતા હતા.

વૈદનાથ બેઠો બેઠો એ જોતો હતો, અને તેના હૃદયમાંથી દીર્ઘનિઃશ્વાસ નીકળી પડ્યો હતો. પોતાના આનંદછીણા ધરની સાથે બંગાળનાં હળરો ધરોના આનંદ ઉત્સવની સરખામણી કરતો હતો, અને મનમાં મનમાં કહેતો હતો: ‘વિધાતાએ કેમ મને આવો અકરમી પેદા કર્યો હશે!’

છોકરાં સવારમાં ઊઠ્યાં એવાં જ પ્રતિમાની પધરામણી જેવા માટે આદાનાથના ધરના આંગણમાં જઈને ઊભાં હતાં. ખાવાનો વખત થતાં દાસી એમને જોર કરી જેંચી પકડીને ધીર લઈ આવી.

તે વખતે વૈદનાથ બેઠો બેઠો આ વિશ્વવ્યાપી આનંદઉત્સવમાં પોતાના જીવનની નિષ્ફળતાના વિચારો કરતો હતો.

દાસીના હાથમાંથી જાને છોકરાઓને છોડાવી, તેમને એકદમ પોતાના બોગામાં જેંચી લઈ, તેણે મોટા છોકરાને પૂછ્યું: ‘હં અણુ, આ વરસે પૂજન વખતે તને શું આપું, કહે જોઈ!’

અવિનાશે તરત જ જવામ રીધો: 'હોડી આપજો, બાપા!'

નાના છોકરાએ પણ વિચાર કર્યો કે મોટા ભાઈના કરતાં કાઠી રીતે ઊતરતા થવું ન જોઈએ. તેણે કહ્યું: 'મને પણ એક હોડી આપજો, બાપા!'

બાપને આવું જ જોઈતું હતું! કંઈક નકામું કામ કરવાનું મળી ગયું એટલે એ ખુશ!

બાપે કહ્યું: 'હાલે!'

આ તરફ, યથા સમયે પૂજની રમ્યોમાં કાશીથી મોક્ષદાના એક કાકા ઘેર આવ્યા. તેઓ વકીલાતનો ધંધો કરતા હતા. મોક્ષદાએ ચોક્કસ દિવસ એમને ઘેર ખૂબ અવરનંવર કરી.

છેવટે એક દિવસ તેણે પતિને કહ્યું: 'રે, તમારે કાશી જવાનું થયું છે!'

વૈદનાથને એકદમ થયું કે મારો મૃત્યુકાળ પાસે આવી ગયો છે એમ જોધીએ જન્મોત્તરી જોધને કહ્યું હશે. એટલે સહધર્મિણીએ મારી સદ્ગતિ કરવાની આ યુક્તિ શોધી કાઢી છે.

પછી એમને ખબર પડી કે કાશીમાં એક ઘર છે, એમાં ધણું ધન દોટલું છે. એ ઘર વેચાતું લઈને એ ધન શોધી કાઢવા જવાનું છે.

વૈદનાથે કહ્યું: 'ઓ બાપ! મારાથી કાશી નહિ જવાય!'

વૈદનાથ કદી પણ ઘર છોડીને ક્યારેય ગયો નહોતો.

ગૃહસ્થની પાસે કેવી રીતે ઘર છોડાવવું એ વિષે પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોનું કહેવું એમ છે કે સ્ત્રીઓની અંદર આ વિષયમાં 'અશિક્ષિત -

પદ્મ' હોય છે. મોક્ષદાની છલ એવી હતી કે માત્ર મોઢામાંથી શબ્દો કાઢીને એ ઘરમાં મર્યાનો હુમાડો પેદા કરી દેતો, પરંતુ એનાથી અભાગિયા વૈદ્યની આંખોમાં પાણી ઉતરાતું, પણ કાશી જવાનું એ નામ લેતો નહિ.

આમ એ ત્રણ દિવસ વહી ગયા.

વૈદ્યનાથે બેઠાં બેઠાં કેટલાંક લાકડાં કાપી, કાતરી, સાંધીને એ નાનકડી હોડીઓ બનાવી હતી, પછી તેણે તેમાં થાંભલીઓ બેસાડી, અને લૂગડાં ફાડી સઠ ચડાવ્યો. લાલ ધળ પણ ચડાવી, અને હલેસાં પણ મૂક્યાં. એક લાકડાનો હોડીવાળો બનાવ્યો અને એક અસવાર પણ બનાવ્યો ! આમ આ કામમાં તેણે ખૂબ અજ્ઞન નિપુણતા બતાવી.

આવી હોડી જોઈને ચિત્ત ન ચળે એવો સંયમો છોકરો આજે મળવો મુશ્કેલ છે. એટલે વૈદ્યનાથે જ્યારે સાતમની આગલી રાતે બને હોડીઓ છોકરાઓના હાથમાં મૂકી ત્યારે બંને જણા આનંદથી નાચી ઊઠ્યા. એક ખાલી હોડી જ મળી હોત તો યે ઘણું હવું, તેમાં આ તો હલેસાં પણ છે, બેકેકા છે, ને સઠ પણ છે; વળી એમાં હોડીવાળો બેઠેલો હતો, અને ગરાબર પોતાની જગાએ જ બેઠેલો હતો એ કંઈ જેવી તેવી નવાઈની વાત નહોતી.

છોકરાઓનો આનંદકલરવ સાંભળી મોક્ષદા ત્યાં દોડી આવી; તેણે દરિદ્ર બાપે છોકરાઓને આપેલી ભેટા જોઈ.

એ જોઈ, મોં બગાડી, કપાળ ફૂટી, તેણે બેઠે રમકડાં છોકરાઓના હાથમાંથી ખુંચવી લઈ બારીમાંથી બહાર ફેંકી દીધાં. સોનાની કંદી ન મળી, સાટિનનો ડગલો ન મળ્યો, જરીની ટોપો ન મળી; મળીમળીને આ બે રમકડાં મળ્યાં ! આવાં રમકડાં આપીને જે પોતાના છોકરાઓને છેતરે એના જેવો અભાગી બીજો કોણ ?

વળી, આ રમકડાંમાં જે પૈસાનું ખર્ચ કરેલું હોત તો તો જીદી વાર્ત, પણ આ તો ઘેર બેઠાં હાથે જનાવી કાઢેલાં !

મોટા છોકરો કૂસકે કૂસકે રડવા લાગ્યો. ‘મૂરખા !’ કહી મોક્ષદાએ એને ગાલ પર એક ચોડી દીધી.

મોટા છોકરો આપના મોં સામે જોઈ પેતાનું દુઃખ ભૂલી ગયો. તે હસવાનો ઢાંચ કરીને બોલ્યો : ‘આપા, હું કાલે સવારે વહેલો છીડીને એ રસ્તામાંથી લાઈ આવીશ.’

વૈદનાથ બીજો જ દિવસે કાશી જવા તૈયાર થઈ ગયા. પરંતુ રૂપિયા ક્યાં હતા ! તેમની સ્ત્રીએ ધરેણું વેચીને રૂપિયા ભેગા કર્યાં. વૈદનાથની દાદીના વખતનાં ધરેણું હતાં, શુદ્ધ સોનાનાં આવાં ભારે ધરેણું આજકાલ જોવાયે મળતાં નથી.

વૈદનાથને થયું કે હું મરવા બહિં છું. છોકરાંને બોળામાં બેસાડી સુખન કરી, આંસુંભરી આંખે તે ધરમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો.

એ જોઈને મોક્ષદા પણ રડી પડી.

કાશીના ધરવાળો વૈદનાથના કાકા યસરાનો અસીલ હતો. એથી જ કહાય એણે ધરની સાથે કિંમત હિપખવી લીધી હશે.

વૈદનાથ એકલો ધરનો કબજો લઇને બેઠો. ખરાખર ગંગાને કિનારે જ ધર હતું. બીંતની સાથે ધસાઈને ગંગાનો પ્રવાહ વહેતો હતો.

રાતે વૈદનાથને કંઈ કંઈ થવા માંડ્યું. ખાલી ધરમાં ઓશિકા આગળ દીવો સળગતો રાખીને, એ મોઢે સાથે આદર ઓઢીને સૂઈ ગયો.

પરંતુ કેમે કરી ઊંધ આવી નહિ. મધરાતે બધો પ્રલાહલ સમી

ગયો ત્યારે કાણુ જાણે ક્યાંથી ખડિંગ ખડિંગ અવાજ આવવા માંડ્યો. એ સાંભળી વૈદનાથ ચમકી પડ્યો.

અવાજ ધીમે પણુ સાવ સ્પષ્ટ હતો. જાણે પાતાળપુરીમાં અધિરાજના લંડારમાં એમનો અજ્ઞાતચી એકો એકો રૂપિયા ગણી રહ્યો હતો.

વૈદનાથને મનમાં ખીક ધાગી, તેને કુતૂહલ પણ થયું, તે સાથે સાથે અદ્ભુત આશા પણ જાગી ઊઠી. ધ્રુજતે હાથે દીવો ઉપાડી તે ઓરડે ઓરડે ફરવા લાગ્યો. એક ઓરડામાં જય તો અવાજ ખીજ ઓરડામાંથી સંભળાય—ખીજ ઓરડામાં જય તો અવાજ પહેલા ઓરડામાંથી સંભળાય.

આમ વૈદનાથે આખી રાત એક ઓરડામાંથી ખીજ ઓરડામાં ફરવામાં પૂરી કરી. દિવસ થતાં એ પાતાળભેદી શબ્દ ખીજ અવાજોમાં ભળી ગયો, અને ઓળખાયો નહિ.

રાતના એ ત્રણ પહોર વીત્યા પછી, ત્યારે આખી દુનિયા જાંપી ગઈ ત્યારે ફરી પાછો પેલો અવાજ જાગી ઊઠ્યો. વૈદનાથનું મન ખૂબ જ વ્યાકુળ બની ગયું. મહાસૂમિનાં પાણીનો ખળખળ અવાજ સંભળાય, પણ તે કઈ દિશાએથી આવે છે તેની ખબર પડે નહિ, અને મનમાં ખીક રહ્યા જ કરે કે જો ભૂલથી ખોટે રસ્તે ચડી ગયો તો એ ગુપ્ત જગપ્રવાહ એકદમ હાથમાંથી છટકી જશે. આથી તરસ્યો મુસાફર સ્તબ્ધ બની ધાન સાંડી એમો વહે. અને એની તરસ તો વધતી જ વધતી જાય—આવી દશા વૈદનાથની થઈ !

ઘણા દિવસ આવી અનિશ્ચિત દશામાં રહ્યા. કેવળ ઉત્તરના અને ખોટાં આશ્વાસનોને લીધે તેના સંતોષી મોં ઉપર વ્યાકુળતાની

જાંડી છાપ પડી ગઈ. એની જાંડી જિતરી પડેલી આંખોમાં, અપોરની રણુરેતીના જેવા ભડકા દેખાવા લાગ્યા.

છવટે એક દિવસ અપોરે ખંધાં ખારણાં ખંધ કરીને એણે ધરની ખંધી જમીન કાથ વડે ઠોકી નોંઘી. એક બાલુની નાનકડી કાટડીની ભોંયમાંથી પોલો અવાજ આવ્યો.

મધરાતે વૈદનાથ એકલો બેસીને ત્યાં જોડવા લાગ્યો. આખી રાત તેણે જોયું, પરાંદિયે એનું જોડવાનું પૂરું થયું.

વૈદનાથે જોયું તો નીચે કંઈક ઓરડા જેવું હતું.—પરંતુ એ રાતના અંધારામાં એની અંદર વગર વિચારે પણ મૂકવાની એની હિંમત આકી નહિ. ખાડા ઉપર પથારી પાથરીને એ સૂઈ ગયો, પરંતુ અવાજ એવો ચોખ્ખો સંભળાવા માંડ્યો કે બીકથી તે ત્યાંથી જાડી ગયો. પરંતુ ઓરડાને સુનો મેલી દર જવાનું એને ગમ્યું નહિ. લોભ અને ભય એ બાલુથી તેના બે હાથ ઝાલી ખેંચવા લાગ્યા.

રાત પૂરી થઈ ગઈ.

આજે દિવસે પણ અવાજ સંભળાતો હતો. નોકરને ધરમાં પેસવાની મનાઈ કરી, તેણે ખાવાપીવાનું પણ બહાર પતાવ્યું.

ખાધા પછી તે ઓરડામાં પેઠા પછી તેણે અંદરથી ખારણું ખંધ કરી દીધું.

દુર્ગાનું નામ લઈ તેણે ખાડાની ઉપરથી પથારી કાઢી નાખી. પાણીનો ખળખળ અવાજ અને ઘાતુઓનો ખડિંગ ખડિંગ અવાજ ખૂબ સ્પષ્ટ સંભળાયો.

બીતાં બીતાં ખાડામાં ધીરે ધીરે મોં નાખીને જોયું તો

નાનકડા ઓરડામાં પાણીનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો—અંધારામાં વધારે ટંઈ દેખાયું નહિ.

એક મોટી લાડી નાંખીને જોયું તો પાણી બહુ બહુ તો ઘુંટણભર હતો. એક દિવાસગીની પેટી અને બત્તી લઈ એ છીંછરા ખાડામાં એ સહેલાઈથી ફેદી પડ્યો, વખતે એક પગમાં અંધી આંધા ઊડી જાય એ ખીંકે બત્તી સળગાવતાં તેના હાથ ડાંપવા લાગ્યા. ફટકીયે દિવાસગીઓ બાગી ત્યારે દીવો સળગ્યો.

જોયું તો એક જાડી લોહાની સાંકળે એક મોટા તાંબાનો ઘડો બાંધેલો હતો: રહી રહીને પાણીનો ધમ્મો આવતો હતો, ને સાંકળ ધમ્મ ઉપર પડીને અવાજ કરતી હતી.

વૈદ્યનાથ પાણીમાં છમ છમ કરતો એકદમ એ ઘડાની પાસે પહોંચી ગયો. જઈને જુએ તો ઘડો સાવ ખાલી !

પણ પોતાની આંખોને એ માની લકડ્યો નહિ.—એ હાથમાં ઘડો ઉપાડી તેણે હલાવી જોયો. પણ અંદર કંઈ જ નહોતું. તેણે ઘડો ઊંધો વાળ્યો. પણ કંઈ જ નીકળ્યું નહિ. તપાસ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે ઘડાનો કંકડો લાંગેલો હતો. કોઈ વખત આ ઘડાનું મોં અરાયર અંધ હતો. પણ પછી કોઈએ લાંગી નાખ્યું હશે એવું લાગતું હતું.

હવે વૈદ્યનાથ પાણીમાં અને હાથ નાખીને ગાંઠાની પેઠે ફેંકેજવા લાગ્યો. કાદવમાં કંકડ હાથને અડ્યું, ઉપાડીને જુએ તો મડદાની ઓપરી ! એ ઓપરીને પણ એણે કાનની આપળ થઈ જઈને હલાવી જોઈ—પણ અંદર કંઈ નહોતું. એણે ઘા કરી એ ફેંકા દીધી, બહુ તપાસ પછી માણસના હાડપિંજરનાં હાડકાં સિવાય ખીલું કંઈ લાગ્યું નહિ.

જોયું તો નદી તરફની એક દીવાલ ભાંગેલી હતી. તેના બાકમાંથી ખાણી આવતું હતું; અને વૈદનાથની પહેલાં જે માણસની જન્મોતરીમાં 'દૈવધનનો લાભ' લખેલો હતો તે માણસે પણ કદાચ એ જ બાકમાંથી અંદર પ્રવેશ કર્યો હશે.

છેવટે મિલકુલ નિરાશ થઈ, 'મા!' કહી. એણે એક હૃદય-ભેદી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એનો પડથો પાતાળમાંથી ઊઠ્યો— ભૂતકાળના ખીજા અનેક હતાશ માણસોના વિશ્વાસોની સાથે ભળીને 'જાણે એણે લયનક ગંભીરતા ધારણ કરી હતી!'

આખું શરીર કાદવવાળું કરીને વૈદનાથ ઉપર આવ્યો.

માણસોથી ભરેલી કોલાહલમય પૃથ્વી એમને આદિથી અંત લગી ખોટી, અને સાંકળે બાંધેલા બાલી ઘડાના જેવી બાલી બાલી લાગી.

ફરી પાછો સરસામાન બાંધવો પડશે, ટિફ્ટ ખરીદવી પડશે, ગાડીમાં બેસવું પડશે, ઘેર જવું પડશે, તે સ્ત્રીની સાથે બોલાચાલી કરવી પડશે એ તેને બહુ અસહ્ય માલમ પડ્યું. નદીના છારણ કિનારાની જેમ અપ કરીને પાણીમાં ટૂટી પડવાનું તેને મન થયું.

આમ છતાંયે તેણે સરસામાન બાંધ્યો, ટિફ્ટ ખરીદી, તે ગાડીમાં પણ બેઠો.

એક દિવસ શિયાળાની સાંજે વૈદનાથ પોતાના ઘરને બારણે આવી બેઠો. આસો મહિનામાં શરદ ઋતુની સવારે, બારણા આગળ એકાં એકાં વૈદનાથે અસંખ્ય માણસોને દેરામાં પાછા આવતા જોયા હતા, અને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી, એણે મનમાં મનમાં એવી રીતે પરદેશથી દેશમાં પાછા આવવાના સુખની કામતા રાખી હતી—પરંતુ તે વખતે આગના જેવી સાંજની તો સ્વપ્નેયે કદપના નહોતી.

ધરમાં પ્રવેશ કરી, આંગણમાં એક લાકડાના પાટલા પર મૂકતી પેઠે એ ખેંસી રહ્યો; અંતઃપુરમાં ગયો નહિ.

પહેલાં તો એને જોઈને દાસીએ આનંદનો શોર મચાવી દીધો. છોકરાં દોડી આવ્યાં, તે ગૃહિણીએ પણ એને અંદર ખેંસાવ્યો.

જાણે કાંઈ ઘેન ઊતરી ગયું હોય તેમ ફરી વૈદ્યનાથ નામનમાં એતો જૂનો સંસાર તાજે ચઢ્યો.

સૂકા મોં પર મ્હાને હાસ્ય આશી, એક છોકરાને તેડી લઈ, ખીંચતે આંગળીએ વળગાડી, એ અંતઃપુરમાં ગયો.

તે વખતે ધરમાં દોવો ચઢ્યો હતો; અને રાત જો કે નહોતી પડી, તો પણ શિયાળાની સાંજ રાતની પેઠે નિસ્તબ્ધ લાગતો હતો.

વૈદ્યનાથ થોડીવાર કથું જ ખેંસ્યો નહિ, પછી તેણે ધીરથી સ્ત્રીને પૂછ્યું: ‘કેમ છો?’

સ્ત્રીએ તેનો કંઈ પણ જવાબ દીધા વગર પૂછ્યું: ‘શું થયું?’

વૈદ્યનાથે જવાબમાં કંઈ ખેંસ્યા વગર કપાળ દૃટ્યું.

મોક્ષદાનું મોં એકદમ કટોર બની ગયું.

કાંઈ ભારે અમંગળની ઝાયા જોઈને છોકરાઓ ધીરે ધીરે ઊઠીને જતા રહ્યાં. બહાર જઈને તેમણે દાસીને કહ્યું: ‘પેલા દુનમની વાત કહે!’ આમ કહી તેઓ પથારીમાં લાંબા ચર્ચને પડ્યા.

રાત વધતી જતી હતી, પણ એમાંથી એકના મોંમાં વાયા નહોતી. ધરની અંદર જાણે કંઈ સમ સમ થવા માંડ્યું, અને મોક્ષદાના હોઠ ધીરે ધીરે વચ્ચતી પેઠે ખીંચતા ગયા.

બહુ વાર પછી મોક્ષદાએ કંઈ પણ ખેંસ્યા વગર ધીરે ધીરે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને અંદરથી આગળું ‘બંધ કરી દીધું.

જોયું તો નદી તરફની એક દીવાલ ભાંગેલી હતી. તેના ખાકામાંથી પાણી આવતું હતું; અને વૈદનાથની પહેલાં જ માણસની જન્મોત્તરીમાં ‘દૈવધનનો લાભ’ લખેલો હતો તે માણસે પણ કદાચ એ જ ખાકામાંથી અંદર પ્રવેશ કર્યો હશે.

છેવટે ગિલકુલ નિરાશ થઈ, ‘મા!’ કહી. એણે એક હૃદય-બેદી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. એનો પડધો પાતાળમાંથી ઊઠ્યો— ભૂતકાળના ખીજ અનેક હતાશ માણસોના વિશ્વાસોની સાથે ભળીને જાણે એણે ભયાનક ગંભીરતા ધારણ કરી હતી!

આખું શરીર કાદવવાળું કરીને વૈદનાથ ઉપર આવ્યો.

માણસોથી ભરેલી કોલાહલમય પૃથ્વી એમને આદિથી અંત સગી ખોટી, અને સાંકળે બાંધેલા ખાલી ધડાના જેવી ખાલી ખાલી લાગી.

ફરી પાછો સરસામાન બાંધવો પડશે, ટિકિટ ખરીદવી પડશે, ગાડીમાં બેસવું પડશે, ઘેર જવું પડશે, ને સ્ત્રીની સાથે બોલાચાલી કરવી પડશે એ તેને ખુબ અસહ્ય માલમ પડ્યું. નદીના જીરણ કિનારાની જોગ બપ કરીને પાણીમાં તુટી પડવાનું તેને મન થયું.

આમ છતાંયે તેણે સરસામાન બાંધ્યો, ટિકિટ ખરીદી, ને ગાડીમાં પણ બેઠો.

એક દિવસ શિયાળાની સાંજે વૈદનાથ પોતાના ઘરને બારણે આવી બેઠો. આસો મહિનામાં શરદ ઋતુની સવારે, બારણા આગળ બેઠો બેઠો વૈદનાથે અસખ્ય માણસોને દેરામાં પાછા આવતા જોયા હતા, અને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી, એણે મનમાં મનમાં એવી રીતે પરદેશથી દેશમાં પાછા આવવાના સુખની કામના રાખી હતી—પરંતુ તે વખતે આજના જેવી સાંજની તો સ્વપ્નેયે કલ્પના નહોતી.

ઘરમાં પ્રવેશ કરી, આંગણમાં એક લાકડાના પાટલા પર મૂકી પેઠે જો બેસી રહી; અંતઃપુરમાં ગયો નહિ.

પહેલાં તો એને બેઠને દાસીએ આનંદનો શોર મચાવી દીધો. છોકરાં દોડી આવ્યાં, ને ગૃહિણીએ પણ એને અંદર બોલાવ્યો.

જાણે કંઈ ઘેન બિતરી ગયું હોય તેમ ફરી વૈદનાથ નામનમાં એનો જૂનો સંસાર તાજો થઈ ગયો.

મુકા મોં પર મ્હાને હાસ્ય આણી, એક છોકરાને તેડી લઈ, બીજાને આંગળીએ વળગાડી, જો અંતઃપુરમાં ગયો.

તે વખતે ઘરમાં દીવો ચમકેલો હતો; અને રાત જો કે નહોતી પડી, તો પણ શિયાળાની સાંજ રાતની પેઠે નિસ્તબ્ધ લાગતી હતી.

વૈદનાથ થોડીવાર કથું જ બોલ્યો નહિ, પણ તેણે ધીરથી સ્ત્રીને પૂછ્યું: ‘કેમ છો?’

સ્ત્રીએ તેનો કંઈ પણ જવાબ દીધા વગર પૂછ્યું: ‘શું થયું?’

વૈદનાથે જવાબમાં કંઈ બોલ્યા વગર કપાળ કૂટ્યું.

મોક્ષદાનું મોં એકદમ કઠોર બની ગયું.

કાંઈ ભારે અમંગળની છાયા બેઠને છોકરાઓ ધીરે ધીરે બિડીને જતા રહ્યાં. બહાર જઈને તેમણે દાસીને કહ્યું: ‘પેલા હનુમતી વાત કહે!’ આમ કહી તેઓ પથારીમાં લાંબા થઈને પડ્યા.

રાત વધતી જતી હતી, પણ એમાંથી એકેના મોંમાં વાગ્યા નહોતી. ઘરની અંદર જાણે કંઈ સમ સમ ચના માંડ્યું, અને મોક્ષદાના હોઠ ધીરે ધીરે વળતી પેઠે ખીડાતા ગયા.

બહુ વાર પણ મોક્ષદાએ કંઈ પણ બોલ્યા વગર ધીરે ધીરે અનન્યગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો, અને અંદરથી બારણું બંધ કરી દીધું.

વૈદનાથ શુપચુપ બહાર બેઠો રહ્યો. ચોક્કીદાર ખૂમ પાડીને ચાલ્યો ગયો. શાંત પૃથ્વી નિરાંત બિંધવા પડી હતી, પોતાના સંબંધીથી માંડીને અનંત આકાશના તારાઓ સુધી કાંઈએ પણ આ તિરસ્કૃત, અને ઉજાગરે મરતા વૈદનાથને એક અક્ષરે પૂછ્યો નહિ.

મોડી રાતે, કદાચ ઘાઈ સ્વપ્નમાંથી જાગીને વૈદનાથના મોટા છોકરાએ, પથારીમાંથી ઉઠીને ધીરે ધીરે આંગણામાં આવી ખૂમ મારી: 'બાપા!'

તે વખતે તેના બાપા ત્યાં હતા નહિ. તેણે મોટા ઘોટા પાડીને ફરી જોરથી ખૂમ પાડી: 'બાપા!'

'પણ કશો જવાબ મળ્યો નહિ.

ખિચારો ખીતો ખીતો ફરી પથારીમાં જઈને પડ્યો.

જૂની રીત મુજબ, દાસી સવારે ઉઠતાં જ, હુકા તૈયાર કરી વૈદનાથને શોધવા લાગો, પણ વૈદનાથનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ.

સવાર થતાં પડોશીઓ પરદેશથી ઘેર આવેલા મિત્રના ખખર કાઢવા આવ્યા. પણ વૈદનાથની સાથે કાંઈનો મેળાપ થયો નહિ.

મણિમાલિકા.

: ૧ :

ઘટ પાકો હતો, પણ જીરણ ચયેલો હતો. એને કંઈ મારો નોકો લગરેલી હતી.

સૂરજ આચમી ગયો હતો.

નોકાના છાપરા પર ખલાસી નમાજ પઢતો હતો. પશ્ચિમના ઝગમગતા આકાશ પટ ઉપર તેની નીરવ ઉપાસના ધડીએ ધડીએ ચિત્રની પેઠે અંકાતી હતી. સ્થિર રેખાહીન નદીનાં પાણી ઉપર, વર્ણવી ન શકાય તેવા અગણિત રંગોની શોભા, જ્વેતજ્વેતામાં ફિટ્કી મટીને ગાઢ, સોનેરી મટીને શ્યામ એમ અનેક રંગોમાં પલટાતી જતી હતી.

સામે એક મોટું જર્જરિત મકાન હતું. તેની જાળીઓ કાંગેલી હતી, તે પરસાળ નમી ગયેલી હતી. પીપળાના ઝાડનાં મૂળિયાંઆગે

ઘાટને તોડી નાખ્યો હતો, એવા ઘાટની ઉપર, સાંજે હું એકો એકો હતો, કંસારી તમરાંના અવાજો આવતા હતા. મારી સૂકી માંખેના ખૂણા હમણાં બીના થશે, હમણાં બીના થશે એમ થતું હતું, એવામાં એક અવાજ સાંભળી, હું એકદમ માથેથી પગ સુધી ચમકી પડ્યો:

‘મહાશયતું આગમન ક્યાંથી થાય છે?’

ત્યેં તો એક ગૃહસ્થ સામે ઊભા હતા, અલ્પાહારથી એમનું શરીર ઊંચું હતું, લાગ્યલક્ષ્મી એમનાંથી બિલકુલ રિસાઈ મ્મ હોય એવું લાગતું હતું. અંગાળ દેશમાં નોકરી કરતા મોટા ભાગના પરદેશીઓના ચહેરા જેવા જીર્ણ સંસ્કાર વિહીન હોય છે તેવો એમનો પણ હતો ધોતિયા. ઉપર એમણે એક તેલના ડાઘાવાળો બટન વગરનો અંગરખો પહેર્યો હતો.—નોકરી પરથી જાણે હમણાં જ આવ્યા હોય એમ લાગતું હતું. જે વખતે કંઈક નાસ્તો કરવાની જરૂર પડતી, તે વખતે એ અભાગી પુરુષ નદી કાંઠે કેવળ હવા ખાવા આવ્યા હતા.

આવનારે પગથિયાં પાસે બેઠક લીધી.

મેં કહ્યું: ‘હું રાંચીથી આવું છું.’

‘શું કરો છો?’

‘ધંધો કરું છું.’

‘શાનો ધંધો કરો છો?’

‘રેશમનો, અને લાકડાનો.’

‘શું નામ?’

જરા નહીં મેં એક નામ કહ્યું. પરંતુ એ મારું ખરું નામ નહોતું.

એ ભદ્ર પુરુષનું કુતૂહલ શમ્યું નહિ. તેમણે ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ ‘અહીં કેમ આવવું થયું?’

મેં કહ્યું: ‘હવા ખવા.’

એ જરા નવાઈ પામ્યા. તેમણે કહ્યું: ‘મહાશય, આજ કાલ કરતાં લગભગ છ વરસથી હું અહીંની હવા ખાઉં છું, ને હવાની સાથે સાથે દરરોજ પંદર પંદર એન કવીનાઈન ખાઉં, છું પણ મને તો કશો ફાયદો થયો દેખાયો નહિ!’

મેં કહ્યું: ‘એ ગમે તેમ, પણ રાંચીમાં ને અહીંની હવામાં ધણો ફેર છે એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ.’

તેમણે કહ્યું: ‘હા, હા! ફેર તો છે જ. અહીં ક્યાં મુકામ કરવાના છે?’

મેં ધાટીની ઉપર આવેલું છરણ મક્કન ખતાવીને કહ્યું: ‘પેલા ધરમાં!’

મને એ છરણ મક્કનમાં કાંઈ લાગેલા ધનનો પતો લાગ્યો છે એવો એ માણસને વહેમ પડ્યો હોય એવું મને લાગ્યું. પરંતુ એમણે એ વિષે કંઈ દલીલ કરી નહિ.

તેમણે માત્ર આજથી પંદર વરસ પહેલાં એ શાપિત મક્કનમાં ખતેલા ખનાવનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું.

તેઓ અહીંના સુકુલમાસ્તર હતા. ભૂખ અને રોગથી તેમનું મોં
 સુકાઈ ગયેલું હતું—અને એ સુકાયેલા ચહેરામાં જાડી ભમરોની નીચે
 એ મોટી મોટી આંખો, જાણે ગોખલાઓમાં ખેડી ખેડી અસ્વાસ્થ્ય
 તેને ઝળહળતી હતી. .

ખલાસીએ નમાજ પૂરી કરી રાંધવામાં મેન પરીચ્યું. સંધ્યા-
 ઝાળનો છેલ્લો ઉજાસ જાડી ગયો, અને ઘાટની સામેનું પેલું નિર્જન
 ઘર અંધારામાં, પોતાની પૂર્વાવસ્થાના પ્રચંડ પ્રેતની પેઠે ખાવા ધાતું
 હોય તેમ ઊભું હતું.

ખાવા પીવામાં ને વસ્ત્રા ભૂષણમાં પણ આજ પ્રમાણે થયું હૃદ વટાવી ગયું હતું.

આપ તો પરણેલા જ હશે, એટલે એ વાત આપને કહેવાની જરૂર ન હોય કે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને કાચી ઢેરી, તીખાં મરચાં અને કડક પતિ જ ગમે છે. કોઈ અભાગી પુરુષ પોતાની સ્ત્રીના પ્રેમથી વંચિત હોય તો તે નિર્ધન છે અથવા તો કદરૂપો છે એટલા માટે સ્ત્રીના પ્રેમથી વંચિત છે એવું માનવું નહિ, પણ એમ સમજવું તે બિલકુલ ભોળો છે.

વખતે તમે પૂછો કે આવું કેમ થયું એટલે એના જવાબમાં મેં અનેક કારણો વિચારી રાખ્યાં છે. જેની જેવી શક્તિ અને જેની જેવી પ્રવૃત્તિ—પોતપોતાની શક્તિ પ્રવૃત્તિ અનુસાર સૌ પગલાં ભરે છે! તે વગર તેને સુખ થતું નથી. હરણને શિંગડાં અણીદાર બનાવવાં હોય તો એ મજબૂત ઝાડનું થડ ભુએ છે, કેળની સાથે શિંગડાં ધસવાથી એને સુખ થતું નથી.

ન્યારથી જગતમાં નર ને નારીની ઉત્પત્તિ થઈ છે ત્યારથી સ્ત્રીઓ દુર્દમ્ય પુરુષને અનેક છળકપટ કરીને ભોળવી કમળે કરવાની વિદ્યા પાછળ પડેલી છે. જે પતિ એકદમ પત્નીને વશ બની બેસી જાય છે તેની સ્ત્રી બિચારી બિલકુલ બેકાર બની જાય છે, અને એની દાદીમાઓની પાસેથી એને મજેલાં વરણાસ, અગિન્યાણુ, અને નાગપાશ બંધન વગેરે શસ્ત્રો ક્વળ નિરૂપયોગી બની જાય છે.

સ્ત્રી પુરુષને ભોળવીને પોતાની શક્તિથી એનો પ્રેમ જીતવા માગે છે—જે પતિ એવો ભોળો હોય કે સ્ત્રીને આવી તક ન આપે તો એ પતિનું નસીબ નમળું સમજવું, અને એ સ્ત્રીનું તો એના કરતાં યે ખરાબ!

આ નવી સભ્યાતાના શિક્ષણ મંત્રને પ્રતાપે પુરુષ, વિધાતાએ આપેલી અને પોતાના સ્વભાવથી સિદ્ધ થયેલી ઝોવી અતિ મહાન બર્બરતાને ખોઈ ખેંચે છે; પરિણામે આધુનિક દામ્પત્ય સંબંધને એ શિથિલ કરી નાખે છે.

અભાગી ફણીભૂષણ આધુનિક સભ્યતાના સંચારમાંથી બિલકુલ ભાલોભાળો આદમી બનીને બહાર નીકળ્યો હતો,— ધંધો રોજગાર પણ એને બરાબર ફાવતો નહોતો, અને દામ્પત્યમાં પણ એને ઝોવી ફાવટ નહોતી.

ફણીભૂષણની સ્ત્રીનું નામ મણિમાલિકા હતું, વગર તકલીફે એને પ્રેમ મળતો, વગર આંસુ પાડ્યે એને સાડીઓ રાળતી, અને વગર રીસ ચડાવ્યે એને બાળુબંધ મળતો. આથી એની નારી પ્રકૃતિ અને એ નારી પ્રકૃતિની સાથે સાથે એનો પ્રેમ પણ જડ બની ગયો હતો. તે માત્ર લેતી, કશું આપતી નહિ! એનો મૂઠ બેવકૂફ પતિ એવું સમજતો કે દાન કરવાથી જ પ્રતિદાન મળે છે! બિલકુલ બિંધું જ સમજા ખેંચે હતો!

આતું પરિણામ એ આવ્યું કે પતિને એ કેવળ ટાકાની સાડીઓ અને બાળુબંધ પૂરાં પાડનાર યંત્ર જેવો સમજતી ઘઈ, યંત્ર પણ એટલું સારું હોય છે કે કાંઈક દિવસ તે એના ચેડામાં ટીપું તેલ નાખવાની જરૂર પડે છે.

ફણીભૂષણનું જન્મસ્થાન ફૂલવેડ હતું, અને વેપાર અહીં હતો. કામકાજને પ્રસંગે ઘણો ખરો વખત તેને અહીં જ રહેવું પડતું. ફૂલવેડના ઘરમાં તેની મા નહોતી, પણ ફેઈ, માસી અને બીજાં પણ પાંચેક માણસો હતાં. પરંતુ ફણીભૂષણ ફેઈ, માસી કે બીજાં પાંચેક જણાં પર ઉપકાર કરવા સુંદર સ્ત્રીને ઘરમાં લાવ્યો નહોતો. એટલે એણે સ્ત્રીને એ બધાંથી અલગ કરી; એ એને અહીં આ ઘરમાં લઈ આવ્યો.

પરંતુ બીજા બધા કુળના જોગવટામાં અને સ્ત્રી પર કુળમાં તફાવત એ છે કે સ્ત્રીને પાંચ માણસોની પાસેથી અગળી કરી એકલી પોતાની પાસે રાખવા માત્રથી જ તેના પર પોતાનો વધારે કુળને સ્થાપી શકાય છે એવું નથી.

સ્ત્રી બહુ બોલતી નહિ. મહોદલાની બીજી સ્ત્રીઓની સાથે કે પડોશણો સાથે એને બહુ બેસઝોડ નહોતી. કાઈ વ્રત નિમિત્તે બે ધોડાણુને જમાડવા, કે વૈષ્ણવીને બે પૈસા બિશ્વામાં આપવા એ તો એના સ્વભાવમાં જ નહોતું—એવું એને હાથે કદી બન્યું જ નથી. એના હાથે કાઈ ચીજ કદી નાશ પામી નથી. કેવળ માત્ર પતિના પ્રેમ સિવાય બીજું જે જે કંઈ એને મળ્યું હતું તે બધું એણે ભેળું કરી રાખ્યું હતું.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે તોણે પોતાના અદ્ભુત ધૌવન-સૌન્દર્યનો પણ લેશમાત્ર અપવ્યય થવા દીધો નહોતો. લોકો કહે છે કે એવીસ વરસની ઉંમરે પણ તે ચૌદ વરસની છોકરો જેવી દેખાતી.

જેમતું હૃદય બરફતું બનેલું હોય છે, અને જેમના હૃદયમાં પ્રેમની જ્વાળા કે બળતરા હોતી નથી, તેઓ ગમે લાગે છ કે લાંબા વખત સુધી તાજાં રહે છે, તેઓ કંબૂસની પેઠે અંદરથી ને બહારથી પોતાને સાચવી રાખે છે.

ધનપદ્ધતિ અતિ સતેજ હતો તે પેઠે વિધાતાએ મશ્ચિમાસિકાને નિષ્ફળ બનાવી હતી, તેને કંઈ પણ સંતાન નહોતું. આનો અર્થ એ કે વિધાતાએ એને એવું કંઈ પણ આપ્યું નહિ કે જેને એ પોતાની લોહાની પેટીમાં સાચવી રાખેલાં હીરા માણેક કરતાં વધારે હીમતી સમજી શકે એવું કંઈ પણ આપ્યું નહિ જે ફળણ મહિનાના પ્રભાતના અશ્વોદયની પેઠે પોતાના કામળ તાપથી, એના બરફના હૃદયને જોગાળી સંસારમાં એક સ્તેહનો પ્રવાહ વહેવાવે!

પરંતુ મહિમાવિદ્યા કામકામમાં જળગરો હતી. કદી થે તે વધારે માણસો રાખતી નહિ. જે કામ પોતાના હાથે થાય તે કામ તે હાથે જ કરવાની—એનાથી : થઈ શકે એવા કામમાં બીજો કાઈ એની પાસેથી દોઢિયું પણ કમાઈ જાય એ વાત ખોટી ! તે કાઈની થે ચિંતા કરતી નહિ, કાઈને થે ચાહતી નહિ. માત્ર કામ કરતી, અને પૈસા ટકા ભેગો કરતી. આથી એને રોગ, શોક કે સંતાપ કશુંયે નહતું નહોતું. એનું સ્વાસ્થ્ય અનુપમ હતું, શાન્તિ અખંડ હતી, અને ભેગી કરેલી દોલતની ઉપર તે હમામથી વિરાજતી હતી !

મોટા ભાગના પતિઓને આટલાથી સંતોષ થાય છે; સંતોષ કેમ ન થાય ? આ કંઈ ઓછું નથી ! આટલું થે દુર્લભ છે. શરીરમાં કમર નામનો એક ભાગ છે, તેની કમરમાં ખીડા ન થાય ત્યાં સુધી ખચ્ચર પડતી નથી.—તેવી રીતે ધરતું આશ્વસ્થાન સ્ત્રી છે, તેનો પ્રેમનો આશ્રુક આઘ ડગલે ને પગલે અને ચોપીસે કલાક અનુભવ કરવો તેનું નામ ગૃહસ્થ જીવનની કમરખીડા ! નિર્મળ પતિવ્રત ધર્મ એ સ્ત્રીને માટે ગૌરવનો વિષય છે, પરંતુ પતિને માટે તે આગમનો વિષય નથી એવો મારો તો મત છે.

મહાશય, સ્ત્રીનો પ્રેમ કેટલો મજબો, અને કેટલો ન મજબો તેનો દરરોજ મુદ્દમ કાંટી લઈને તોલ કરવા બેસવું એ શું પુરુષનો ધંધો છે ? સ્ત્રી એનું કામ કરે, ને હું મારું કામ કરું—જસ, આનું નામ ધરસંસાર !

બાકી અવ્યક્તની અંદર કેટલું વ્યક્ત છે, ભાવની અંદર કેટલો અભાવ છે. સુસ્પષ્ટની અંદર કેટલું માત્ર ઇંગિત રૂપે છે. અણુ પરમાણુની અંદર કેટલી વિશાળતા છે !—આવી પ્રેમને સમજવાની મુદ્દમદૃષ્ટિ મુદ્દમ સમજશક્તિ વિધાતા પુરુષે માણસને આપી નથી—આપવાની જરૂર પશુ નહોતી. પરંતુ પુરુષ આદમીના તલ

જેવડા રાગ વિરાગને જોઈને સ્ત્રીઓ એનો તોણ કરવા ખેસી જાય છે. તેઓ એના શબ્દોમાંથી ખરો ઇશારો, અને ઇશારામાંથી ખરો શબ્દ ચીરી ચીરીને, ખણી ખોતરીને બહાર કાઢે છે !

કારણ કે પુરુષનો પ્રેમ એ જ સ્ત્રીઓનું જીવન છે; તેમના જીવન બચસાયતી એ જ મૂડી છે. એટલે, એના પવનની ગતિ જોઈને, ચોગ્ગ વખતે જો બરાબર સઢ ફેરવવામાં આવે તો જ તેમની હોડી તરી શકે છે. એટલે જ વિધાતાએ પ્રેમ માપવાનું યંત્ર સ્ત્રીઓના હૃદયમાં છુપાવી રાખ્યું છે, પુરુષોને આપ્યું નથી.

પરંતુ વિધાતાએ જે આપ્યું તે હમણાં હમણાંનું પુરુષોએ જાતે પેદા કરી લીધું છે. કવિઓએ વિધાતાને થાપ આપીને આ દુર્લભ યંત્ર, આ દિગ્દર્શન યંત્રશલાકા આખી દુનિયાના હાથમાં લાવીને મૂકી દીધું છે. આમાં હું વિધાતાનો દોષ નથી કાઢતો, કારણ કે તેમણે તો સ્ત્રી અને પુરુષને બિલકુલ અલગ અલગ જ પેદા કર્યાં પરંતુ સમ્યક્તામાં એવો તફાવત રહી શકતો નથી. હવે તો સ્ત્રી પણ પુરુષ થાય છે, અને પુરુષ પણ સ્ત્રી થાય છે.

એટલે ધરમાંથી સુખ અને શાંતિ અલોપ થયાં છે. હવે તો શુભ વિવાહ ચતાં પહેલાં, હું છોકરાને પરણું છું કે છોકરીને પરણું છું તેનો કોઈ રીતે નિર્ણય ન કરી શકવાને લીધે, વર ને કન્યા બન્નેનાં મન બચથી થર થર કાંપે છે.

આપને સીઠ ચડતી હશે ! પણ શું થાય ? એકલો પડી રહું છું, સ્ત્રીની નિકટતા પામ્યો નથી; એટલે દૂરથી સંસારનાં ઘણાં ગૂઢ તરવેતો મારા મનમાં ઉદય થાય છે—અને આવી બધી વાતો વિદ્યાર્થીઓ આગળ કરવાની હોતી નથી, એટલે વાતવાતમાં આપને ક્ષી દીધી છે. વિચાર કરી જોજો !

દૂધમાં કહેવાની વાત એ છે કે ભોજનમાં મીઠું ઓછું નહોતું પડતું, અને પાનમાં ચૂનો વધારે નહોતો પડતો, તેમ છતાં દહીંમૂળાનું હૃદય દ્રાક્ષ જળો શી શી અસ્વસ્થતાનો અનુભવ કરતું.

સ્ત્રીનો કંઈ દાષ નહોતો, કંઈ જૂઠું નહોતી, તો પણ પતિને કંઈ સુખ નહોતું. પતિ પોતાની સદ્યર્થિણીનું ગુણ જોવું શન્ય હૃદય જોઈને, હીરામોતીના ધરણાનો વરસાદ વરસાવતો, પરંતુ એ જ્યાં જઈને પડતાં પેલી લોઢાની પેટ્રીમાં,—હૃદય તો શન્ય જ રહેતું.

કાકા દુર્ગમોદન ગ્રેમમાં આટલું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવતા નહોતા. આટલા વ્યાધુળ થતીને તેનો વિચાર કરતા નહિ; આટલી ઉદારતાથી, આટલા પ્રમાણમાં દાગીનાઓ આપતા નહિ, તેમ છતાં કાકાની પાસેથી તેમને ભરપૂર મળતર મળ્યા હતા. દેખારી થવું હોય તો નવીનળાશુ થવા જઈએ તે ન પાસવે, અને પતિ થવું હોય તો પુરુષ થવાની જરૂર છે એ વિષે જરાએ શંકા ન રાખશો.

બરાબર આ વખતે શિયાળવાં પાસેની ગાડીમાંથી ખૂબ મોટેથી ચિત્કાર કરવા લાગ્યાં. મારતર મહાશયના વાર્તા પ્રવાહમાં થોડીક મિનિટ વિદન પડ્યું. એ અધારી સમાજમિમાં કુતૂહલપ્રિય શિયાળ સમાજ સ્ફુલ્ભ માતરને મોઢે હામ્પત્ય નીતિની વ્યાખ્યા સાંભળીને કે પછી નવીન સભ્યતાથી દુર્જન અનેલા પ્રણીતપણું આચરણુ જોઈ રહી રહી અદૃહાસ્ય કરવા લાગ્યાં. શિયાળવાંના એ બાવોદારો અંધ પડ્યા ત્યારે જળ અને સ્થળ પહેલાં કરતાં વધારે જાત લાગ્યાં.

મારતર મહાશયે અધારામાં પોતાની મોટા મોટા ડોળા ફરકાવીને વાત કહેવા માંડી.

ફણિભૂષણનો વેપાર બહુ બહોળો હતો, ને બહુ આંદ્રીચૂરીવાળો હતો. ઓચિંતના એ વેપારમાં કંઈ માગડું પડ્યું. ખરેખર શું બન્યું હતું તે સાગ્ર જેવા અવેપારીને માટે સમજવું કે સમજવવું બહુ અમ્મરું છે. પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે એકએક કાઈ કાચવણાત બજારમાં તેની આખર રાખવાનું બહુ અમ્મરું બની ગયું. જે સાગ્ર

પાંચેક દિવસ માટે પણ એને ક્યાંકથી દોઢેક લાખ રૂપિયા મળી શક્યા હોત, જામરમાં જો એક જ વખત એ વીજળીના ચમકારાની પેઠે રૂપિયાનું મોં દેખાડી દઈ શક્યો હોત, તો ઘડીનાં એના સાથેથી આફતનો ઓળો ઊતરી જત, અને એનો વેપાર સદે ફૂલીને જોરથી ચાલત.

પરંતુ પૈસાની જોગવાઈ થઈ નહિ. ગામના ઓળખીતા શાહુકારોની પાસેથી પૈસાં વ્યાજ લેવા નીકળ્યો છે એવી વાત જાકાર આવે તો એના વેપારને જમણું નુકસાન થાય, એ ખીકે તેને અગ્નિથી જગાએ પૈસા વ્યાજ લેવાની દાલીય કરવી પડી હતી; અને ત્યાં યોગ્ય રક્ષમ ગીરો ન મૂકે તો ચાલે તેવું નહોતું.

ધરેણું ગીરો મુકાય તો લખાપટી પણ જલ્દી ન થાય, ને જલ્દી મોડું પણ ન થાય. કામ જોઈએ ને સહેલાઈથી પતી જાય.

ફણીમૂવણુ સ્ત્રીની પાસે ગયો. પોતાની સ્ત્રીની પાસે થતિ ખૂબ સફળ લાવે જઈ શકે છે, પણ ફણીમૂવણુમાં તેવી રીતે જવાની તાકાત નહોતી. કમનસીબે, કાવ્યનો નાયક કાવ્યની નાવિકાને ચાહે તેવી રીતે ફણીમૂવણુ પોતાની સ્ત્રીને ચલાતો હતો; જે પ્રેમમાં ખીતાં ખીતાં છાંતું લેવું પડે, અને, જે પ્રેમમાં મોં જોલીને જવો વાત કહેવાય નહિ, તે પ્રેમનું આકર્ષણ પ્રજાગ હોય તો પણ સૂર્ય અને પૃથ્વીના આકર્ષણની પેઠે વચમાં એક પાંદો રાખે છે.

તેમ છતાં, કંઈ કંઈ મુસીબતની વેળા કાવ્યના નાયકને પણ પ્રેયસીની પાસે દુડી, ગીરો અને હાથખતની વાતો કાઢવી પડે છે પરંતુ ખોલતાં ખોલતાં અવાજ ખડકાઈ જાય છે, વાક્ય તૂટી જાય છે, અરે, આવી બધાં સાફસાફ કામની વાત કરતાં પણ એમાં આવની જડતા અને વેદનાની ધૂનરી આવીને ઊભી રહે છે.

અભાગિયો કૃષ્ણીશૂપણ સાદ રૂપ જોલી શક્યો નહિ, કે,
‘અરે ! મને જરૂર પડી છે, તારાં ધરણ્યાં આપ !’

જો જોલ્યો તો ખરો, પણ અત્યંત દુર્બળભાવે જોલ્યો.

મહિમાલિકા કઠિન મુખ કરીને ખેસી રહી, હા કે ના કશું
જોલી નહિ. તે વખતે કૃષ્ણીશૂપણને અતિ દૂર આઘાત થયો, પણ
તેણે સામે આઘાત કર્યો નહિ. કારણ કે પુરુષમાં હોવી જોઈતી
અર્થરતા તેનામાં બિલકુલે રહી નહોતી. ન્યાયી જોર કરીને ખૂંચવી
લેવું જોઈતું હતું ત્યાં તેણે પોતાનો અંદરનો ગુસ્સો સૂઝાં દબાવીને
શૂપ રહ્યો. ત્યાં માત્ર પ્રેમને જ અધિકાર હતો. બલે ખાનાખરાખી
થઈ જાય, પણ ત્યાં બળને પ્રવેશ કરવા દેવાય નહિ એવો તેના
મનનો ભાવ હતો.

આ વિષે જો એને કાંઈએ દૃષ્ટા દીધો હોત, તો મને લાગે
છે કે તેણે એની સામે એવી ઝીણી દલીલો કરી હોત કે બળરમાં
જો બુલેચૂકે હું મારી કેડિટ ખોઈ ખેસું તો એટલા જ કારણસર મને
બળર લૂંટી લેવાનો અધિકાર મળી જતો નથી; તેવી રીતે સ્ત્રી જો
રાજપુત્રીથી મારા પર વિશ્વાસ રાખી મને ધરણ્યાં ન આપે તો હું
તેની પાસેથી જોર કરીને કેવી રીતે છીનવી લઈ શકું ? બળરમાં
જેવું કેડિટનું સ્થાન છે, તેવું ધરમાં પ્રેમનું સ્થાન છે—આડી બાહુ-
બળનું સ્થાન કેવળ રણક્ષેત્રમાં છે !

ડગડે ને પગલે આવાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ દલીલોનાં દોરડાં વણવા
માટે જ શું વિધાતાએ પુરુષને આવો ઉદાર, આવો બલવાન, અને
આવો મોટો બનાવ્યો હશે ? ચિત્તવૃત્તિની સાથે એવી રમત કરવાનો
એને એવો વખત છે ખરો કે એને એ શોભે છે ખરું ?

મને તેમ હો, પોતાની ઉન્નત હૃદયભાવનાના ગર્વમાં સ્ત્રી ને

ધરેણીને સ્પર્શ પશુ કર્યા વગર ફણીભૂષણ, નાણાં મેળવવાને! રસ્તો કાઢવા કસકસા આશ્વેા ગયો.

સંસારમાં સામાન્ય રીતે સ્ત્રીને પતિ જેટલી ઝોળખે તેનાં કરતાં સ્ત્રી પતિને વધારે ઝોળખે છે. પરંતુ પતિની પ્રકૃતિ જો અતિશય સૂક્ષ્મ હોય તો થોડુંક સ્ત્રીની નજર બહાર રહી જાય છે. આપણા ફણીભૂષણની સ્ત્રી પૂરું સમજતી નહિ. સ્ત્રીઓની અશિક્ષિત-પદ્ધતિ અનેક કાળના પ્રાચીન સંસ્કારોમાંથી વ્યવશેષી છે, એ પદ્ધતિ અતિ નવીન જમાનાના પુરુષોને પહોંચી શકતી નથી. એ પુરુષો સ્ત્રીઓના જેવા જ રહસ્યમય જતી જાય છે. સાધારણ પુરુષોના જે વર્ગો છે, દાખલા તરીકે કોઈ અર્ધર છે, કોઈ મૂખ છે, કોઈ અંધ છે, તેમાંના એકે વર્ગમાં આ પુરુષોને ચોક્કસપણે મૂકી શકતા નથી.

જેટલે મણિમાલિકાએ સલાહ લેવા માટે પોતાના મંત્રીને બોલાવ્યા. મામના સંબંધથી અને દૂરના સગપણના સંબંધથી મણિમાલિકાને એક બાઈ ફણીભૂષણના ઘરમાં રહીને ગુમાસ્તાના હાથ નીચે કામ કરતો. એનો એવો સ્વભાવ નહોતો કે કામકાજમાં આગળ વધીને કંઈ પ્રાપ્તિ કરે, આથી ગમે તે કંઈ બતાવુ શકીને, સગપણના જોરે પગાર અને પગાર કરતાંયે કંઈક વધારે તે મેળવતો રહેતો.

મણિમાલિકાએ એને બોલાવીને બધી વાત કરી. પછી પૂછ્યું: ‘તમારી શું સલાહ છે?’

તેણે અત્યંત બુદ્ધિશાળીની પેઠે માથું ઘુણાવીને જાહેર કર્યું કે ‘સંજોગો સારા નથી.’ વાત એમ છે કે બુદ્ધિશાળીઓને કદી પણ સંજોગો સારા દેખાતા નથી.

તેણે કહ્યું: ‘જાણુને કદી પણ રૂપિયા મળવાના જ નથી, એટલે છેવટે તેઓ તમારાં આ ઘરેણાં ઉપર તરાપ મારવાના જ.’

મણિમાલિકાને મનુષ્યનો જોડલો પરિચય હતો તેટલા પરથી તે સમજ કે આવું જ જનવાનું, અને આવું જ બને, જોડલે તેની ચિંતાનો પાર ન રહ્યો. સંસારમાં એને છોકરું છોકરી કંઈ નહોતું, પતિ હતા, પરંતુ અસ્તિત્વ તેણે અંતરમાં કદી અનુભવ્યું નહોતું, જોડલે તેનું આ વહાલનું ધન, છોકરો જેમ વરસે વરસે મોટો થાય તેમ જો ધન પણ વરસે વરસે વધતું જતું હતું તે ધન—આ કંઈ માત્ર રૂપક નથી, પણ હકીકત છે.—જો ધન, જો સોનું, જો માણેક, જો ડોકનાં, છાતીનાં, માથાનાં આભૂષણો, કંઈ કંઈ દિવસની કંઈ કંઈ હોશ્તની જો ચીજો, જોકે પલકમાં વેપારની જાડી ખાઈમાં જઈ પડશે એવી કલ્પના કરતાં તેનું આખું શરીર ઠરીને હિમ થઈ ગયું.

તે બોલી: ‘શું કરશું ?’

મધુસૂદને કહ્યું: ‘ધરેણીં ગાંઠાં લઈને હમણાં જ પિયર જવા નીકળી પડો !’

ધરેણીનો થોડો ભાગ નહિ, પણ મોટો ભાગ પોતાના જ ભાગમાં આવે એવા ભુદ્ધિશાળી મધુએ મનમાં મનમાં યોજના વિચારી કાઢી.

મણિમાલિકાએ એકદમ આ સૂચના સ્વીકારી લીધી.

ઊંતરતા અષાઢની એક સાંજે આ ઘાટને કિનારે એક નૌકા આવીને લાંગરી. વાદળધેર્યાં પડેલો ગાઠ અધિકાર હતો. કેવળ માત્ર દેહકાં જાગતાં હતાં તે ડરભિ ડરભિ કરતાં હતાં. એવામાં પત્થરી સાથા મુઠ્ઠી બોદર વીરાળીને મણિમાલિકા નૌકામાં બેઠી.

મધુસૂદન નૌકાની વચમાં સૂતો હતો. તે જગી જાગીને બોલ્યો: ‘ધરેણીનો ડોઠો મને આપો !’

મણિએ કહ્યું: 'પછી આપું છું, હમણાં નોકા ચાલવા દો !'

મણિમાલિકાએ આખી રાત જાગીને એક પછી એક તમામે તમામ ધરેણીથી તેનું આપું શરીર લાદી દીધું હતું.—માથેથી પણ મુઠી તે મહાઈ ગઈ હતી. ડબ્બામાં કે પેટીમાં ધરેણાં લઈ જાય, ને વખતે એ પેટી જોવાઈ જાય તો ? પરંતુ અંગ પર ચઢાવેલાં ધરેણાં, કોઈ તેનું ખૂન ન કરે ત્યાં લગી તેના હાથમાં આવે નહિ !

મણિમાલિકાની સાથે કોઈ પેટી ન જોઈ મધુસૂદન કંઈક વિચારમાં પડી ગયો.—જાડી ચાદરની નીચે મણિમાલિકાના દેહ જીવની સાથે સાથે દેહ ને જીવ-કરતાંયે વધારે વહાલાં ધરેણાં દશે એવું તે અનુમાન કરી શક્યો નહિ. મણિમાલિકા કૃષ્ણભૂષણને તો નહોતી ઝોળખતી, પણ મધુસૂદનને તો ખરાબર ઝોળખતી હતી.

મધુસૂદન મુમાસ્તાને એક ચિઠ્ઠી આપતો આવ્યો હતો કે હું શેઠાણીને પિયર મૂકવા લઈ જાઉં છું. મુમાસ્તા કૃષ્ણભૂષણના બાપના વખતનો જૂનો હતો. તેણે ખૂબ ગુરસે ચઢને દંત્ય સતો તાલવ્ય 'શ' બનાવી શેઠને એક કાગળ લખ્યો.—એને સાદા બાળો લખતાં નહોતું આવડતું, પરંતુ સ્ત્રીને બહુ ચકાવવી એ પુરુષને શોભતું નથી એ વાત એણે સીધેસીધી લખી નાખી હતી.

કૃષ્ણભૂષણ મણિમાલિકાના મનનો ભાવ ખરાબર સમજી ગયો. એના મનમાં પહેલાં કરતાંયે વધારે આઘાત થયો કે હું આવડી મોટી મુસીબતમાં આવી પડ્યો છું છતાંયે સ્ત્રીનાં ધરેણાં પર દાવ નાખતો નથી, ને બીજી રીતે નાણાં મેળવવા લોઢીનું પાણી કરું છું—આટલું છતાંયે મારા પર એને વહેમ આવે છે ! આજે પણ મને તેણે ઝોળખ્યો નહિ !

પોતાની ઉપર આ ઘોર અન્યાય થતો જોઈ, ફણીભૂષણને કોઈ ચડવો જોઈતો હતો, પરંતુ તે તો માન જરાક લુબ્ધ થયો એટલું જ ! પુરુષ આદમી વિધાતાનો ન્યાયદંડ છે; એ ન્યાયદંડમાં વિધાતાએ વળાગિત મૂકેલો છે; પોતાની ઉપર કે પારકાની ઉપર અન્યાય થતો જોઈતો જો તે અગ્નિ લાક કરીને સળગી ઉઠે નહિ, તો ધિક્કાર છે એને ! પુરુષ આદમીએ વાતવાતમાં દવના અગ્નિની પેઠે ભભૂકી ઊઠવું જોઈએ, અને સ્ત્રીએ વગર કારણે આવણુંની વાદળાની પેઠે આંસુ વરસાવતા જ રહેવું જોઈએ, એવો વિધાતાએ બહોઅસ્ત કરેલો હતો—પરંતુ આજે એ ચાલતો નથી !

ફણીભૂષણ અપરાધિની પત્નીને સંબોધીને મનમાં મનમાં બોલ્યો: ‘તારે આમ કરવું હોય તો આમ કર, પણ હું મારું કર્તવ્ય બજાવતો રહેવાનો.’

ખીજ પાંચ છ સૈદ્ધાઓ પછી જગત ન્યારે ફરણ અખાતમ શક્તિથી ચાલવાનું છે—તે વખતે ફણીભૂષણે જન્મ લેવાની જરૂર હતી; એને બદલે જો આ રીત્રમી સદીમાં અવતર્યો, ને પાછો શાસ્ત્રમાં જેની શુદ્ધિને પ્રલયકરી કહી છે તેવી પેલી આદિ યુગની સ્ત્રીને પરણી બેઠો.

ફણીભૂષણે સ્ત્રીને એક અક્ષરે કાગળ લખ્યો નહિ, અને મનમાં મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ વિષે હું સ્ત્રીની સાથે કદી પણ કંઈ પણ વાત કાઢવાનો નથી. કેવો બીવણુ દંડ !

દશેક દિવસ પછી જેમ તેમ કરી, જોઈતાં નાણાં મેળવીને આશ્તમાં દસને મોઢે ફણીભૂષણ બહાર નીકળ્યો, ને ઘેર આવી પડેાંચો.

એના મનથી એમ કે પિયરમાં ઘરેણું વગેરે મૂકીને મહિમાવિદ્યા
ધ્યાનનીયે પાછી થેર આવી ગઈ હતી. પેણે દિવસ મોં પર દીન
અરજદારનો લાવ ધારણ કરીને તે મહિને મળવા ગયો હતો, પણ
આજે કૃતકૃત્ય થઈને જતો હતો, તેથી એનો લાવ હટી ગયો હતો;
તેથી આજે એને નોંધ મહિ કેવી શરમાઈ જશે, અને વગર કારણે
ઘરેણું ધમ્મને આટલી દોડદોડ કરવા માટે કેવો પસ્તાવો કરશે એની
મનમાં કંદપનાઓ કરતો. કૃષ્ણમૂર્ત્ય અંતઃપુરમાં તિન્નેરીવાળા ઓરડાના
ઊંમરા આગળ આવીને ઊભો.

નેયું તો ગારણું 'બંધ હતું' !

તાળું તોડી અંદર જઈને નેયું તો ધર ખાલી ! ખૂણામાં
લોદાની પેડી ઉઘાડી પડી હતી, તેમાં ઘરેણુંનું નામનિશાને નહોતું !

ચંતિના હૃદયમાં ઘડાકે કરતો એકે ધા ધાગ્યો ! તેને થયું કે
સંસાર અર્થહીન છે, અને પ્રેમ તથા વેપાર રોજગાર બધુંયે નકામું
છે. આપણે આ સંસાર પિંજરના પ્રત્યેક સળીઆ ઉપર ગ્રાણ પાથરવા
બેઠા છીએ, પરંતુ એની અંદર પંખી નથી, રાખીએ તોયે રહેતું
નથી,—તોયે રાત ને દિવસ હૃદયની ખાણનાં હીરા ને માણેક કાઢીને,
અને અધુજગતી મુક્તામાલાઓ વડે આપણે શું શયુગારવા
બેઠા છીએ !

જીંદગીને ચારે બાજુથી ગાંધી બેઠેલા સંસારના આ ખાલી
પિંજરને કૃષ્ણમૂર્ત્યે મનથી મનથી લાત મારીને દૂર હઠેલી દીકું.

કૃષ્ણમૂર્ત્યને ઓને વિષે કોઈ પણ જાતનો પ્રયાસ કરવાનું મન
થયું નહિ. મનમાં મનમાં તે બોલ્યોઃ 'મન થાય તો પાછી આવજે.'

૬૬ પાછાણુ ગુમાસ્તાએ આવીને કહ્યું: 'ગુપચુપ બેસી રહે
મા દહાકા વળશે ? શોકાણીના ખખર કાઢવા બેઠેશો તો !'

આમ કહી તેણે મણિમાલિકાના બાપને ઘેર માણસ મોકલી
ઠીકો. ત્યાંથી ખખર આવ્યા કે મણિ કે મધુ બેમાંથી કાઢ ત્યાં હજી
મધુની આવ્યું નથી.

મછી ચારે તરફ શોધ શોધ મચી ગઈ. નદીને કાંઠે કાંઠે જુઓ
પાડતા પાડતા માણસો દોડ્યા. મધુની તપાસ કરવા માટે પોલીસને
ખખર આપવામાં આવી,—કેવી નોકા હતી, કાતી નોકા હતી અને
એ લોકો કયે રસ્તે ગયાં તેનો કંઈજ પતો લાગ્યો નહિ.

અધી આશાઓ છોડીને એક દિવસ રૂણીમૂવણે સાંજે પોતાના શ્યનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. તે દિવસે ગોઝળાઆઠમ હતી, સવારનો મૂશળધાર વરસાદ પડતો હતો ! આઠમના તહેવાર ટાંકણે ગામની બહાર મેળો ભરાયો હતો. ત્યાં રામલીલા થતી હતી. મૂશળધાર વરસતા વરસાદના અવાજમાં રામલીલાનો અવાજ ધીમે પડીને કાને પહોંચતો હતો.

રૂણીમૂવણે એકલો અરખામાં બેઠો હતો. વાદળોની કવા, વરસાદના ઊંટા અને નાટકનું ગાયન ઘરમાં પ્રવેશ કરતું હતું, પણ તેનો તેને ખ્યાલ નહોતો.

ઘરની દિવાલ ઉપર એક કલાકારે અનાવેલી લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની છબીઓ લટકતી હતી. અભરાષ્ટ્ર ઉપર એક દુવાલ અને એક અંગૂઠો હતો, એક બે સાડીઓ હતી, 'જાણે હમણું વાપરવાની હોય તેવી રીતે બધું લટકાવેલું' હતું.

ઓરડાના ખૂણામાં ટિપાઈની ઉપર પિત્તળની ડબીમાં મશિન માલિયાઓ પોતાને હાથે અનાવેલાં કેટલાંક પાન સુકાઈને પચ્યાં હતાં.

કાચના કખાટમાં તેણે આળપણથી સંધરેલા ચીનાઈ માટીનાં પૂતળાં, અતરતી શીશીઓ, રંગીન કાચની ફૂલદાનીઓ, કીમતી પાણીઓ, સમુદ્રના મોટા મોટા શંખકાંડા, અને સાણુ વગરની ખાલી ડબીઓ સુઢાં બધું ખૂબ સાચવીને ગોઠવેલું હતું. આસ પ્રકારના ગોળાવાળું એક કેસેસિનનું ફાનસ તેને ખૂબ જ ગમતું હતું, અને તે દરરોજ જાતે તેને સાફસફ કરીને પોતાના હાથે જ સજાવીને તે ખાટી પર લટકાવતી, તે ફાનસ હજી પણ ત્યાં જ હતું, અને સ્થાનગતીને ઊભું હતું, માત્ર આ નાનકડું ફાનસ જ આ શયનખંડમાં મણિમાલિકાની છેલ્લી પળનું મૃગું સાક્ષી હતું. બધું જ ખાલી કરીને જ આશુ જન્ય છે તે પણ આટલાં ચિદ્રો, આટલો ઇતિહાસ, અને તમામ જડ ચીજો ઉપર પોતાના સજીવ હૃદયના આટલા સ્નેહાક્ષરો મૂકતું જન્ય છે !

આવ, મણિમાલિકા આવ ! તારો દીવો તું સજાવ, તારા ખોરડામાં તું અજવાળું કર ! આવનાની સામે ઊભી રહીને ટાપટીપથી તારી સાદી તું પહેર ! તારી ચીજો બધી તારા આવવાની રાહ જોઈ રહી છે ! તારી પાસેથી કોઈ કશું જ માગવાનું નથી, માત્ર તું આવીને, તારા અક્ષય ધૌવત વડે અને તારા નિર્મળ સૌન્દર્ય વડે આરે તરફની આ બધી વિપુલ, નિરાધાર, જડ વસ્તુઓને, પ્રાણતી એકતામાં સંજીવ કરી નાખ ! આ બધી મૂક નિહાવ વસ્તુઓના અખ્યક્ત રૂદનથી આજે તો આ ઘર આખું રમસાન જેવું બની મથું છે.

મોડી રાતે ક્યારે વરસાદ બંધ ચઢી ગયો, ને રમસાની બધી ચર્મ તેરી ખખર નથી. પણ ફણીબૂલણ તો ઝૂંખામાં જોમ જોડો હતો તેમ જ જોડો રહ્યો. બારીની બહાર એવો વિશ્વગ્રાપી ગાઢ અંધકાર હતો કે એ જોઈ એને લાગતું હતું કે સામે જમણીની મગનમેડી દરવાજો છે !—અહીં જોમા રહીને રોતાં રોતાં ખૂંસ પારી ફોગ તો

ધણા વખતથી ખોવાયેલી ચીજ એક વખત તો જરૂર જોવા મળે !
—આ કાળજી કાળા મૃત્યુના પટ ઉપર, આ અતિ કઠોર કસોટી પથ્થરની ઉપર પેલા ખોવાયેલા સોનાની રેખા જરૂર પડે !

એટલામાં એક હક હક અવાજની સાથે ધરણીનો ઝમઝમ અવાજ એને કાને પડ્યો. એ અવાજ નદીના ઘાટ પરથી આવતો હોય એવું એને લાગ્યું. તે વળતે નદીનું પાણી અને રાત્રિનો અંધાર અને ઝોકાકાર થઈ ગયા હતાં.

ફણીભૂષણ પુલકિત થઈ ગયો. તે આંખો ખેંચી ખેંચી, અંધારું ભેદી ભેદીને જોવાની કાશીશ કરવા લાગ્યો; એનું હૃદય એટલું કૂચતું હતું, અને દષ્ટિ એટલી વ્યગ્ર બનતી હતી કે એ હૃદય અને દષ્ટિ બન્ને દૂખવા આવીયાં.

પરંતુ કશુંયે દેખાયું નહિ. જેમ જેમ તે જોવાનો વધારે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, તેમ અંધારું વધારે ગાઢ થવા માંડ્યું, તે જગત વધારે છાયામય થતું ગયું. પોતાના મૃત્યુ મંદિરની બારીએ અકસ્માત અતિથિને આવેલો જોઈ ઝડપથી મધરાત્રિએ પડેલો ફેંટી દીધો.

હવે અવાજ ધાટનું બિપત્તું પર્ગથિયું છોડીને ધર તરફ આગળ વધવા માંડ્યો, અને છેક ધરની સામે આવીને અટક્યો. દરવાજો ખંધ કરીને દરવાજા રામલોલા જોવા ગયો હતો. હવે એ ખંધ બારણું ઉપર હક હક કરતા ધા પડવા લાગ્યા.—જાણે ધરણીની સાથે સાથે કાઈ કઠોર ચીજ બારણું ઉપર આવીને અથડાતી હોય એવું લાગતું હતું.

ફણીભૂષણ હવે રહી શક્યો નહિ. અંધારા ઓરડા વટાવીને, અંધારામાં નીસરણી ઊતરીને એ છેક નીચે ખંધ બારણા આગળ આવીને બેઠો. પણ બારણાને ખદારથી તાળું મારેલું હતું.

ફણીભૂષણે બે હાથે બારણું હલાવ્યું—તરત જ તેના આધાતથી

અને અવાજથી તે ચમકીને જાગી ગયો. હવે તેને ખબર પડી કે પોતે જિંદગીમાં નીચે જીવરી આવ્યો હતો. એના આખા શરીરે પરસેવો વળી ગયો હતો. કાચ પગ ઝરફના જેવા ઠંડા પડી ગયા હતા, અને હૃદય હોલવાવા માંડતા દીવાની પેઠે લકલકે ચતું હતું.

સ્વપ્ન જોડી જતાં ખબર પડી કે બહારથી ટ્રાકનો અવાજ આવતો નથી. માત્ર શ્રાવણનો મેહુલો અમ જમ કરતો વરસો રહ્યો હતો, અને તેની સાથે રામચીલાવાળા ડોકરાઓનો ગાવાનો અવાજ બળી ગયો હતો.

જો કે આ આખીયે ઘટના કેવળ સ્વપ્ન હતું, પરંતુ કુણીમૂવણને તે એટલી બધી સત્ય લાગી કે તેને ચથું કે હું થોડો મોડો પડ્યો, થોડા વારંતે મારી આજ્ઞા પાર પડતી રહી ગઈ. વરસાદની સાથેસાથે દુરથી આવતો ભૈરવીના માનનો ધ્વનિ તેને કહેવા લાગ્યો: 'આ જાગરણ પોતે સ્વપ્ન છે, આ જમત સ્વયં મિથ્યા છે.'

બીજો દિવસે પણ રામચીલા હતી, અને દરવાનને પણ રાત હતી. કુણીમૂવણે આજે આખી રાત દરવાજે ઉઘાડો રાખવાનો ફક્ત કર્યો હતો.

દરવાને કહ્યું: 'મેળા ટાંકણે અનેક મામથી અનેક જાતના માન્યપ્રો આવ્યા હોય છે, એટલે દરવાજે ઉઘાડો રાખવાની હિંમત નથી આવતી.'

પણ કુણીમૂવણે તે વાત માની નહિ.

દરવાને કહ્યું: 'તો હું આખી રાત જોએ જોએ ગોડી કરીશ.'

કૃષ્ણભૂષણે કહ્યું: 'એ નહિ બને, તારે રામલીલા જોવા જવાનું જ છે.'

દરવાન નવાઈ પામી ગયો.

ખીજે દિવસે સાંજે દીવો હોત્રવી નાખીને કૃષ્ણભૂષણ પોતાના શયનખંડની પેલી ખારીમાં આવીને બેઠો. આકાશમાં ખાલી વાદળો હતાં, અને ચારે તરફ જણે કંઈ બનાવની રાહ જોવાતી હોય એવી નિરતબ્ધતા હતી, દેડકાંને અજ્ઞાત કંકરવ અને રામલીલાના ગાયનનું બરાડા આ સ્તબ્ધતાને હણી શકતા નહોતા, પરંતુ તેમાં માત્ર એક પ્રકારનો ન સમગ્રય તેવો અદ્ભુત રસ ઉમેરતા હતા.

મોડી રાતે એક વખત દેડકાં, અને તમરાં, અને રામલીલાવાળા છોકરાં બધાંયે ચૂપ થઈ ગયા હતા, અને રાતના અંધારાની ઉપર વળી ખીણું કસાડતું અંધારું આવી પડ્યું હતું.

કૃષ્ણભૂષણ સમજી ગયો કે હું, વખત થયો છે.

અર્ધશકતી પેઠે આજે પણ નદીના કાંઠ ઉપર ઠક ઠકને ઝમ ઝમ અવાજ ધવા લાગ્યો. પરંતુ કૃષ્ણભૂષણે એ તરફ નજર કરી નહિ. તેને ખીંક લાગી કે વખતે હું અધીરો ગતી જોવા જાઉં, કે આંધો પાછો ચાઉં તો મારી ધમ્મજ ને શ્રમ બધુંયે નકામું થઈ જાય! વખતે ઉત્સાહનો વેગ મારી ઈંદ્રિયોની શક્તિને મૂક બનાવી નાખે!

તેણે પોતાની બધી શક્તિઓનો ઉપયોગ પોતાના મનને દમાવવામાં કર્યો, અને લાકડાની મૂર્તિની પેઠે જડ બનીને દાક્ષ્યા આપ્યા વગર બેસી રહ્યો.

ઝમ ઝમ અવાજ આજે માટ પરથી વધીને ધીમે ધીમે આગળ આવ્યો, ને ઉધાડા બારણામાં દાખલ થયો, અંતઃપુરની ગોળ નિસરણી ચડીને તે અવાજ ફરતો ફરતો ઉપર આવતો હોય એવું લાગતું હતું.

ફણીભૂષણ હવે પોતાને વશ રાખી શક્યો નહિ. તોફાનમાં સપડાયેલી હોડકાની પેઠે તેનું હૃદય પછાડ ખાવા લાગ્યું, અને તેનો શ્વાસ રૂંધાવા માંડ્યો.

ગોળ નિસરણી પરથી એ ઝમ ઝમ અવાજ ઓસરીમાં ચમકે, ધીમે ધીમે ઓરડાની પાસે આવવા માંડ્યો. છેવટે બરાબર તે શયનખંડના બારણા આગળ આવીને તે થંભ્યો. હવે કોમરો ઓળંગે એટલી જ વાર હતી.

ફણીભૂષણ હવે રહી શક્યો નહિ. તેનો રૂંધાયેલો શ્વાસ એક પળમાં પ્રચળ વેગથી નીકળી પડ્યો—તે વીજળી વેગે ખુરશીમાંથી ઊઠીને જમો ચમક્યો, ને રોતો રોતો સીસ પાડી ઊઠ્યો:

‘ મણિ ! ’

તરત જ તે ચમકીને ઝગી ગયો. એયું તો એના જ એ આકુળ ચિત્કારથી ઓરડાની છત સુધાં પ્રતિધ્વનિત થઈ ગઈ હતી, મહારથી દોડકાને અવાજ અને રામલીલાલાના છોકરાઓના ખેડેલા મળાના બરાડા સંજોળાતા હતા.

ફણીભૂષણે જોરથી પોતાનું કપાળ ઠોક્યું.

બીજે દિવસે મેળો હીડી ગયો કે.

દુશનદારે અને રામચીલાલાના જતા રહ્યા છે. કાળીજીવને દુઃખ થયો કે આજે સાંજ પછી હું ધરમાં એકલા જ રહેવાનો છું.

તોફરોએ ચત્રમાં વિચાર કરી નક્કી કર્યું કે આજુ-બાને હંધક તંત્ર સાધના કરતા ધાગે છે.

કાળીજીવણે આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યો.

ખાલી ધરમાં સાંજે કાળીજીવણ એટલા પારી આગળ ખેડો હતો. તે દિવસે આઝાદશમાં બહુ વાટનાં નહેતાં, અને ધોળેલી નિર્મળ દવામાં આઝાદશના તારાઓ અતિશય ઉત્તરવળ, દેખાતા હતા. વદ દશમના ચંદ્રમાને ઊગવાને બહુ વાર હતી. મેંદો ફડી જવાને લીધે, એ ફડે વહેતી નદીમાં એકે નોકા દેખાતો નહેતો, અને હિસવનાં જાગરણ કરી કરીને થાડેજુ' ગામ એ રાતના ઉત્તરવળ પછી આજે ગાદ નિદ્રામાં પડ્યું હતું.

કાળીજીવણ એક ખુરશીમાં ખેડીને, ખુરશીની પીઠ ઉપર માથું ઉંચું કરીને તારા જોતો હતો. તેને તેનો જૂતકણ યાદ આવતો હતો—તે વખતે તેની ઉંમર ગોળગોળ વરસની હતી. તે દલકતાની દાસેજમાં જન્મ્યો હતો. સાંજે ગોઠદીધિના મેદાનમાં ધાસ ઉપર ચિત્ર ચક્ષને પડ્યો પડ્યો, હાથનું ગોળીકું કરી તે અનંત આઝાદશના તારાઓ જોયા કરતો. અને નદીકિનારે આવેલા સસરાના ધરના એક એકાંત ગોરણમાં એટલી સીદ વરસની વધે પડેએલી મળીનું ઉત્તરવળ સુક્રામળ મુખ યાદ કરતો ! એ વખતનો એ વિરહ દેવો મધુર હતો ! તે વખતના એ તારાઓના ઝગઝગ ચૈવનના ધનધારાઓની સાથે સાથે દેવા વસંતરાગેણ ચલિતજલમ્યામ્ વાંછી જોડતા !

આજે એના એ જ તારાઓએ આઝાદશમાં આગની શાલીથી મોહંમુદશરના સ્લોકો લખી રાખ્યા છે, ને ફડે છે :

ઝમ ઝમ અવાજ આજે પાટ પરથી વધીને ધીમે ધીમે આગળ આવ્યો, ને ઉઘાડા પારણામાં દાખલ થયો, અંતઃપુરની ગોળ નિસરણી ચડીને તે અવાજ ફરતો ફરતો ઉપર આવતો હોય એવું લાગ્યું હતું.

ફણીભૂષણ હવે પોતાને વચ રાખી ચક્રો નહિ. તોફાનમાં સપડાયેલી હોડકીની પેઠે તેનું હૃદય પગાડ ખાવા લાગ્યું, અને તેના આસ રૂંધાવા માંડ્યો.

ગોળ નિસરણી પરથી જો ઝમ ઝમ અવાજ ઓસરીમાં યાદને, ધીમે ધીમે, ઓરડાની ખાસે આવવા માંડ્યો. છેવટે બરાબર તે શયનખંડના પારણા આગળ આવીને તે થંક્યો. હવે કોમરો ઓળંગે એટલી જ વાર હતી.

ફણીભૂષણ હવે રહી ચક્રો નહિ. તેના રૂંધાયેલા આવેગ એક પળમાં ત્રણળ વેગથી નીકળી પડ્યો—તે વીજળી વેગે ખુરશીમાંથી છૂટીને બોલો થઇ ગયો, ને રેતો રેતો ચીસ પાડી બેઠ્યો:

‘ મથિ ! ’

તરત જ તે ચમકીને ઝગી ગયો. જોયું તો એના જ એ આકુળ ચિત્કારથી ઓરડાની છત સુધ્ધાં પ્રતિધ્વનિત થઈ ગઇ હતી, અહારથી દેડકાનો અવાજ અને રામલીલાલાળા છોકરાઓના ખેડેલા મળાના બરાડા સંભળાતા હતા.

ફણીભૂષણે જોરથી પોતાનું કપાળ ઠોક્યું.

બીજો દિવસે મેળા ઉઠી ગયો છે.

દુકાનદારો અને રામલીલાવાળા જતા રહ્યા છે. ફણીબૂવણે હુકમ કર્યો કે આજે સાંજ પછી હું ધરમાં એકસો જ રહેવાનો છું.

નોંકરોએ મનમાં વિચાર કરી નક્કી કર્યું કે આજુ-રાતે કંઈક તંત્ર સાધના કરતા લાગે છે.

ફણીબૂવણે આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યો.

આલી ધરમાં સાંજે ફણીબૂવણ એકસો પારી આગળ બેઠો હતો. તે દિવસે આકાશમાં બહુ વાદળો નહોતાં, અને ધોરેલી નિર્મળ હવામાં આકાશના તારાઓ અતિશય ઉજ્જવળ દેખાતા હતા. વદ દશમના ચંદ્રમાને ઊગવાને બહુ વાર હતી. મેંદો ઊડી જવાને લીધે, એ કાંઠે વહેતી નદીમાં એક નૌકા દેખાતી નહોતી, અને ઉત્સવનાં જાગરણ કરી કરીને થાકેલું ગામ એ રાતના ઉજાગરા પછી આજે ગાદ નિદ્રામાં પડ્યું હતું.

ફણીબૂવણ એક ખુરશીમાં બેસીને, ખુરશીની પીઠ ઉપર માથું ઉંચું કરીને તારા જોતો હતો. તેને તેનો જૂતકાળ યાદ આવતો હતો—તે વખતે તેની ઉંમર ઝોગણીસ વરસની હતી. તે કલકત્તાની કોલેજમાં લખતો હતો. સાંજે ગોલ્ડીધિના મેદાનમાં ઘાસ ઉપર ચિત થઈને પડ્યો પડ્યો, હાથનું 'ગોશીકું' કરી તે અનંત આકાશના તારાઓ જોયા કરતો. અને નદીકિનારે આવેલા સસરાના ઘરના એક એકાંત ઓરડામાં બેઠેલી ચૌદ વરસની વયે પહોંચેલી મણીનું ઉજ્જવળ સુદામળ મુખ યાદ કરતો ! એ વખતનો એ વિરહ કેવો મધુર હતો ! તે વખતના એ તારાઓના ઝંખારા યૌવનના ધજધારાઓની સાથે સાથે કેવા વસંતરાગેણ ચતિતાલમ્યામ્ વાગી ઊડતા !

આજે એના એ જ તારાઓએ આકાશમાં આગની શાહીટ્ટી મોહંમુદશારના શ્લોકો લખી રાખ્યા છે, ને કહે છે:

ઝમ ઝમ અવાજ આજે બાટ પરશી વધીને ધીમે ધીમે આગળ આવ્યો, ને ઉઘાડા ખારણામાં દાખલ થયો, અંતઃપુરની ગોળ નિસરણી મડીને તે અવાજ ફરતો ફરતો ઉપર આવતો હોય એવું લાગતું હતું.

ફણીભૂષણ હવે પોતાને વશ રાખી શક્યો નહિ. તોફાનમાં સપડાયેલી હોડકાની પેઠે તેનું હૃદય પછાડ ખાવા લાગ્યું, અને તેનો આસ રૂંધાવા માંડ્યો.

ગોળ નિસરણી પરથી એ ઝમ ઝમ અવાજ ઓસરીમાં ધમને, ધીમે ધીમે, ઓરડાની પાસે આવવા માંડ્યો. છેવટે ખરાબર તે શ્વયનખંડના ખારણા આગળ આવીને તે થંભ્યો. હવે ઊમરો ઓળંગે એટલી જ વાર હતી.

ફણીભૂષણ હવે રહી શક્યો નહિ. તેનો રૂંધાયેલો આવેગ એક પળમાં પ્રખળ વેગથી નીકળી પડ્યો—તે વીજળી વેગે પુરશીમાંથી બહીને ઊભો થઇ ગયો, ને રોતો રોતો ચીસ પાડી બહાર:

‘ મથિ ! ’

તરત જ તે ચમકીને ઝગી ગયો. જોયું તો એના જ એ આકુળ ચિત્કારથી ઓરડાની છત સુધ્ધાં પ્રતિધ્વનિત થઈ ગઇ હતી, ખંડારથી દેડકાનો અવાજ અને રામલીલાલાળા છોકરાઓના ખેલના મગાના ખરાડા સંભળાતા હતા.

ફણીભૂષણે જોરથી પોતાનું કપાળ ઠોક્યું.

બીજે દિવસે મેળો હટી ગયો છે.

દુકાનદારો અને રામલીલાવાળા જતા રહ્યા છે. ફણીબૂવણે હુકમ કર્યો કે આજે સાંજ પછી હું ધરમાં એકલો જ રહેવાનો છું.

નોંકરોએ મનમાં વિચાર કરી નક્કી કર્યું કે આજુરાતે કંઈક તંત્ર સાધના કરતા લાગે છે.

ફણીબૂવણે આખો દિવસ ઉપવાસ કર્યો.

આલી ધરમાં સાંજે ફણીબૂવણ એકલો પારી આગળ બેઠો હતો. તે દિવસે આકાશમાં બહુ વાદળો નહોતાં, અને ધોરેલી નિર્મળ હવામાં આકાશના તારાઓ અતિશય ઉજ્જવળ દેખાતા હતા. વદ દશમના ચંદ્રમાને ઊગવાને બહુ વાર હતી. મેંદો ઉડી જવાને લીધે, એ કાંઈ વહેતી નદીમાં એકે નૌકા દેખાતી નહોતી, અને ઉત્સવનાં જાગરણ કરી કરીને થાકેલું ગામ બે રાતના ઉજાગરા પછી આજે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યું હતું.

ફણીબૂવણ એક ખુરશીમાં બેસીને, ખુરશીની પીઠ ઉપર માથું ઉંચું કરીને તારા જોતો હતો. તેને તેનો ભૂતકાળ યાદ આવતો હતો—તે વખતે તેની ઉંમર ઝોગણીસ વરસની હતી. તે કલકત્તાની કોલેજમાં અણુતો હતો. સાંજે ગોલ્ડીધિના મેદાનમાં ઘાસ ઉપર ચિત થઈને પડ્યો પડ્યો, ટાયનું જોશીકું કરી તે અનંત આકાશના તારાઓ જોયા કરતો. અને નદીકિનારે આવેલા સસરાના ઘરના એક એકાંત ઝોરડામાં બેઠેલી ચૌદ વરસની વયે પહોંચેલી મણીતુ ઉજ્જવળ સુક્રામળ મુખ યાદ કરતો ! એ વખતનો એ વિરહ કેવો મધુર હતો ! તે વખતના એ તારાઓના અંધારા ચૌવનના કળકારાઓની સાથે સાથે કેવા વસંતરાગેણ ચતિતલ્લમ્યાન્ વાંગી ઊડતા !

આજે એના એ જ તારાઓએ આકાશમાં આગની સાહીથી મોહંમુદશરના શ્લોકો લખી રાખ્યા છે, ને કહે છે:

સંસારો ડ વમતીવ વિચિત્ર : ।

જોતજોવામાં બધા તારાઓ લુપ્ત થઈ ગયા, આકાશમાંથી એક અંધકાર ઉતર્યો, પૃથ્વી પરથી એક અંધકાર ઉપર ચડ્યો; અને આંખનાં બે પાંપચાંની પેઠે જોવા થઈને એકરૂપ બની ગયા.

આજે ફણીમૂવણનું ચિત્ત શાંત હતું. તેને ખાતરી હતી કે આજે મારી મનોકામના પૂર્ણ થશે, આજે મૃત્યુ સાધકની આગળ પોતાનું રહસ્ય જરૂર પ્રગટ કરશે.

ગર્ભ રાતની પેઠે પેઠો અવાજ આજે પણ નદીના પાણીમાંથી નીકળીને ઘાટનાં પગથિયાં ઉપર આવ્યો. ફણીમૂવણ અને આંખો ઉઘાડી રાખી સ્થિર અને દૃઢ ચિત્તે, આસન વાળી બેઠો.

અવાજ દરવાન વગરના દરવાજામાં પેઠો—અવાજ નિર્ગત અંતઃપુરની ગોળ નિસરણી ઉપર ગોળ ગોળ ફરતો ચડવા લાગ્યો; અવાજે લાંબી ઓસરી વડાવી દીધી;—અને શયનખંડના આરણ્ય આગળ આવતીને પવકનાર બોલ્યો.

ફણીમૂવણનું હૃદય વ્યકુલ બની ગયું, અને આખે શરીરે રે માંચ બડા થઈ ગયા. પરંતુ આજે તેણે આંખો ઉઘાડી નહિ.

અવાજે ઉમરો ઝાળંગો અંધારા ચોરડાની અંદર પ્રવેશ કર્યો.

અંશરાધ ઉપર સાડી ચૂકવેલી છે, ખોટીએ કેદોસીતનો દીવો લટકાવેલો છે. ટિપાઈ ઉપર પાનપેટીમાં મુઝાયેલાં પાન પડ્યાં છે, અને કપાટમાં કંઈ કંઈ વિચિત્ર ચીજો સરેલી છે—એ દરેક જગ્યાએ

પર પોતાની દષ્ટિ સ્થિર કરી. જમણા હાથ ઊંચો કરી તેને પોતાની પાછળ આવવાનો મૂર્છા સંકેત કર્યો. એની ચાર આંગળીઓનાં હાથમાં પર હીરાની વીંટીઓ ઝળહળી રહી હતી.

ફણીબૂષણ મૂઢની પેઠે ઊડીને ઊભો થયો.

હાડપિંજર ખારણા તરફ ચાલ્યું, એના હાડકે હાડકે ધરણીનો કઠોર અવાજ થવા લાગ્યો. ફણીબૂષણ પાશ્વરી બંધાયેલી પૂતળીની પેઠે તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

પરસાળ ઝોળંગી, ગાઢ અંધકારવાળી ઝોળ નિસરણી ઊતરીને, ખટ ખટ ઠક ઠક ઝમ ઝમ અવાજ કરતું હાડપિંજર નીચે આવ્યું. પછી ન એની ઓસરી વટાવી, નિર્જન, નિરતેજ, દરવાજા આગળ આવ્યું છેવટે દરવાજો વટાવી ઈટાથી જડેલા બગીચાના રસ્તામાં આવ્યું. ઈંટો પર હાડકાંનો ઠક ઠક અવાજ થવા લાગ્યો. ત્યાં ઝડપાત એટલા બધાં હતાં કે ફીણ ચાંદની તેમાંથી ચળાઇને પૃથ્વી પર આવી જ શકતી નહોતી, ચોમાસાના એ ગાઢ અધારામાં થઇને, પતંગિયાના ઝગમગાટમાં થઇને, બંને જણાં નદીના ઘાટ પર આવીને ઊભાં.

ઘાટમાં જે આરેથી અવાજ ઉપર આવ્યો હતો, તે જ આરા આગળ આવીને આ ધરણીથી સંબંધ હાડપિંજરે. પોતાની ટટાર મતિએ, કઠોર અવાજ કરતાં કરતાં એક પછી એક બગચિયાં ઉતરવા માંડ્યાં. બેય કાંઠે છલકાતી, ચોમાસાની નદીના પ્રબળ પ્રવાહ ઉપર ચાંદનીનો એક લાંબો લિસોટો પડ્યો હતો. તે ઝગમગ ટગમગ થતો હતો.

હાડપિંજરે નદીમાં પગ દીધો. એની પાછળ આવતા ફણીબૂષણે પણ પાણીમાં પગ દીધો. માણીનો સ્પર્શ થતાં જ ફણીબૂષણનો તંદ્રા ઢીડી ગયો.

સામે ઢાઈ નથી—ઢાઈ માર્ગદર્શક નથી ! માત્ર નદીની સામે
પાર ઝાડપાન સ્તબ્ધ બનીને ઉભાં છે. અતે તેમનાં માથાં ઉપર
ખંડિત ચંદ્રમા સાંત મૂકી આવે જોઈ રહ્યો છે. ફણીમૂવણુ રહી રહીને
'પગથી તે માથા સુધી ચથરી ઉડ્યો—એમ કરતાં પગ ખસી જતાં
તે પાણીમાં પડી ગયો. એને તરતાં આવડતું હતું, પણ એના સ્નાયુ
એના કાબૂમાં નહોતા;—સ્વપ્નમાંથી ઢેચળ એક પણ જાગૃતિના સિમાડે
આવીને, ઝીલ જ સૂણે તે અખંડ નિદ્રાને તળિયે જઈ બેઠો.'

માત પૂરી કરી સૂઝ ભારતર થોડીવાર ઉભા રહ્યા. પોતે એકદમ ચૂપ થયા ત્યારે જ તેમને ખબર પડી કે તેમના સિવાય આખું જગત ક્યારનું એ ચૂપ ને સ્તબ્ધ બની ગયું હતું.

કેટલી થે વાર સુધી હું એક અક્ષરે બોલ્યો નહિ; અને અધારામાં તેઓ મારા મોંનો લાપ પણ જોઈ શક્યા નહિ.

પછી તેમણે મને પૂછ્યું: 'આ વાત શું તમારા માન્યામાં નથી આવતી?'

મેં પૂછ્યું: 'તમારા માન્યામાં આવે છે?'

તેમણે કહ્યું: 'ના. કેમ નથી આવતી તેનાં કેટલાંક કારણો આપું. પહેલું તો એ કે પ્રકૃતિ દેવી નવલકથા લખતાં નથી, તેમને ખીણું ઘણું કાન હોય છે—'

મેં કહ્યું: 'ખીણું એ કે હું પોતે જ શ્રીયુત રૂણીભૂષણ સાહી છું.'

સૂઝભારતર જરા પણ બોંકા પડ્યા વગર બોલ્યા: 'ત્યારે તો મારું અતુમાન સાચું પડ્યું. આપની સ્તીતું નામ શું હતું?'

મેં કહ્યું: 'નૃત્યકાલી!'

ફેલ !

પૂંછડી ને માથું, રાહુ અને કેતુ એક ખીજની સામે ખાઝે તો જોવું જોવા જોવું થાય, તેવું જ આ પણ હતું. આચીન હાલદાર વંશ બે ભાગમાં વહેંચાઈને, વિશાળ મહાલયની વચમાં એક દિવાલ ચણી, એક ખીજની તરફ પીક કરીને બેસી ગયો હતો, કાઈ કાઈનું મોં જુઓ નહિ !

નવગોપાલનો છોકરો નલિન અને નનીગોપાલનો છોકરો નંદ બન્ને એક વંશના હતા, એક ઉંમરના હતા, એક જ નિશાળમાં જતા હતા, અને કુટુંબના વેરઝેર અને અગડાગાણની બાબતમાં પણ બન્નેનો એક મત હતો.

નલિનનો બાપ નવગોપાલ ખૂબ દડક માણસ હતો. તે છોકરાને ઘડી વિસામો લેવા દેતો નહિ, આજો દિવસ લાલુવા ગાળુવા સિવાય બીજી વાત નહિ. છોકરાનો રમતગમત, કપડાંલત્તાં અને ખાવાપીવાનો તમામ શોખ તેણે નિશાળની ચોપડીઓ અને નોટોના ઘોટડાની નીચે દબાવી દીધો હતો.

નંદના બાપ નનીગોપાલનું રાજ્યતંત્ર બહુ શિથિલ હતું. તેની મા તેને બહુ ટાપટીપટી સમજીને નિશાળમાં મોકલતી, ત્યારે આના નાસ્તા માટે પણ આપતી; નંદ બહુયાં, કુવશી, લખોટીઓ વગેરે મન ફાવે તેમ લેતો તે હેતો તેથી નિશાળઆગ્રામાં યશસ્વી બની ગયો.

નલિન મનમાં મનમાં પરાકાવનો અનુભવ કરી વિચાર કરતો કે નંદના બાપા જો મારા બાપા હોત, અને મારા બાપા એ નંદના બાપા હોત, તો નંદને મળ્યું હોત !

પરંતુ એવું સદ્ભાગ્ય આવે તે પહેલાં, નંદ વરસે વરસે ઈનામ જીતવા લાગ્યો. નલિન ખાલી હાથે ઘેર આવીને નિશાળના માસ્તરોના નામે પક્ષપાતનો આરોપ ચકાવવા લાગ્યો.

બાપે નલિનને ખીજ નિશાળમાં મૂક્યો, તેનાં ઘેર બહુવાવા માટે ખીજો માસ્તર રાખ્યો, બિંધમાંથી એક કલાક દાખીને બહુવાનો એક કલાક વધારી દીધો, પરંતુ પરિણામમાં કંઈ ફેર પડ્યો નહિ. નંદ એક પછી એક પરીક્ષાઓ પાસ કરતો કરતો ખી. એ. પાસ થઈ ગયો, અને નલિન ફેલ થતો થતો મેટ્રિકમાં હસાની વચમાં ભરાયેલા હિંદની પેટે અટકી પડ્યો.

એટલામાં તેના પિતાએ તેના પર દયા કરી, તેઓ મરી ગયા.

ત્રણ વરસો જ તે મેટ્રિકના વર્ગમાંથી નલિનનો મોક્ષ થયો, હવે નલિન, વીંટી, અટન, લડિયાળની એવ વગેરે ચમકાવતો નંદને એકદમ આંજી નાખતો અપતન કરવા લાગ્યો. 'મેટ્રિક ફેલ થયેલાની ચાર ઘોડાવાળી ગાડી, ખી. એ. પાસ થયેલાની એક ઘોડાવાળી માડીને ક્યાંય પાછળ મૂકી દેતી; યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી આ ઘોડાઓની સાથે ફરીફારમાં હિલી રહી શકતી નહિ.

આ તરફ નલિન અને નંદનાં સગપણ કરવા માટે કન્પાની, શાધ થઈ રહી હતી. નલિનની પ્રતિજ્ઞા હતી કે હું એવી કન્પાને પરણીશ

દે જેની કપમા ન જડે; પછી મારી ચાર ઘોડાની ત્રાડી અને મારી ત્રીને જોઈને, દાર કચ્છ ક્યાં વગર નહોતો છૂટો જ નહિ થાય.

જેને સૌથી સારું મેળવવાની આશંકા હોય છે તેજે વાળું વાળું સારું હાય આવેલું હોયું પડે છે. એટલે નજીકમાં કોઈ પણ હોકરીને જોઈ, પસંદ કરવાની નહિન દિ'મત કરી શક્યો નહિ; તેને જોઈ હતી કે વખતે બીજી કોઈ સારી હોકરી એને ચાપ આમ બોલ કોઈનું નમીજ અજવાળવા જતી ગેંડે !

કેવટે અખર મળ્યા કે રાવળપિંડીમાં કોઈ પરદેશવાસી બંગાળીને એક અતિ રૂપાળી હોકરી છે. પાણેની સુંદરીના કરતાં દૂરની સુંદરી વધારે આકર્ષક લાગે છે.

નહિન પામવ જતી ગયો. વાટ ખરચી આપીને હોકરાને કલકલ તોડાવવામાં આવી. કન્યા સુંદર તો હતી.

નહિને ક્યું: 'હવે જખ સારે છે બધા ! રૂમ હતી રાવળપિંડી પહોંચવાની કોઈની તાકાત નથી. આ હોકરીને અમે પહેલાં જોઈ હતી, પણ અમને ન ગમી એટલે સમપાણ ન ક્યું' એવું તો હવે કોઈ નહિ, કહી શકે તે ?'

વાતચીત એક રોતે પાડી ચર્ચ ગયા જેવી હતી, હપડાં ખરેણાં આપવાની ગોડવણુ ચર્ચ રહી હતી. એવામાં એક દિવસ સવારે નની ગોપાલને ઘેરથી ચિત્રચિચિત્ર થાળમાં અનેક મેટ સોગાદો લઈને કાસકાસોઓનું ટોળું બેથું ચમતે જતું દેખાયું.

નહિને ક્યું: 'એ...ઈ અખર કાદો, શું છે આ ?'

અખર આગ્યા દે નંદની બાવિ વડુને મારે કપડાંધરેણું બાંધ છે.

નહિન તરત જ હુકો ગમકાવવો બંધ રાખી, ચમકીને એકો ચર્ચ ગયો, તે ગોલ્યો: 'બધો, જોઈ આવો !'

તરત જ ગાડી લાડે કરીને ધમધમ કરતો દૂત દ્વિયો.

વિપિન હાજરાએ પાછા આવીને જણાવ્યું કે 'છોકરી કલકતાની છે, પણ છે ખાસી !'

નલિનની છાતી ફળી ગઈ. તેણે કહ્યું : 'શું કહે છે ?'

હાજરાએ માત્ર આટલું કહ્યું : 'ખાસી છોકરી છે !'

નલિને કહ્યું : 'તો જોવી જોઈશે !'

હાજરાએ કહ્યું : 'એવું શું લાગે છે !' આમ કહી એણે તબીબની અને અંગૂઠો ભેગાં કરી કાલ્પનિક રૂપિયા ખખડાવ્યા.

તક મેળવીને નલિને છોકરીને જોઈ. આ છોકરીનું નંદની સાથે નક્કી થઈ ગયું છે એવો જોમ તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેમ રાવલ પિંડીવાળા છોકરીના કરતાં તેને એ વધારે રૂપાળા લાગવા માંડી.

મૂંઝવણમાં પડી નલિને હાજરાને પૂછ્યું : 'કેવી લાગે છે ?'

હાજરાએ કહ્યું : 'જી, અમારી આંખે તો ખાસી લાગે છે !'

નલિને કહ્યું : 'પેલી સારી કે આ સારી ?'

હાજરાએ કહ્યું : 'આ સારી.'

હવે નલિનને લાગ્યું કે પેલી છોકરીની 'આંખો કરતાં આ છોકરીની આંખો મોટી છે. આની પાંપણો સારી છે; પેલોનો રંગ આના કરતાં જરા વધારે ફિક્કો છે. અને હાથમાંથી જવા દેવાય નહિ, '

નલિને વિચારમાં પડી, હુઝા ગગડાવતાં ગગડાવતાં કહ્યું : 'અરે હાજરા, શું કરીશું, કહે જોઈ ?'

હાજરાએ કહ્યું: ‘મહારાજ, એમાં અધરું શું—’ કહી ફરી તેણે તબીબની ને અંગૂઠો ભેગાં કરી કાદપનિક રૂપિયા ખખડાવ્યા.

ન્યારે અરેખરા રૂપિયા ખણિંગ ખણિંગ કરતા તીકળ્યા ત્યારે તેનું યોગ્ય ફળ આવતાં વાર લાગી નહિ. કન્યાના બાપે કાઠ નકામું બહાનું કાઢીને વરના બાપની સાથે જખરો ઝગડો કરી નાખ્યો. એટલે વરના બાપે કહ્યું: ‘તારી કન્યાની સાથે મારા દીકરા પરણાવું તો.....’ વગેરે, વગેરે.

અને કન્યાનો બાપ એના કરતાં વધારે મિજબજ કરી બોલ્યો: ‘તમારા દીકરાની સાથે જો મારી દીકરી પરણાવું તો.....’, વગેરે વગેરે.

પછી જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર, નંદને થાપ આપીને, નલિને શુભ લગ્ન શુભ મુહર્ત સમાપ્ત કરી નાખ્યાં.

પછી હસતાં હસતાં તેણે હાજરાને કહ્યું: ‘આનું નામ બી. એ. પાસ કહેવાય ! કેમ બોલતો નથી, હાજરા ? આ વખતે આપણા પેલા ધરના મોટા બાણુ ફેલ !’

થોડા દિવસમાં જ નવગોપાલને ઘેર ઢોલ નગારાં ને શરણાધરો વાગવા માંડ્યાં.

નંદને સરીરે પીટી ચોળાઈ.

નલિને કહ્યું: ‘અરે હાજરા, ખચર કાઢ જોઈ, કન્યા કોણુ છે !’

હાજરાએ આવીને ખચર આપ્યા કે કન્યા પેલી રાવણપિંડીવાળા છોકરી છે !’

‘રાવલપિંડી વાળી છોકરી ! હા ! હા ! હા !’ નલિન બેદમ ધાગ્યો. ‘ચેલા ધરના મોટા બાળુને બીજી કન્યા મળી નહિ, એટલે મારી છાંડેલી કન્યાને પરણવું પડે છે !’

હાજરા પંજી ખૂબ દસ્યો.

પરંતુ ધીમે ધીમે નલિનના હાસ્યનું તોર ઓછું થતું ગયું. તેના હાસ્યમાં કોડા પ્રવેશ્યો. એક ઝીણો સંશય તીક્ષ્ણ સ્વરે તેના હાતમાં ખોલવા ધાગ્યો : ‘હાય ! હાયમાંથી યઈ ! હેવટે નંદના નસીબની નીકળી !’

નાનકડો સંશય ધીમે ધીમે લોહી પીધેલ જળોની પેઠે મોટા થઈ ગયો—તેનો કંઠસ્વર પણ બારે થઈ ગયો.

તે બોલ્યો : ‘હવે એ કદી હાયમાં નહિ આવે ! ખરેખર રૂપાળો તો એ જ હતી ! ખૂબ છેતરાયો !’

નલિન જ્યારે અંતઃપુરમાં જમવા ગયો, ત્યારે તેની સ્ત્રીના નજવા દોષો પણ મોટા થઈને એનો ઉપહાસ કરવા ધાગ્યા.

તેને થયું કે આ સ્ત્રીએ મને ખૂબ છેતર્યો.

રાવલપિંડીમાં જ્યારે એનું સગપણ થવાનું હતું ત્યારે નલિનને તે કન્યાનો એક ફોટો મળ્યો હતો. એ બહાર દાઢીને તેણે જોવા માંડ્યો : ‘વાહવા ? શું અદ્ભુત રૂપ છે ! આવી લક્ષ્મીને મેં હાયમાં આવેલી કેદી દીધી—હું કેવો ગધેડો છું !’

લગનની સાંજે, દીવા સળગાવી, વામન વગદારી, ચાર ધોડાની ગાડીમાં બેસીને વરે પરણવા નીકળ્યો.

નાલિન પચારીમાં પડ્યો પડ્યો, હુકો ગગણવર્તા ગમડાવર્તા જે
કંઈ સાન્ન્યત મળે તે ખેંચવોતો નિષ્કુળ પ્રયાસ કરતો હતો, એવામાં
હાજરા ખુશ ખુશ થતો ચાવીને ઊભો, તે નંદની સામે જોઈ મસ્કરી
જમાવવાનું કરવા લાગ્યો.

નાલિને ખૂબ મારી: 'હરવાન !'

હાજરાએ પોતે હરવાનતો ખૂબ મારી ખોલાવ્યો !

બાબુએ હાજરાની સામે હાથ કરી હરવાનતો કર્યું: 'અથ તો
મસ્કો કાન પછ ક જાદર નિકાલ દો !'

ડિટકિટવ

હું પોલિસના ડિટકિટવ ખાતામાં નોંધરી કરતો હતો. મારા જીવનમાં માત્ર એ જ લક્ષ્ય હતું—એક મારી સ્ત્રી, અને પીત્તે મારો ધંધો.

પહેલાં હું સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતો હતો. પરંતુ સંયુક્ત કુટુંબમાં મારી સ્ત્રીનું માન જોઈએ તેવું સચવાતું નહોતું, તેથી હું લાઈની સાથે ઝગડો કરીને જુદો પડી ગયો. લાઈએ જ કમાઈને મને પાળી ચોષી મોટા કર્યો હતો; એટલે, એકદમ ઓને લઈને તેમનાથી છૂટા પડી જવામાં મેં સાહસ કરી નાખ્યું હતું.

પરંતુ મારામાં કદી આત્મવિશ્વાસની ખામી તમે નહિ જુઓ. મને ચોક્કસ ખાતરી હતી કે રૂપાળી ઝોરતને જેવી રીતે હાથ કરી છે, તેવી રીતે રોસાયેલી લાગ્યશક્તીને પણ હું હાથ કરવાનો જ. મહિમચંદ્ર આ સંસારમાં કાઈનાથી પાછળ રહી જાય એ વાત અને જ નહિ.

પોલીસ ખાતામાં મેં સાધારણ પોલીસ તરીકે પ્રવેશ કર્યો હતો, પણ થોડા જ વખતમાં હું હિટ્ટિટવ પદ સુધી પહોંચી ગયો હતો.

અગમગતી જ્યોતર્માંથી પણ જેમ કાજળ નીકળે છે તેમ, મારી સ્ત્રીના પ્રેમમાંથી પણ ઇર્ષ્યા અને વડેમની મલીનતા બહાર નીકળતી, એથી મારી નોકરીમાં જરા હરકત આવતી;—કારણ કે પોલીસની નોકરી જ એવી રહી, એમાં સ્થાનાસ્થાનનો કે કાળઅકાળનો વિચાર કરવો પાડવે નહિ; એકદું, સ્થાન કરતાં અસ્થાન, અને કાળ કરતાં અકાળનો જ વિચાર વધારે કરવો પડે છે—આથી કરીને મારી સ્ત્રીનો સ્વભાવસિદ્ધ વહેમ ખૂબ જ વધી પડતો.

તે મને ખીવડાવવા માટે કહેતી: ‘તમે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રહી પડો છો, ને દાક દલાડો મને મોં દેખાડો છો—તે તમને મારા પર વહેમ નથી આવતો ?’

જવાબમાં હું કહેતો: ‘વહેમ લાવવાનો મારો ધધો છે, એટલે ધરમાં હું વહેમને રાખતો નથી.’

સ્ત્રી કહેતી: ‘પણ વહેમ લાવવાનો મારો ધધો નથી—મારો એ સ્વભાવ છે. મને તમે જરા પણ વહેમનું કારણ આપો તો હું નહિ ચૂકું !’

હિટ્ટિટવ લાઇનમાં હું સૌથી આગળ આવી જઈશ, ને નામ કાલીશ, એવી મારી દડ પ્રતિજ્ઞા હતી. આ સંબંધમાં જેટલી જેટલી વાર્તાઓ ને નિગદ્યો છે તે બધાં થે મેં ક્યારનાં વાંચી નાખ્યાં છે.

પરંતુ એ વાંચીને તો કેવળ મારા મનની અધીરાઈ અને અસંતોષ જ વધવા લાગ્યો.

કારણ કે આપણા દેશના યુનેયારો ગિરકુત્ર ખીણને મૂર્ખ

હોય છે, તેમના ગુનાઓ પણ નહીંવા ને સહેલા હોય છે—તેમાં જલિલતા કે દુર્ગમતા જેવું કંઈ હોતું જ નથી, આપણા દેશના ખૂની લોકો માણસને મારી નાખવાનો બીજાણ ઉશ્કેરાટ કેમે દિલમાં દબાવી રાખી શકતા નથી. શિકારી જે બળ પાથરે છે તેમાં એ પોતે જ મોડા વખતમાં માથેથી પગ સુધી ફસાઈ પડે છે—ગુનાવી સુગાલમાંથી છટકી જવાની ચાલાકી તેને બિલકુલ આવડતી જ નથી.

આવા નિર્જીવ દેશમાં ડિટકિટવનું કામ કરવામાં નથી કંઈ મળ કે નથી કંઈ ગૌરવ !

બડ બાબર મારવાડી જુગારીને મેં ધડીકમાં ગિરફતાર કર્યો, ત્યારે હું ફટલીયે વાર મનમાં બોલ્યો હતો : ‘ અરે ઓ ગુનેગાર કુલ-કલક ! પારકાની પાપમાલી કરવી એ ચતુરચુનણ ઉસ્તાદોનું કામ છે; તારા જેવા અનાડી બુધ્ધુએ તો સાધુ બાવા થઈ જવું જોઈએ ! ’

ખૂનીને પકડ્યા પછી હું ફટલીયે વાર તેને ઉદ્દેશીને મનમાં મનમાં બોલ્યો હતો : ‘ સરકારનાં જખરદસ્ત ફાંસીનાં લાકડાં થું તારા જેવાં દમ વગરનાં પ્રાણીઓને માટે બનાવ્યાં હશે!—તારામાં નથી ઉદાર કલ્પના શક્તિ, કે નથી કઠોર આત્મસંયમ ! તમે તે બેટાઓ થું કરવા ખૂની બનવા દોડતા હશો ! ’

હું મારી કલ્પનાની આંખે લંડન અને પારિસનાં માણસોની સીડવાળા રસ્તાઓની બંને તરફ બરફથી ભીની ગગનચુંબી ઈમારતો જોતો, ત્યારે મારું શરીર રોમાંચિત બની જતું. હું મનમાં મનમાં વિચારતો કે આ મહાકવો અને આ રસ્તાઓ તથા ગલીઓમાં થઈને જેવો જનપ્રવાહ, ધધાએતો પ્રવાહ, ઉત્સવોનો પ્રવાહ, અને સૌન્દર્યનો પ્રવાહ રાત ને દિવસ વહી રહ્યો છે, તેવો જ એક ભયંકર, ખૂની અને મારી ખાનારો ગનાએતો પ્રવાહ પણ તે બધાની અંદર થઈને

પોતાનો માર્ગ કરી રહ્યો છે: એને જ લીધે યુરોપિયન હાસ્યવિનોદ અને શિક્ષાચારે આવી પ્રચંડ લીપલુ રમણીયતા પ્રાપ્ત કરી છે.

અને, આપણા કેલકત્તાના રસ્તા પરનાં ખુદશીં જારીઓવાળાં મકાનોમાં શું છે? રસોઈપાણી, ધરકામ, પરીક્ષાના પાઠ, જાણ સોગઠાંતી બેઠક, વરવહુના કહ્યા, બહુ તો ભાઈબાઈની બોલચાલ અને દોરડની સલાહ સિવાય ત્યાં ખીલું કંઈ જ ન મળે! દોઈ પણ ઘર તરફ નજર કરતાં કદીયે એવું ન લાગે કે અત્યારે આ પળે આ ઘરના દોઈ એક ખૂણામાં દોઈ શયતાન ભરાઈ બેઠા છે, ને મૂઠ પર તાવ દઈ રહ્યો છે!

હું ધણી વખત રસ્તામાં બહાર ફરવા નીકળી પડતો, ને જતા આવતા માણસોનાં મોં અને ચાલવાનો ભાવ જારીકાર્થી બેઠ રહેતો.—ભાવ અને દંગ પરથી જો દોઈના પશુ ઉપર મને જરા બેટલો પણ વહેમ પડે તો હું ધણી વખત છૂપી રીતે તેની પાછળ જતો, ને તેનાં નામકામ ધંધો વગેરે જોધી કાઢતો; પણ છેવટે બિલકુલ હતાય થઈ જતો કાગલુ કે એ માણસ ભલો, બોળો ને સાદો માલમ પડતો; એટલે સુધી, કે એનાં સર્ગાવહાણાં ને ભાઈઓ પણ એના સંબંધમાં એની પીઠ પાછળ દોઈ જોડો અપવાદ દેવાવનાં જણાતાં નહિ.

એક વખત, જતા આવતા લોકોમાં જે માણસ મને સૌથી મોટો બદમાશ લાગ્યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ એને જોતાં જ મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે દમણાં જ આ માણસ દોઈ મદાન દુષ્ટમ્ કરીને આવ્યો છે, તે માણસ, તપાસ કરતાં મને એક રોકાલરશિપ રફલનો ખીજ નંગરનો પંડિત માલમ પડ્યો હતો, અને લગ્નાવવાનું કામ પૂરું કરીને સીધો રફલમાંથી ઘેર જતો હતો.

મને ખાતરી છે કે આવા બધા માણસો ખીજ દેશમાં

જન્મ્યા હોત તો ચોક્કસ પ્રખ્યાત ચોર કે ઘાડપાડુઓ જ થાત; પરંતુ કેવળ માત્ર જરૂરી છવનશક્તિ અને પૂરતા પૌષ્ણના અભાવે જ આ લોકો આપણા દેશમાં મારતરંગીરી કરોતે ઘરડે ઘડપણુ પેન્શન ખાઈને મરે છે: ઘણી દોડાદોડ અને તપાસ પછી આ ખીલ નંગરના પંડિતજીના ભોળપણુ તરફ મને એવી તો ઊંઘી અથ્રહા પેદા થઈ હતી કે એવી કોઈ અતિ સાધારણુ ધરના ખાતરપાડુ ચોરની આખતમાં પણ પેદા થઈ નહોતી.

કેવટે એક દિવસ સાંજે મારા ઘરની નજીકમાં જ એક મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસની નીચે મેં એક માણુસને જોયો. વગર કારણે, તે કંઈક હેતુસર એની એ જ જગાએ આમથી તેમ આંટા મારતો હતો.

એને જોઈ મને લેશ માત્ર સંદેહ ન રહ્યો કે એ કોઈ છૂપી તકની રાહ જોતો બિભો છે.

અધારામાં છુપાઈને મેં એનો ચહેરો ખરાખર જોઈ લીધો,— તરણુ વય હતી, મોઢું દેખાવડું હતું;—હું મનમાં મનમાં પ્રેત્યોઃ ગુનેગારનું હોવું જોઈએ એવું જ આનું મોં છે.

કેટલાક માણુસોનાં મોં જ એમની વિરુદ્ધ મોટામાં મોટી સાક્ષી પૂરે છે. આવા માણુસોએ ગમે તેવા ગુનાનાં કામ હોય તો પણ કદી કરવાં નહિ, તેનાથી હરેક પ્રયત્ને દૂર ને દૂર રહેવું. સાફ કામ કરવા જતાં કદાચ તેમને નિષ્ફળ થવું પડે તો વાંધો નહિ, પણ ખરાખર કામ કરીને સફળતા પ્રાપ્ત કરવાનું તો તેમને માટે ત્રિલોક દુરાશામય છે.

હું જોતાં જ સમજી ગયો કે આ છોકરાનો ચહેરો જ એની સૌથી મોટી બહાદુરી છે—એ માટે મેં મનમાં મનમાં ઘણીવાર મુઠી એની તારીફ કરી. મેં કહ્યું: લગવાને તને જે દુર્લભ સગવડ આપી છે તેને રીતસર કામે લગાડી શકે તો તને જ્ઞાપ્તિ કહું!

અંધારામાંથી હું એકદમ તેની સામે આવ્યો, ને તેનો અરડો ચાબડીને ખોલ્યો: ‘કેમ દોસ્ત ! કેમ છો !’

તે-એકદમ ચમકી ગયો—એના મોં પરથી નૂર ઊડી ગયું !

મેં કહ્યું: ‘માફ કરજો, ભૂલ થઈ ! મેં આપને ખીજે કાઢ માની લીધો હતો !’

હું મનમાં ખોલ્યો: ‘કંઈ જ ભૂલ થઈ નથી. મેં એને જરાબર ઓળખી લીધો છે !’ દો

પરંતુ એણે આટલું બધું ચમકી પડવું જોઈવું નહોતું. એથી હું જગ ખંચકાયો. પોતાના શરીર ઉપર તેણે જરા વધારે કાબૂ રાખવાની જરૂ હતી. પરંતુ એકતાનો સંપૂર્ણ આદર્શ ગુનેગારોમાં પણ લાગ્યે જ નોવા મળે છે. ચોરને પણ ખરો ચોર બનાવવામાં પ્રકૃતિએ પોતાની કંજૂસાઈ દેખાડી છે !

ઝોટે આવીને જોયું તો એ માણસ તો ફાનસ છોડીને ચાલ્યો ગયો હતો.

હું એની પાછળ પડ્યો.

જોયું તો એ ગોલદિશમાં આવીને પુકરને કાંઠે ધાસ ઉપર ચત્તોપાટ ચૂઈ ગયો. હું સમજી ગયો કે ગુનેગારને માટે આ જગા સારી છે—શાંતિથી કાંઈ રસ્તો વિચારી શકાય. ફાનસની નીચે ઊભા રહેવા કરતાં અહીં જરૂર વધારે સારું છે. કારણ કે કદાચ કોઈનિ વહેંચ આવે તો પણ એ બહુ બહુ તો એવું સમજે કે છોકરો અંધારા આકાશમાં પોતાની પ્રિયતમાનું મુખચંદ્ર ચીંત્રીને અંધારી રાતની ખોટ પૂરી કરતો હશે !

છોકરા તરફ ધીમે ધીમે મારું ચિત્ત ખેંચાવા લાગ્યું.

મેં તેનું ધર શોધી કાઢ્યું. એનું નામ મન્મથ હતું—એ કાલેજમાં બાણુતો હતો. પરીક્ષામાં નપાસ થવાથી, ઉનાળાની રજાઓમાં ગમે ત્યાં ફર્યા કરતો હતો. એની સાથે રહેતા ખીજ છોકરાઓ પોતપોતાને ઘેર જતા રજા હતા. લાંખી રજાઓમાં ખધા જ છોકરાઓ જતા રહે છે, પણ આ છોકરો ગયો નહોતો. એટલે એને અહીં પકડી રાખનારો કાંઈ ખદમતો હોવો જોઈએ. એ શોધી કાઢવાનો મેં સકલ્પ કર્યો.

વિદ્યાર્થી બનીને મેં પણ તે રહેતો હતો તે ઘરમાં એક ચોરડી લાડે લીધી. પહેલે દિવસે જ્યારે તેણે મને જોયો ત્યારે એનું મોં કશીને તેણે મારી સામે જોયું, કે એ મોનો લાવ હું બરાબર સમજી નહિ. જાણે તે નવાઈ પામ્યો હોય અને મારો હેતુ સમજી ગયો હોય એવો એ લાવ હતો; હું સમજી ગયો કે હું જેનો શિકારી છું, તેણે જ આ શિકાર છે—સહેલાઈથી ફસ દઈને પકડાઈ જાય એવો આ નથી.

તેમ છતાં જ્યારે મેં તેની સાથે દોસ્તી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે જરા પણ ખચકાયા વગર તે મારી જાળમાં આવી પડ્યો. પરંતુ મને લાગ્યું કે એ પણ મને અતિ લીધણુ નજરે જોઈ રહ્યો છે, એ પણ મને પામવા મથે છે. મનુષ્ય ચરિત્ર તરફ આવું જામૃત કુતૂહલ હોવું એ ઉરતાદતું લક્ષણ છે. આવડી નાની ઉંમરે એનામાં આટલી ચતુરાઈ જોઈ હું મનમાં ખૂબ રાજી થયો.

મને થયું કે વચમાં કાંઈ સ્ત્રી ન હોય ત્યાં સુધી આ અસાધારણ અકાલધૂત છોકરાનું હૃદયદાર ઉઘડાવી શકાશે નહિ.

એક દિવસ મેં ગદગદ કરી મન્મથને કહ્યું: ‘ભાઈ! હું એક સ્ત્રીને ચાહું છું, પણ એ મને ચાહતી નથી.’

આ સાંભળી પહેલાં તો એ કંઈક ચમકીને મારા મોં સામે જોઈ રહ્યો, પછી જરા હસીને બોલ્યો: ‘એવું કહ્યું બને છે. એવી મળ કરવા વારતે જ વિધાતાએ નરનારોના બેદ કર્યા હાગે છે.’

મેં કહ્યું: ‘આમાં મારે તારી સલાહ ને જરા સહાય જોઈએ છે.’

તેણે હા પાડી.

મેં ગોઠવી ગોઠવીને હાંખો ધતિહાસ કહ્યો,—તેણે આતુરતાપૂર્વક ને કુતૂહલપૂર્વક બધી વાત સાંભળી,—પરંતુ તે વધારે બોલ્યો નહિ.

હું એવું ધારતો હતો કે પ્રેમની—ખાસ કરીને ઉપેક્ષિત પ્રેમની—વાત ખુલ્લે દિલે કહેવાથી માણસનો પરિચય એકદમ ગાઢ બની જાય છે. પરંતુ અહીં એવાં કંઈ લક્ષણ દેખાયાં નહિ. છોકરાએ પહેલાં કરતાં એ વધારે સુષકિટ્ટી ધારણ કરી, અને છતાં મેં કહ્યું તે બધું તેણે મનમાં ભરી રાખ્યું.

એના પરનો મારો ભક્તિભાવ અનેકગણો વધી ગયો.

આ તરફ મનમથ દરરોજ ખાસણાં બંધ કરીને શું કરે છે અને તેની છૂપી મક્કસદ કેવી રીતે કર્યા લગી આગળ વધી છે, એની મને કંઈ ખબર પડી નહિ; પણ એની મક્કસદ આગળ વધતી હતી એ વિશે મને કંઈ શંકા નહીં. કોઈ એક ગૂઢ કાર્યમાં તે સંડોવાયેલો છે, અને તે કાર્ય હવે પરિપક્વ થઈ ગયું છે એવું એના મોં સામે જોતાં જ ખબર પડી જતી હતી !

બનાવટી ચાવી લાવીને મેં તેનું મેજ ઉઘાડીને પણ જોયું; પરંતુ તેમાંથી એક અતિ દુર્ગંધ કવિતાની નોટ, કાલેજનાં બાપણોની નોટ અને એના ઘેરથી આવેલા કેટલાક દમ વગરના કાગળો સિવાય બીજું કંઈ જ નીકળ્યું નહિ. ઘરના કાગળો પરથી માત્ર એટલું

સાબિત થયું કે ઘેર આવવા માટે એમાં સગાંવડાલાં વારંવાર ખૂચ દણાણુ કર્યા કરતાં હતાં, તેમ છતાં, એ જતો નહોતો. એટલે ન જવાતું કોઈ મજબૂત કારણ હયાતિ ધરાવતું હતું એ વિષે શંકા નથી. એ કારણ જો ન્યાય-નીતિ પુરઃસરતું હોત તો આટલા દિવસમાં વાત વાતમાં એ જરૂર પકડાઈ ગયું હોત, પરંતુ એ જિલકુલ ન્યાય નીતિની વિરુદ્ધતું જ છે, તેથી જ એની રીનલાત આવી નિમિત્ર છે, અને એનાં લક્ષણુ આવાં ઉત્સુકતાજનક છે.

મને ખાતરી છે કે સમાજવિરોધી મનુષ્ય જૂથ પાતાલમાં છુપાઈ રહીને બહારના આ વિરાટ મનુષ્ય સમાજને હમેશાં નીચેથી હલાવીને ઉંચો નીચો કર્યા કરે છે, તે સમાજ વિરોધી, વિશ્વવ્યાપી, અતિ પુરાતન મનુષ્ય જૂથનો આ છોકરો એક ભય છે; આ કોઈ સાધારણ નિશાળીઓ નથી,—આ તો જગતની છાતી પર ફૂંનારી પ્રલયંકારિણીનો એક સાથીદાર છે, અને છતાં, નવાં જમાનાનો ચશ્માધારી ભલોભોળો ખંગાળો છોકરો બનીને તે કાલેજમાં ભણવા બય છે ! નરસુંડધારી કાપાલિકના વેશમાં મેં એને જોયો હોત તો પણ એની ભીષણતા મને આના કરતાં વધારે ન લાગત !

આવો આદમી મને બહુ ગમે છે.

છેવટે છવતી રમણીને મેદાનમાં ઉતારવી પડી, પોલીસનો પગાર ખાનારી હરિમતી મારી મદદમાં આવી.

મનમથને મેં કહ્યું કે હું આ હરિમતીનો અભાગી પ્રેમી છું, અને થોડા દિવસ પહેલાં, ન્યારે આપણે ગોલદિગ્ધિ આગળ ફરવા ગયા હતા ત્યારે હું ફરી ફરીને પેલી કવિતા ગાતો હતો કે ‘ફરી પાછા ઉઝ્યા શાને ચંદ્રમાછ રે !’ ત્યારે આને જ ઉદ્દેશીને હું એ ગાતો હતો !’

હરિમતીએ પણ, થોડુંક ખરા દિલથી, અને થોડુંક ગમ્મત ખાતર કહ્યું; ‘મારું મન તો મેં મનમથને આપ્યું છે.’

પરંતુ ધાર્યા પ્રમાણે કશું પરિણામ આવ્યું નહિ. મનમથ દૂર
ઊભો. ઊભો નિર્લિપ્તની પેઠે, અવિચળ કુતૂહલથી બધું જોવા લાગ્યો.

એવામાં એક દિવસ બપોરે તેની ઓરડીમાં ફેટલાક કાગળના
ટુકડા પણ મારા હાથમાં આવ્યા.

એ ટુકડાઓ સાંધી સાંધીને મેં એક અડધું વાક્ય તો મેળવ્યું:

‘આજે સાંજે સાત વાગે ગુપચુપ તમારે ત્યાં—’

બહુ મહેતન કરી પણ આગળ કશું સમજાયું નહિ.

મારું હૃદય પુલકિત થઈ ગયું. જમીનમાંથી, કાંઈ લાખો વરસો
પહેલાં થઈ ગયેલા, છુલાયેલા પ્રાણીનું ટુકડો હાડકું જડી આવતાં
પુરાતત્ત્વવિદની કલ્પના જેમ વેગથી બગી ઊઠે તેવી રીતે મારું થયું.

આજે રાતે દશ વાગે અમારા મુકામે હરિમતી આવવાની વાત
થઈ હતી—એ પહેલાં સાંજના સાત વાગે આ શું થવાનું છે ?
ધન્ય છે છોકરાની હિંમત અને બુદ્ધિને ! બને સરખાં છે. જો કાંઈ
છૂપું ગુનાહિત કામ કરવાનું હોય તો એ ઘરમાં જો દિવસે ખાસ
કંઈ ધમાકા હોય તે જ દિવસે લાગ જોઈને કરવામાં લાગ છે. કાગણકે
ધમાલિયા કામ તરફ બધાનું ધ્યાન દોરાયેલું હોય, અને વળી જો
દિવસે જ્યાં કાંઈ ખાસ કાર્યક્રમ રાખેલો હોય તે દિવસે કાંઈ બહુ-
બૂઝીને કંઈ છૂપું કાવતરું કરે એવું કાંઈ માને નહિ.

ઝોચિંતાનો મને વહેમ પેટો કે મારી આ નવી દોસ્તીનો અને
હરિમતીની સાથેનાં આ પ્રેમાલિન્યનો પણ મનમથે પોતાનું કામ
પાર પાડવાના સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. આથી તે નવી

પડાતો કે નથી છટકી જતો. અમે જ તેના દુષ્ટ કામની આડે ઢાલ બનીને ઊભાં છીએ,—અધા એમ ધારે છે કે તે આખો દિવસ અમારી જ સાથે લાગ્યો રહે છે, અને તે પોતે પણ એ ભૂલ દૂર કરવા ઇચ્છતો નથી.

દલીલો એક પછી એક વિચારી જોઈએ: પરદેશી છોકરો છે; રત્નગોસાં સર્ગાવહાલાંના આગ્રહ અને રતેહને હુકરાવીને ખાલી મકાનમાં એકલો પડી રહે છે. એટલે એકલા રહેવામાં તેનો કોઈ ખાસ હેતુ છે એ વિષે કોઈને કંઈ સંશય હોઈ શકે નહિ. વળી હું અહીંયાં રહેવા આવ્યો, ને મેં એની નિર્જનતાનો ભંગ કર્યો, અને એક સ્ત્રીને લાવી નવો પોડા ઊભી કરી, છતાંયે તે લગીરે ચોડાતો નથી, ધર છોડતો નથી, અમારી સોખત તોડતો નથી; આટલું છતાંયે હરિમતી તરફ કે મારા તરફ તેને લેશમાત્ર પણ આસક્તિ થઈ નથી એ ચોક્કસ. ઊલટું, તેની બેબ્યાન અવસ્થામાં મેં ઘણી વખત અમારા બંને તરફ તેની ઘણા દિવસે દિવસે વધતી જતી જોઈ છે.

આ બંધાનું એક માત્ર રહસ્ય એ છે કે સનજનતાની સફાઈ સાચવીને, નિર્જનતાની સગવડ ભોગવવી હોય તો મારા જેવા નવા પરિચિત માણસને પાસે રાખવો એ સૌથી સારો ઉપાય છે; અને કોઈ પણ વિષયમાં એક ચિત્તે લાગી જવું હોય તો, સ્ત્રીના જેવું સહેલું બહાનું બીજું એકે નથી.

અમારા આવતા પહેલાં મનમથનું આચરણ જેવું અર્થહીન અને સદેહજનક હતું, તેવું હવે અમારા આવ્યા પછી તેરણું નહોતું.

પરંતુ પલકમાં આટલો બધો દૂરનો વિચાર કરી શકે, ને આટલે બધે દૂર નજર દોડાવી શકે એવો હોશિયાર માણસ આપણા અંગાળ દેશમાં જન્મી શકે છે એવો ખ્યાલ આરતાં મારું હૃદય

હિત્સાદથી ભરાઈ ગયું. મનમથને ન ગમે એવું ન લાગ્યું હોત તો હું તે વખતે તેને બે દાથે બાંધી પડ્યો હોત !

તે દિવસે મનમથનો મોટો થતાં જ મેં તેને કહ્યું : ‘ બાળે સાંજે સાત વાગે આપણે બંને સાથે હોટેલમાં જમીશું. ’

આ સાંજણી તે જતા ચમકી પડ્યો, પછી સ્વસ્થ થઈને બોલ્યો : ‘ ભાઈ, માફ કરો ! મને બાળે પેટમાં બહુ દુખે છે ! ’

હોટેલમાં જમવાની મનમથે આ પહેલાં કદી પણ ટાઈમ પણ કાળજી ના નહોતી કહી. બાળે જરૂર તેના પેટમાં ગરબડ મચી હતી.

તે દિવસે સાંજ પડતા પહેલાં હું બહાર જવાનો હતો. પરંતુ હું માથાનો થઈને, કંઈ કંઈ વાતો કહી, ચોંટ્યો—જોકું તોને ?

મનમથ મનમાં મનમાં ગમરાવા માંડ્યો હતો. મેં જે મન પ્રગટ કર્યો તે ચટ હઈને તેણે સ્વીકારી લીધો; તેણે મારી હા એ હા કરવા માંડી. સામી દલીલ કરવાનો પ્રયત્ન જ ન કર્યો.

જેવરે જાડિયાળ સામું જોઈ તે હાકિતો હાકિતો ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો, તે બોલ્યો : ‘ દરિમનીને તેડવા નથી જવું આજે ? ’

મેં ચમકવાનો ભાવ કરી કહ્યું : ‘ અરે હા ! એ તો હું ખૂંચી ગયો હતો ! તમે ભાઈ ! ખાવાનું વગેરે તૈયાર કરી રાખજો. હું બગાબગ સાડા દસ વાગે રાતે એને અહીં લઈ આવીશ. ’

આમ કહી હું ચાલી ગયો !

મારી રજેરગમાં આવતંદનો નરો ચડ્યો હતો. સાંજના સાત વાગવા તરફ મનમથની બેઠકી આતુરતા હતી તેના કરતાં મને ઘણીદે બોધી નહોતી.

હું અમારા મુકામથી થોડે દૂર જઈને છુપાઈ રહ્યો, અને પ્રિયતમાને મળવાને અધીરા બનેલા પ્રણયીની પેઠે ધડીધડીએ ધડિયાળ જોવા લાગ્યો. સાંજનો અંધકાર ગાઢ થતો ગયો. રાજમાર્ગ પર દીવા ચલાનો વખત થયો. એવામાં એક બંધ બારણાંવાળી પાલખીએ અમારા મુકામમાં પ્રવેશ કર્યો. એ દોકેલી પાલખીમાં એક આંસુથી ભીંજાયેલું છુપું પાપ છે—એક સાક્ષાત દ્રેજેડી કેટલાક ઉડિયા ભોઈ લોકોને ખસે ચડીને, હો હો અવાજ સાથે અત્યારે કોલેજના છાત્ર-વાસમાં બેઠ્ઠિર પ્રવેશ કરી રહી છે એવી કલ્પના કરતાં મારા આખા શરીરમાં અપૂર્વ હર્ષનો સંચાર થયો.

હવે હું મોટું કરી શક્યો નહિ. થોડી વાર પછી ધીરે ધીરે દાદર ચડી હું મેડા ઉપર ગયો. ધારણા તો છુપાઈને બધું જોવાની હતી,—પરંતુ એ ન બન્યું. કારણ કે દાદરની સામેના જ ચોરડામાં, દાદરની સામે મોં કરીને મનમથ બેઠો હતો—અને ધરના ખીખ ખૂણામાં સામી બાબુ મોં કરીને એક પડદાનચીન નારી બેઠી હતી ને તેની સાથે વાતો કરતી હતી.

મનમથ મને જોઈ ગયો છે એવી ખબર પડતાં જ હું એકદમ ચોરડામાં દાખલ થઈને બોલ્યો: ‘ભાઈ! મારું ધડિયાળ બૂલી ગયો હતો, ચોટલે લેવા આવ્યો છું.’

મનમથ એવો મૂઠ બની ગયો હતો કે મને લાગ્યું કે તે હમણાં જ ધરતી પર ફસકાઈ પડશે.

હું આનંદથી પાગલ બની ગયો. મેં કહ્યું: ‘ભાઈ! તમારું શરીર સારું નથી?’

તે કશો જવાબ દઈ શક્યો નહિ.

પછી મેં તે લાકડાની પૂતળીની પેઠે જડ બની બેઠેલી પેલી પડદા બીબીની સામે જોઈને પૂછ્યું: ‘તમે મનમથનાં શું સગાં થાઓ?’

કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ, પણ જોયું તો તે મનમથની કંઈ જ સગી નહોતી, માત્ર મારી જ સગી હતી. તે મારી સ્ત્રી હતી !

પછી શું બન્યું તે બધા જાણે છે.

હિટેશ્વર થયા પછી મેં પહેલો ચોર પકડ્યો તે આ !

મેં થોડીવાર પછી હિટેશ્વર મહિમચંદ્રને કહ્યું: ‘મનમથની સાથેનો તમારી સ્ત્રીનો સંબંધ ખરાબ ન પણ હોઈ શકે.’

મહિમે કહ્યું:—‘નથી જ એવું મને લાગે છે. મારી સ્ત્રીની પ્રેમીમાંથી મનમથનો આ કાગળ હાથમાં આવ્યો છે.’

આમ કહી એમણે એક કાગળ મારા હાથમાં મૂક્યો. તે હું નીચે ઉતારું છું:

‘સૂચીત્ર બહેન,

હતલાગી મનમથની વાત તમે કદાચ દલે સૂલી ગયાં હશે. ખાલપણમાં બ્યારે હું કાઢવાડીમાં મામાને ઘેર જતો, ત્યારે હમેશાં ત્યાંથી તમારે ઘેર આવતો, અને તમારી સાથે ખૂબ ખેલતો રમતો. આપણી એ રમત ગદ્દ, અને રમતનો સંબંધ પણ તૂટી ગયો ! તમને કદાચ ખબર નહિ હોય કે એક વખત અધીરા બનીને અને બેચેન બનીને મેં તમારી સાથે મારું સગપણ કરાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો, પરંતુ આપણી ઉંમર લગભગ સરખી જોઈ બનને પક્ષના વડીલોને એ ગમ્યું નહિ.

તે પછી તમારાં લગન થઈ ગયાં. ચાર પાંચ વરસ સુધી મને તમારા કંઈજ સમાચાર મળ્યા નહિ. આજે પાંચ સહિતા થયાં કલકતાના પોલીસ ખાતામાં તમારો પતિની બદલી થવાથી, તમે અહીં આવ્યાં છો એવા ખબર મળતાં મેં તમારું ઘર શોધી કાઢ્યું છે.

તમને સળવાની દુરાશા મારા મનમાં નથી, અને પરમાત્મા બાણે છે કે તમારા સંસાર સુખમાં રોગની પેઠે પ્રવેશ કરવાની કુમતલબ પણ મેં રાખી નથી. સાંજે તમારા ઘરની સામેના એક ફાનસની નીચે હું સૂર્યોપાસકની પેઠે બેસી રહું છું,—અને તમે ખરાબર સાડા સાત વાગે એક સળગતો ફેરોસિનનો દીવો લઈને દરરોજ નિયમિત તમારા ખીજ માળના ઓરડાની કાચની ખારીમાં સૂકો છો.—એ વખતે એક પળવાર દીવાનો અજવાળામાં ઝબૂકું તમારું સુખ મારી નજરે પડે છે—તમારો મેં જો કાઈ ગુનો કર્યો હોય તો આ છે.

આ દરમિયાન સંજોગવશાત્ તમારા પતિની સાથે મને ઓળખાણ થઈ છે, અને એમાંથી ઘનિષ્ઠતા પણ જામી છે. એમનું ચરિત્ર હું જોઉં છું, તે પરથી સમજી શકું છું કે તમારું જીવન સુખી નથી. તમારા ઉપર સામાજિક દષ્ટિએ મને કાઈજ અધિકાર નથી, પરંતુ જે વિદ્વાતાએ તમારા દુઃખને ચારું દુઃખ બનાવ્યું છે, તેણે જ તે દુઃખ દૂર કરવાની દાશીશ કરવાનો લાર પણ મારા જ માથે નાખ્યો છે.

એટલે, મારો ધૂષ્ટતાને માફ કરી, જો શુક્રવારે સાંજે ખરાબર સાત વાગે, ગુપ્તગુપ્ત પાલખી લઈને, ફક્ત દસ મિનિટ માટે મારા મુકામે આવશે, તો હું તમને તમારા પતિ સંબંધમાં કેટલીક ટૂંપી ખાતમી કહીશ. જો મારા પર વિશ્વાસ ન હોય, અને જો તમારી હિંમત હશે તો તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ હું તમને ખતાવી શકોય,

સાથે સાથે તમને થોડીક સલાહ સૂચના પણ હું આપવા ઇચ્છું છું—હું ભગવાનને સાક્ષી રાખીને કહું છું કે જો એ સલાહ પ્રમાણે ચાલશે તો તમે જરૂર એક દિવસ મુખી થશો.

આમાં મારો પણ કંઈ સ્વાર્થ નથી એમ નહિ; થોડીવાર પણ હું તમને મારી સામે જોવા પામીશ, તમારી સાથે વાતચીત કરી શકીશ, અને તમારા ચરણકમળના સ્પર્શે મારા ધરતે હંમેશને માટે મુખસ્વપ્નથી સંહિત બતાવી શકીશ, એ આશા પણ મારા દિલમાં છે. જો મારા પર વિશ્વાસ ન આવતો હોય, અને જો આ મુખથી પણ મને વંચિત કરવા માંગતા હો, તો મને એવું લખી નાખજો— હું એના જવાબમાં પત્રથી જ તમને ખબરી વાત જણાવીશ. જો કાગળ લખવાનો પણ વિશ્વાસ ન આવે તો મારો આ કાગળ તમારા પતિને બતાવજો, તે પછી મારે જે કહેવાનું છે તે હું તેમને જ કહીશ.

તમારો નિત્ય શુભાકાંક્ષી
શ્રી. મન્યમતાથ મનમુદાર.

ભૂખ્યા પાપાણ

હું અને મારો ખાસ મિત્ર બંને જણા પૂજની રાજાઓમાં દેશભ્રમણ કરી કલકત્તા પાછા આવતા હતા; એવામાં રેલગાડીમાં એક બાથુનો અમને ભેટો ચઢી ગયો. એમનો પોશાક વગેરે જોઈને પહેલાં તો અમને લાગ્યું કે એ કાંઈ પશ્ચિમ દેશના મુસલમાન હશે. તેમની વાતચીત સાંભળીને, તો ઊંચટું વધારે એવું લાગતું હતું.

તેઓ દુનિયાની તમામે તમામ બાબત પર એવી રીતે વાત રતા હતા કે વિશ્વવિદ્યાતા એમને પૂછીને જ બધું કામ કરતા હશે. હું એમની વાત પરથી લાગે. આ વિશ્વના દેખીતા પડદા પાછળ આટલી બધી અદ્ભુત ગૂઢ ઘટનાઓ બની રહી હશે, રસાયનો આટલા બધા આગળ આવી ગયા હશે, અંગ્રેજોની આવી બધી છૂપી મતલબો હશે, અને દેશી રાજાઓએ પણ બુદ્ધિ બિચડી ચડાવી દીધી હશે, એમાંનું અમે કંઈ જ જાણતા નહોતા. એટલે અમે બિલકુલ નિશ્ચિંત બની બેઠા હતા.

અમારા આ નવા પરિચિત વક્તાએ જરા હોઠમાં હસીને કહ્યું:

‘There happen more things in heaven and earth,
Horatio than are reported in your newspapers!’
(તારાં છાપાંમાં આવે છે એના કરતાં, અચ્ચા, દુનિયામાં કે સ્વર્ગમાં
ઘણાં બનાવો બને છે !)

અમે આ પહેલી જ વખત ધર છોડીને બહાર નીકળ્યા હતા.
એટલે આ ગૃહસ્થના રંગ ઢંગ જોઈ અમે આભા બની ગયા. એ
ગૃહસ્થ વાતવાતમાં કોઈ વખત વિજ્ઞાનનો દાખલો આપતો, તો કોઈ
વખત વેદની વ્યાખ્યા કરતો, તો કોઈ વખત ઓચિંતાનો
ફારસી ખેત લક્ષકારતો. વિજ્ઞાનના વેદ અને ફારસી ભાષા પર અમારો
કોઈ પણ જાતનો કાબુ ન હોવાને લીધે તેમના તરફ અમારી ભક્તિ
એકદમ વધી ગઈ, એટલે મુઠ્ઠી કે મારા થિયોસોફિકલ મિત્રનાં મનમાં
પક્ષી ખાતરી થઈ ગઈ કે અમારા આ સહપ્રવાસીની સાથે કોઈ એક
જાતની અઘોરિક શક્તિને કંઈક સંબંધ છે; કાં તો કોઈ અદ્ભુત
મેસમેરિકમ હોય અથવા દેવી શક્તિ હોય, અથવા સૂક્ષ્મ શરીર હોય.
અથવા તો એવું ખીચું કંઈક હોય. તેઓ આ અસાધારણ ગૃહસ્થની
તમામ સાધારણ વાતો પણ ભક્તિભાવથી વિદ્વજ બનીને મુગ્ધભાવે
સાંભળતા હતા, અને છૂપી રાતે તેની નોંધ કરી લેતા હતા, મને લાગ્યું
કે એ અસાધારણ ગૃહસ્થ પણ મનમાં તે સમજી ગયા હતા, અને
કંઈક ખુશ પણ થયા હતા.

ગાડી આવીને જંકશનમાં ઊભી રહી એટલે અમે ખીંચી ગાડીની
રાહ જોતા વેઈટિંગ રૂમમાં જઈને બેઠા.

તે વખતે રાતના સાડાઠશ વાગ્યા હતા. એટલામાં સમાચાર
મળ્યા કે રસ્તામાં કંઈ અકસ્માત નડવાથી ગાડી આજે ઘણી મોડી
આવવાની છે.

આ સાંભળી હું મેજ ઉપર પથારી પાથરી સૂઈ જવાનું કરતો.

હતો. એટલામાં પેલા અસાધારણ ગૃહસ્થે નીચે લખેલી વાર્તા શરૂ કરી દીધી.

એ રાતે પછી મને ઊંઘ આવી નહિ.

રાજવહીવટ વિષે એક બે આખતમાં મતભેદ થવાથી જૂનાગઢની નોકરી છોડી દઈ, હું હૈદરાબાદમાં નિઝામ સરકારની નોકરીમાં દાખલ થયો. તે વખતે મારી ઉંમર નાની હતી, અને શરીર કદાવર હતું. આથી શરૂઆતમાં મને વરીયમાં રૂનો વેરો ઉધરાવવાના કામે નીમવામાં આવ્યો.

વરીય ખૂબ સુંદર જગા છે. નિર્જન પહાડની નીચે મોટાં મોટાં વનની અંદર રાઈને શુરતાં નદી (સંસ્કૃત ‘સ્વચ્છતોયા’નું અપભ્રંશ) પથરાઓમાં ખળ ખળ વહેતી, કુશળ નર્તકીની પેઠે પગલે પગલે વળાંક લેતી ઝંપથી નાચતી નાચતી ચાલી જાય છે.

ખરાબર એ નદીના કિનારે, પથ્થરનાં બાંધેલાં દોહસો પગથિયાવાળાં ઊંચા ધાટની ઉપર, એક સફેદ પથ્થરનો ગહેલ, પહાડની તળેટીમાં એકલો ઉભો છે—નજીકમાં ક્યાંયે બાબુ કાષ્ઠ મકાન નથી. વરીયનું રતું બજાર અને ગામ અહીંથી દૂર છે.

લગભગ અઢીસો વરસ પહેલાં, બીજા શાહ મામુદે એશ આરામને માટે આ મહેલ અહીં આ નિર્જનસ્થાને બંધાવ્યો હતો. તે વખતે સ્નાનાગારના કુવારોઓમાંથી ગુલાબજળનો પ્રવાહ છૂટતો, અને એનાં શિકરોથી છંટાતા એ એકાંત ગૃહમાં, આરાસના બનાવેલાં સુવાળાં સિલાસતો પર બેસીને, પોતાના સુકોમળ ઉધાડા પગ જલાશયનાં નિર્મળ જલમાં ઘોળીને, તરૂણ ધરાની રમણીઓ, સ્નાન કરતાં પહેલાં

વાળ છૂટા મૂકીને, ખોળામાં સિતાર લઈ, દ્રાક્ષાવનની ગજમે લલકારતી.

આજે એ કુવારો ચાલતો નથી, એ સફેદ પથ્થરોની ઉપર સુક્રામળ ચરણનો સુંઝર આધત પણ પડતો નથી,—આજે તો એ મારા જેવા એકાંત વાસથી પીડાતા, સંગીવિહીન, જહાન દેહેકટરનું ખાવા પાતું વિશાળ નિવાસસ્થાન છે.

પરંતુ એકિસના વૃદ્ધ કારકુન કરીમખાંએ મને એ મહેલમાં રહેવાની ફરી ફરીને મના કરી હતી. કહે કે, મન થાય તો દિવસ રહેજો, પરંતુ ભોગજો પણ ત્યાં રાતવાસો રહેજો નહિ.

મેં એની વાત હસવામાં ઉડાવી દીધી.

તોહરોએ કહ્યું: ‘જમે સાંજ પડતા લગી મહેલમાં કામ કરીશું. પણ રાતે અહીં નહિ રહીએ.’

મેં કહ્યું: ‘ભલે.’

આ મહેલની અદનામી એવી હતી કે રાતે ચોરો પણ ત્યાં પગ મૂકવાની દિવસત કરતા નહિ.

સરઆતમાં આ પરિત્યક્ત પાપાણુ મહાક્ષયની નિર્જનતા મારી છાતી ઉપર કાઈ લયકર લાર પડ્યો હોય તેમ ચંપાતી. એટલે હું અને એટલો અકાર રહી સખત કામકાજ કરતો ને, રાતે ઘેર આવી આકીને ઉઘી જતો.

પરંતુ અકબરિયામાં તો એ ફરના કાઈ અપૂર્વ વાતાવરણે મને ધીમે ધીમે ખેંચવા માંડ્યો. મારી એ દશાનું વર્ણન કરવું અશ્કરું છે, અને હોશને એની ખાતરી કરાવવાનું કામ તો એથી થે અશ્કરું છે.

આખા મકાને, જાણે કાઈ સજીવ પદાર્થની પેઠે, મને એના જઠરમાં રહેલા મોહરસ વડે ધીરે ધીરે જીર્ણ કરવા માંડ્યો હતો.

કદાચ મેં ઘરનાં પગ દીધા તે ઘડીથી જ એ પ્રક્રિયાની શરૂઆત થઈ ગઈ હશે;—પરંતુ જે દિવસે પહેલું વહેલો મને એના મૂત્રપાતનો જાગ્રત અનુભવ થયો, તે દિવસની વાત મને યાદ અજાદ છે,

તે વખતે ઉનાગાની શરૂઆત હતી. હું એ નદીકિનારે ઘાટની નીચે, એક આરામખુરશી નાખી પડ્યો હતો. જે વખતે હુસ્તા નદીનું પાણી સુકાવા માંડ્યું હતું. સામે કિનારે રેતીનો ષટ સંધ્યાના અજવાળામાં રંગીન લાગતો હતો; આ તરફ ઘાટનાં પગથિયાંની નીચે, સ્વચ્છ છીઝરાં પાણીમાં શંખ હોપલાં ઝગમગતાં હતાં.

તે દિવસે પવન નામે નહોતો. નજીકના પહાડમાં વગડાઉ તુલસી, ફુદીતો અને મોવડાનાં જંગલ હતાં. તેની ઘન સુગંધથી શાંત આકાશ ભારે ભારે ખની ગયું હતું.

સૂરજ પહાડની પેઠી તરફ ઝેતરી પડ્યો કે તરત દિવસની નાટકશાળામાં એક લાંબો છાયા-પદ્ધતિ પડી ગયો;—આ પ્રદેશમાં પર્વત વચ્ચે આવતો હોવાને લીધે, સૂર્યાસ્ત વખતે, પ્રકાશ અને છાયાનું મિશ્રન ખૂબ લાંબો વખત ચાલતું નથી.

ધોડો દોડાવી જરા ફરી આવું એવો નિચાર કરી હું જીકું જીકું કરતો હતો, એવામાં પગથિયાં પર કાઢતો પગરવ સંભાળાયો.

મેં પૂંકળ ફરીને જોયું તો કાઈ ન મળે !

કાનનો ભ્રમ થયો હશે એમ સમજી હું ફરી મોં ફેરવતો ગેડો. કે તરત જ એકી સાથે અનેક પત્રજાનો અવાજ મને સંભળાયો—

જાણે ધણાં માણસો ભેગાં થઈને દોડાદોડ કરતાં આવતાં હોય એવું લાગ્યું.

કંઈક ભયના મિશ્રણવાળો એક અદ્ભુત આનંદ મારા આખા શરીરમાં ફરી પડ્યો. એ કે મારી આંખે કશું દેખાતું નહોતું, તો પણ જાણે હું નજરોનાજર ભેતો હોઉં એવી રીતે મને આ હિનાગાની સાંજે આમોદ પ્રમોદ કરવાને નીકળી પડેલી નારીઓનું એક ટોળું શુસ્તાના જગમાં નંદાવા ઉતરતું હોય એવું લાગતું હતું.

એ કે આ સાંજ સમે પહાડની તળેટીમાં, કે નદીને કિનારે, કે નિર્જન મહેલમાં ક્યાંય લેશ માત્ર પણ અવાજ થતો નહોતો, તો પણ જાણે, ચેંકડો પ્રવાહની પેઠે કદ કદ હાસ્યનો છોળો ઉડાડતી, એક બીજાની પાછળ ભેરથી દોડતી, રમણીઓ મારી પડખે થઈને નંદાવા માટે ગમ્મ એવું મેં કાનોકાન આંખાવ્યું. તેમણે મને જોયો નહિ હોય. જેમ હું તેમને જોઈ શકતો નહોતો, તેમ કદાચ તેઓ પણ મને જોઈ શકતી નહિ હોય.

નદી પહેલાંના જેવી જ શાંત હતી, પરંતુ સ્વચ્છતોયાનો એ હીછરો પ્રસાદ બલેયના અવાજવાળા અનેક બાહુઓનો માર ખાઈ ખાઈને જાણે ખગમગી ઉડ્યો હોય એવું મને સ્પષ્ટ લાગતું હતું. હસી હસીને સખીઓ એકબીજાના શરીર ઉપર પાણી ઉડાડતી હતી, અને તરતી રમણીઓના પગના આગ્રાતથી જગમિંદુઓ મોતીની પેઠે આકાશમાં ઊડતાં હતાં.

મારી જાતીમાં એક પ્રકારનો કંપ થવા લાગ્યો; એ ઉત્તેજના ભયની હતી, કે આનંદની હતી કે કુતૂહલની હતી તે હું કહી શકતો નથી. જરા ધ્યાનથી જોવાનું મને ખૂબ મન થયું, પરંતુ, કશું દેખાતું હોય તો જોઉં ને ?

મને થયું કે બરાબર કાન માંડી રહું તો આ લોકોની રજેરજ વાતચીત મને સંભળાયા વિના નહિ રહે—પરંતુ એક ચિત્તે કાન માંડી રહીએ તો કેવળ જંગલમાં તમરોનો જ અવાજ સંભાય છે.

મને થયું કે અહીંસો વરસનો કાળો પડદો બરાબર મારી સામે લટકી રહ્યો છે—ખીતાં ખીતાં પાણી, લાવ, જરા છેડો ઉઘો કરીને અંદર નજર નાખી લઉં—ત્યાં જળરસ્ત સહા ભરાઈને બેઠી છે, 'પણ ગાઢ અંધારામાં કશું જ દેખાતું નથી.

એટલામાં શાંતિનો ભંગ કરીને ઓચિંતાનો હુ હુ કરતો પવન વાવા લાગ્યો.—ગુરસાનો સ્થિર સપાટી ભેતભેતામાં અપ્સરાના કેશકલાપની પેઠે સળવળી ઉઠી, અને સંધ્યાની છાયામાં સૂતેલી સમસ્ત વનભૂમિ એક પલકમાં એકદમ મર્મર અવાજ કરતી જલ્દે દુઃસ્વપ્નમાંથી જાગી ઊઠી.

સ્વપ્ન કહો કે સત્ય કહો, અહીંસો વરસના અતીત ક્ષેત્રમાંથી પ્રતિક્ષિત થઈને મારી આગળ જે અદૃશ્ય ઝાંઝવાં ઊતર્યાં હતાં તે છડીકમાં અલોપ થઈ ગયાં. જે માયામયીઓ મારા શરીર ઉપર થઈને ઝડપથી, દેરહીન પગે ચાલીને, અને શબ્દહીન કલકલ કાર્ય કરીને, દોરતી શુરતાના પાણીમાં ઝંપલાવીને પડી હતી, તેઓ બીનાં વચ્ચે-માંથી પાણી નીચોવતી નીચોવતી, મારી પાસે થઈને પાછા ફરતી દેખાઈ નહિ. પવનમાં જેવી નીતે ગંધ ઉઠી જાય, તેવી રીતે વસંતના એક નિઃશ્વાસમાં તેઓ ઉડીને જતી રહી.

તે વખતે મને મોટી ખીક લાગી કે કદાચ મને એકલો લાળીને કવિતાદેવી આવીને મારી ખાંધે ચડી બેઠી હોય ! હું બાપડો ફની જગત ઉધરાવીને જેમ તેમ મહેનત મજૂરી કરી પેટ ભરું છું, ત્યાં આ સર્વનાશિની મારું માથું ખાવા ક્યાંધો આવી પહોંચી ! મને થયું કે જરા બરાબર ઠાંસીને ખાવાની જાંર છે—ખાણી પેટમાં

દુનિયાના બધા રોગો આવીને ઘર કરી બેસે છે. એટલે મારા રસોયાને બોલાવી, ખૂન ઘી નાખીને, મસાલેદાર સુગંધોદાર મુગલાઈ ખાણું તૈયાર કરવાનો મેં હુકમ કર્યો !

બે દિવસ સવારે બધો ઘટના મને ખૂન જ હસવા જેવી લાગી. હું, લહેરથી, સાહેબના જેવી સોલા ટોપી પહેરીને, મારી જાતે ગાડી હાંકતો, ગડગડ અવાજ કરતો મારા કામે ચાલ્યા ગયો.

એ દિવસે ત્રૈમાસિક રિપોર્ટ લખવાનો હોવાથી હું ઘેર મોડા પાછો ફરવાનો હતો પરંતુ સાંજ પડી ન પડી ત્યાં તો મને ઘેર જવાનું ખેંચાણ થવા માંડ્યું, કાણુ ખેંચવા લાગ્યું તે હું કહી શકતો નથી. પરંતુ મને થયું કે હવે મોડું કર્યું નહિ ચાલે. મને થયું કે બધાં રાહ જોઈ રહ્યાં છે,

આથી, રિપોર્ટ અધુરો રાખી, સોલા ટોપી માથા પર મૂકી. એ ઝાડોની ધન ઇલાવાળા સંન્યા ધ્રુસર નિર્જન માર્ગને ગાડીનાં પેડાંના અવાજથી મુખરિત કરીને હું એ અંધારા પહાડની તળેટીમાં આવેલા એ શાંત વિશાળ મહેલમાં જઈને ઉભો.

મેડા પરનો સામેનો ઓરડો ઘણો વિશાળ હતો. દારખંધ ત્રણ મોટા મોટા ગ્રાંથકાઓની ઉપર, અપૂર્વ કાતરણીવાળો કમાનો કરીને વિશાળ છત અનાવેલી હતી. આ વિશાળ ઓરડો પોતાની ભરપૂર શૂન્યતાને લીધે રાત્રિવસ ખાવા ધાતો હતો.

તે દિવસે સાંજ પડી ગઈ હતી. મણુ હજી દીવો સજાવાયો નહોતો. બારણું ટેલીને ગેં એ વિશાળ ખંડમાં જોયો પ્રવેશ કર્યો કે તરત મને ત્યાં ભારે વિપ્લવ ચલી ગયો હોય એવું લાગ્યું, મને લાગ્યું કે ત્યાં એક સમાજ ભરાયેલી હતી; ને મેં જઈને તે સમાજમાં ભંગ કર્યો.

ઝોચિંતાનો સભામાં લાંગ થવાથી સભાસદો 'જેને જેમ ફાલ્યું' તેમ આભુખાભુનાં આરીઆરણમાં થઈને લાગી ગયા. પણ હું ક્યાંય ક્યું જોઈ શક્યો નથી. આથી કેવળ નવાઈ પામીને ઉભો રહ્યો.

મારું શરીર કાઈ વિચિત્ર આવેગથી રામાંચિત બની ગયું હતું. જૂના જમાનાનાં સુગંધિદાર તેલો અને અતરની મંદ સુગંધ મારા નાકમાં પ્રવેશ કરતી હતી. હું એ અંધારા નિર્જન વિશાળ ખંડના પ્રાચીન પાષાણુથભોની વચમાં ઊભો ઊભો સાંભળવા લાગ્યો—અમઝમ કરતું કુવારાતું પાણી સફેદ પથ્થરની ઉપર પડ હતું; સતાર ધીરે ધીરે વાગી રહી હતી, પણ ક્યો સૂર વાગતો હતો તે હું સમજી શક્યો નહિ; ક્યાંક સુવર્ણલંકારો રમઝમ થતા હતા; ક્યાંક તુફાની ધુધરીઓ રણુકતી હતી; તો વચમાં જબરદસ્ત તાંબાની ઝાલર ઉપર પ્રકરના કંકા વાગતા હતા; દુન્દુરથી નોખતનો અવાજ આવતો હતો; પવનમાં ફાલતાં રફટિકનાં ઝુમ્મર ઠનઠન અવાજ કરતાં હતાં; પરસાળની અંદર પ્રાંજરામાં પૂરેલાં શુલ્કશુલ્ક ગાતાં હતાં, અને બગીચામાંથી પાળેલા સારસની ખૂમ આવતી હતી—આ બધાએ મારી ચારે તરફ એક ત્રેતલોકની લાગણી સરળ દીધી!

હું એવો મોતવશ બની ગયો કે મને લાગ્યું કે કેવળ આ અસ્પૃશ્ય અગમ્ય અવાસ્તવ ઘટનાઓ જ જગતમાં ચલા રહ્યાં, બાકી બધું મિથ્યા મૃગજળ છે, હું હું છું—અર્થાત્ શ્રીયુત અમુક અમુકને જ્યેષ્ઠ પુત્ર છું, અને રતી વહેત વેગી છી. મહિને ચાકી ચારસો રૂપિયાનો પગાર ખાઉં છું, સોલાની ટાપી અને લાખો ડાંગે પહેરીને ટમટમમાં ખેરીને ઝોફિસમાં જાઉં છું એ બધું મેં મને એવું જાણ્યું અને હસવા જેવું લાગ્યું કે હું એ વિશાળ નિરતબ્ધ અંધાર પાંડની વચમાં ઊભો ઊભો હા હા કરીને દસી પડ્યો!

તે જ વખતે મારો મુસ્લમાન તોફર ફાવેલ સળગાવીને, હાથમાં

લઈને અંદર આવ્યો. તેણે મને પાગલ ધાર્યો હતો કે નહિ તેની મને ખબર નથી, પરંતુ તરત જ મને યાદ આવ્યું કે હું અમુક ચંદ્રનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીયુત અમુક નાથ છું; વળી એવું પણ મને ધ્યુનું કે જગતની અંદર કે જગતની બહાર ક્યાંય નિરાકાર કુવારો સદાશય ચાલી શકે કે કેમ, અને ક્યાંય અદૃશ્ય આંગળાના આઘાતથી કાઈ માયા-સતાર પર અનંત રાગિણી બહુ શકે કે કેમ તે દેવળ આપણા મહાકવિઓ અને કવિવરો જ કહી શકે, પરંતુ હું એટલું ચોક્કસ કહી શકું છું કે હું વરીયના અખરમાં જકાત ઉત્તરાવી, મહિને સાડાચારસો રૂપિયાનો પગાર ખાઉં છું.

તે વખતે પાછો મને બે પળ પહેલાંનો મારો અદ્ભુત મોહ યાદ આવ્યો, અને હું ફાનસના અજવાળામાં કેમ્પ કેમ્પની પાસે જાણું લઈને. બેઠો અને કૌતુકથી હસવા લાગ્યો.

જાણું વાંચી અને-મુગલાઈ ખાણું ખાઈ, ફાનસ હેઠલવીને એક ખૂણામાં મૂરી હું પથારીમાં મુઈગયો. મારી સામેની ઉત્તારી ખારીમાંથી, ઘીય જંગલોવાળા આરાલી પર્વતના માથા પર રહીને, એક ચમકતો તારો કરોડો જોજન દૂર આકાશમાંથી, એ અતિ તુન્ધ કેમ્પ-ખાટ ઉપર પોદેશ શ્રીયુત જકાતકોટરને એકીટશે ધારી ધારીને બેઈ રહ્યો હતો—એ બેઈ હું બહુ નવાઈ અને કૌતુક અનુભવતો ક્યારે હાંધી ગયો તેની મને ખબર નથી. હું કેટલું ઉઘ્યો તેની પણ મને ખબર નથી.

અચાનક હું ચમકીને જાગી ગયો—ધનમાં કંઈ અવાજ યવાથી હું તહેાતો ચમક્યો, કે કાઈ અંદર આવ્યું હોય એવું પણ મને દેખાયું નહિ. કાળા ઘેર પહાડના માથા પરથી પેટો ટાંપો તહેો તારો આવમી ગયો હતો, અને અધારિયાની ફીણ ચાંદની અનધિદાર પ્રવેશથી શરમાતી સંક્રાન્તિ, મ્હાન બાવે, મારી ખારીમાંથી અંદર પ્રવેશ કરતી હતી !

કાઈ મારી નજરે પડ્યું નહિ; તો પણ મને એવું ચોક્કસ લાગ્યું કે કાઈ ચને આસ્તે આસ્તે ઢંઢોળી રહ્યું છે. હું જાગી ગયો કે તરત, કંઈ પણ જોલ્યા વગર તેણે ફેવળ પોતાની વેઠ વીંટીઓવાળી પાંચે આંગળીઓનો ધ્રુશાશ કરીને, ખૂચ સાવચેતીપૂર્વક મને તેની પાછળ પાછળ જવાનો હુકમ કર્યો.

હું ખૂચ ચૂપડીદીથી ઉભો થયો. જો કે એ સેંકડો ઝોરડાઓવાળા, લયંકર શ્વેતતાવાળા, ઉંઘતા ધ્વનિવાળા ને જાગૃત પ્રતિધ્વનિવાળા, વિશાળ મહાલયમાં મારા સિવાય બીજું કાઈ માણસ નહોતું, તો પણ મન કગલે ને પગલે બીક લાગવા માંડી કે વખતે કાઈ જાગી જાય ! મહાલયના ધગ્ગા ખરા ઝોરડા તો હમેશ બંધ જ રહેતા હતા, અને એ બધા ઝોરડાઓમાં હું કદી ગયો પણ નહોતો.

તે રાતે, જાળવીને પગલાં ભરતો અને ખીતો ખીતો શ્વાસ લેતો, હું એ અદૃશ્ય આહ્વાનરૂપિણીનું અનુસરણ કરીને ક્યાં જઈ રહ્યો હતો, તે આજે પણ હું સ્પષ્ટ કરી શકતો નથી. ફેટલા સાંકડા અંધારા રરતા, ફેટલાં લાંબાં આંગણાં, ફેટલાં ગંભીર વિશાળ સમાગૃહો, અને ફેટલા બંધિયાર સાંકડા છૂપા ઝોરડા વટાવીને હું આગળ ચાલ્યો જતો હતો.

મારી અદૃશ્ય દૃતીને જો કે હું નજરે જોઈ શકતો નહોતો, તો પણ તેના દેખાવ મારા મનથી અગોચર નહોતો. એ અદૃશ્ય રમણી હતી, એના ખૂંટતા આસ્તિત્વની અંદરથી સફેદ પથ્થરના બનાવેલા હોપ તેવા કંઈક હાથ દેખાતા હતા, ટોપી પરથી એ ઉપર એક મારીક વચ્ચેનો પડો હતો, અને કમરગંધમાં એક વાંકી કટારી હતી.

મને થયું કે અરબસ્તાનની એક હજાર ને એક રાતમાંથી એક રાત આજે વાર્તા-ચોક છોડીને આ લોકમાં ઉડી આવી છે અને હું

અંધારી રાતે ધરતીની અંદર થઈને દીવા વગરના સાંકડા રસ્તા વચ્ચેથી ઠાઠ એક સંદેશમય અભિસાર જોઈ રહ્યો હતું.

છેવટે મારી દૂતી એક નીલરંગી પડદાની સામે આવી એકદમ થંભી ગઈ; તેણે આંગળીનો ઈશારો કરી મને નીચે જોવાનું કહ્યું; નીચે કશુંયે નહોતું, પરંતુ અવધી મારી હાતીનું લોહી ધોઈ ગયું.

એ પડદાની આગળ, જમીન હિર કિનખાખનાં કપડાંમાં સત્તજ થઈને એક અપહર કાફરી જોગ્તે, જોળામાં જિવાડી તલવાર વાળે, એ પગ ઢાંચા કરીને ખેડો ખેડો ઝોઝો ખાતો હતો.

દૂતી દગલેથી તેના ખતે પગ કેડી ગઈ. પછી તેણે પડદાનો એક ખેડો ઝોઝો કર્યો.

અંદર કીમતી ઈરાની ગાલીચો પાથરેલો દેખાયો. તખ્ત ઉપર કોણ ખેડેલું હતું તે દેખાયું નહિ.—માત્ર કાલ રંગના પડોળા પાલ-જામાની નીચે જરીનાં પગરખાંવાળા એ નાનકડા સુંદર પગ ગુલામી મખમલના આસન હિર, અલસમાલે મૂકેલા હતા તે હું જોઈ શક્યો.

જમીન ઉપર એક તરફ એક નીલરંગી સ્ફટિક પાત્રમાં કેટલાક સફરજન, નામ્મપતી, નારંગી અને દ્રાક્ષ મૂકેલાં હતાં, અને એની બાજુમાં એક નાનકડો ખાસો અને એક મોતેરી મદિરાનો કાચનો ખાસો અતિથિની શરૂ જોતાં હતાં. ઓરડાની અંદરથી કેઈ અપૂર્વ ધૂપનો વિચિત્ર મઝક સુગંધીકાર ધુમાડો આવીને મને નિદ્રા કરી દેતો હતો.

હું કંપને હૃદયે તે બોખના પડોળા પગ બોખંગ્યા ગયો, એટલામાં જ તે ચમકીને જાગી ગયો—તેના જોળામાંથી તલવાર કંક દરતી પથ્થરની ફરસખથી પર પડી ગઈ.

એકદમ એક અપહર ચીસ સાંભળીને હું ચમકી ગયો, જોઈ

તો મારા પેલા કેમ્પ-પાટ કિપર પરસેવે રેખજેળ થઈને હું એકો હતો—સવારનાં અકાશમાં કૃષ્ણ પક્ષનો ખંડ-ચંદ્રમાં જગરણથી ચાંકેલા રોગીની પેઠે ફિક્કો થઈ ગયો હતો.

અમારો પાગલ મહેરબાની તેની હંમેશની ટેવ મુજબ સવારના સૂના રસ્તાઓમાં 'રસ્તો છોડો !' 'રસ્તો છોડો !' ની ખૂમો પાડતો પાડતો જતો હતો.

આવી રીતે મારી અરખી વાર્તાઓમાંની એક રાત ઓચિંતી પૂરી થઈ ગઈ—પરંતુ હજી ખીજ હજાર રાતો બાકી હતી.

મારો દિવસ અને મારી રાત મને પરસ્પર વિરોધી દિશામાં એવવા લાગ્યાં. હું દિવસે ચાક્યા પાક્યા શરીરે નોકરી કરવા જતો, અને રાત્રી સ્વપ્નમયી માયાવી રાત્રિને ભૂલી જતો. પાણી પછી સાંજ પડતી, અને મારું દિવસનું વ્યવસાયી જીવન મને અત્યંત તુચ્છ, મિથ્યા અને હસવા જેવું લાગતું.

સાંજ પછી હું પરવશ જનીને જાણે કાંઈ નશાની જાળમાં મપકાઈ જતો. સેંકડો વર્ષો પહેલાંના કાંઈ એક વલુલખ્યા ઇતિહાસમાં હું કાંઈ અપૂર્વ પુરુષ જની જતો; તે વખતે મને વિલાપતી કાટ પાટલૂત શોભતાં નહિ. તે વખતે હું માથે મખમલની ફેજ ટોપી પહેરતો, ઢીલો પાયજામો, ફૂલ લરેલો જામો અને રેશમી લાંગો યોગા પહેરતો; રંગીન રૂમાલમાં અત્તર લગાડતો, આમ ખૂબ ટાપટીપટી સજ્જ થતો. સિગરેટ ફેંકી દઈ, ગુલાબજળથી લહેલો, અતેક ગુંથળાંવાળા લાંબી નળીનો હુકો હાથમાં લઈ, લોચી ગાદીવાળી મોટી ખુરશીમાં બેસતો, રાતે જાણે હું કાંઈ અપૂર્વ પ્રિયમિલનની આશાવાથી ખૂબ જિલ્સાદપૂર્વક તૈયાર થતો.

પછી જેમ અંધારું ગાઢ થતું જતું, તેમ કાંઈ એવી અદ્ભુત

ધરના બનવા માંડતી કે એનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. જાણે કાંઈ અદ્ભુત વાર્તાના કાંઈક કપાયેલા ભાગ અંદરમાં વસંતના પવનમાં ચાલી આવે, આ વિશાળ મહાલયના વિચિત્ર ઓરડાઓમાં ઊંચા કરતો હોય એવું લાગતું હતું. ચોરસ મુઠ્ઠી એ દેખાતો, પણ પછી એનો પત્તો લાગતો નહિ. હું પણ એ ઊંચા કપાયેલા ભાગની પાછળ પાછળ આખી રાત એકદમ ખીંજ ઓરડામાં ફરવા કરતો.

આ ભગ્ન સ્વપ્નના વનમાં, આ કઠીક આવતા હીનાની ગંધમાં, આ કઠીક આવતા સતારના ધ્વનિમાં, આ કઠીક આવતા મુગધીદાર જલ્દારવાળા પવનના હિલ્લોલમાં, એક નાચકને હું ક્ષણે ક્ષણે વિહ્વત શિયાની પેઠે ચળકતી જોતો. એણે લાલ રંગનો પાયબરો પહેર્યો હતો, એના મુકામળ લાલ પગમાં ટોચે ચક્રવાળા જરીના જોડા હતા, છાતીએ જરીની ફૂલેલ કાંચળી આંધેલી હતી, માથા પર એક લાલ ટોપી હતી, અને તેમાંથી સોનાની ઝાલર લટકીને તેના શુભ લક્ષાટને અને ગાલને ઢાંકતી હતી.

એણે મને પાગલ બનાવી દીધો હતો. હું એને જ મળવા દરેક જ રાતે, નિદ્રાના રસાતલ રાગ્યમાં સ્વપ્નની મૂલમૂલામણીવાળી માયા-પુરીમાં ગલીએ ગલીએ અને ઓરડે ઓરડે ભ્રમતો કરતો હતો.

કાંઈ કાંઈ દિવસ સાંજે, મોટા આયનાની ખે બાલુએ એ બતીએ. સળગાવીને હું ખૂબ કાગલપૂરક, શાદગલની પેઠે સાજ સજતો ત્યારે અંદરમાં આયનામાં મારા પ્રતિબિંબની જોડાનેડ, એક ક્ષણ, એ ધગની તરંગીનું પ્રતિબિંબ આવી પાડતું હું જોતો. એક પણ ગરદન બાંધી કરીને, તેની કાળા પહેાળી આંખો વડે તીવ્ર વેદનાલયો, ઝોડા આવેળ અને ઉત્સાહલયો, કટાક્ષપાત કરીને, સરસ મુંદર હોંડ ઉપર જરાક અમથા લાવાતો આત્મસ માત્ર આપીને, લઘુલલિત વૃત્ત વડે પોતાની વૈવરનફૂલે ફૂલેલી દેહલતાને ઝડપથી દંડાયમાન કરીને, ધીકમાં

વેદના, વાસના અને વિગ્રમનાં, હાસ્ય, કટાક્ષ અને અસંકારોનાં તેજ-
કિરણોનો વરસાદ વરસાવી તે દર્પણમાં જ અદસ્ય ચર્ચ જતી.

પદ્મા અને જંગલની તમામ સુગંધી લૂંટીને પવન એક પ્રયત્ન
કૂંકે વાવા માંડતો, અને મારી બંને બતોગેતે હોલની નાખતો; હું
સાજ સજવાનું છોડીને, પોષાકધરનાં એક ખૂણે પથારીમાં પડતો, અને
અપાનદંત્રી પુરુષિન બની આંખો મોંચી દેતો. મારી ચારે કાર, એ
પાનની અંદર, અને એ આગલી પર્વતની તમામ સુગંધીની અંદર,
બન્ને બંનેકે સ્નેહ, સુખ અને કરસ્પર્શથી અંધકાર પરિપૂર્ણ બની
ગયો હોય એવું લાગતું હતું. હું મારા કાનની આગળ કંઈકેઈ મધુર
ગુંજન સંભળાવતો, મારા કપાળ ઉપર સુગંધી નિઃશ્વાસ આવી પડતો,
અને મારા ગાલ ઉપર કાંઈ મંદ સોરભે મહેકતી રમણીનું મુલાયમ
ઝોટણું વારંવાર ઊડી ઊડીને આવી પડતું. ધીમે ધીમે કાંઈ મોહિની
નાગણુ એના માદક અંધનમાં મારા અંગેઅંગે બાંધી દેતી અને હું
ગાઢ નિઃશ્વાસ નાખી, ગાઢ નિંદ્રામાં મૂક બનીને અચેતન જેવો પડ્યો
રહેતો.

એક દિવસે સાંજે મેં ઘાઉસવાર ચર્ચ બહાર ફરવાનો વિચાર
કર્યો—પણ કાંઈ મને મના કરવા લાગ્યું. એ કાણ હતું તેની મને
અખર નથી, પરંતુ મેં એની ના ની પરવા ન કરી. એક લાક્ષણી
ખીંટી પર મારો સાહેબી 'ટોપી' અને કાટ લટકતો હતો; હું તે
હિતારવા જતો હતો, એટલામાં ગુસ્તા નદીની રેતી અને આરાલી
પર્વતનાં યુર્ધ્વ પાંદડાંની ધબ અડાવીને ઓચિંતાનો વંટોળિયો આવ્યો,
તે મારો ટોપી અને કાટને ચકર ચકર ફેરવતો ઊઠાવી ગયો; એક
અતિ મધુર કલહાસ એ વંટોળાઆની સાથે ધૂમતું ધૂમતું સ્વરના
તમામ પડાઓ પર આઘાત કરી ધીર ધીરે જાંચામાં જાંચા સમક
ચર ચડીને સૂર્યાસ્તલોકમાં લળી ગયું.

તે દિવસે મારાથી ફરવા નીકળાણું નહિ, અને તે પછીથી મેં
સાહેબી પોશાક પહેરવો જ છોડી દીધો.

વળી તે જ દિવસે મધરાતે હું પથારીમાં બેઠો થઈ ગયો,—
કોઈનું હસકાંચાઈ છાતીફાટ ફાટ મને સંજળાતું હતું. બાણે મારા
ખાટલાની નીચેથી, જમીનની નીચેથી, આ વિશાળ મહાલયના
પાંખાણની નીચેની એક હીનો અંધારી કબરમાંથી કોઈ હસકાં હસી
ભરતે રોતું હતું ને બોલતું હતું કે મને છૂટી કરીને લઈ જા, —કહિન
માયા, ગાદ નિદ્રા, અને નિષ્કુળ સ્વપ્નાનાં ખારણાં તોડીફાડીને, તું
મને ઘોડા પર બેસાડી, તારી છાતીએ ભીડીને, વન વટાવી, પહાડ
વટાવી, નદી પાર કરી, તારા સરજના પ્રદાશથી અનમગતા કબરમાં
લઈ જા ! મારા ઉદ્ધાર કર !

હું કોણ ? હું કેવી રીતે આનો ઉદ્ધાર કરું ? આ વમળભરેલા,
ધુમરિયો ખાતા સ્વપ્નપ્રવાહની અંદર, ફૂગની કઈ કામના સુંદરીને
માટે કઈ ખેંચી લાવવાની છે ? હે દિવ્યરચિત્ ! તું ક્યાં હતી ?
ક્યારે હતી ? તેં ક્યા રીતલ રણ્ડીપને કહિ, ખલ્લૂટીઓની છાયામાં
કઈ ધરતાર વગરની રણુવાસિનીના ખોળામાં જન્મ લીધો હતો ?
તને કોણ બેહુઈન ચોર, વનલતા પરથી ફૂલછળીને તોડે તેમ, માતાના
ખોળામાંથી ખેંચીને, પાણીપંચા ઘોડા પર સવાર કરીને, ધગધગતી
રેતી પાર કરીને, ક્યા રાજવગરના દારૂી જગરમાં વેચવા લઈ ગયો
હતો ? ત્યાં ક્યા બાદશાહનો ગુલામ તારું તાણું ખીસેલું લગ્નગણ
યૌવનસૌન્દર્ય બેઈ, સોનામહેદા ગણી આપીને તને લઈ ગયો ? અને
સમુદ્ર પાર કરી, તને સોનાની પાણીમાં બેસાડીને, પોતાના માવિકના
અંતઃપુરમાં બેટસોબાદ તરીકે મોકલાવી દીધો ! પછી એ સારંગીનું
સંજીત, ઝાંઝરનો ઝણકાર અને સિરાગની મુવરુમદિરાની વચમાં

વચમાં ઘટારીતો ચમકાર, વિપના જાળા, અને કટાક્ષનો માર ! કેવું
એ ઐશ્વર્ય ! ફરી એ જાહોજવાલી ! કેવું એ અતંત કારાગાર ! જે
તરફ એ દાસોઓ, કંકણના હીરાને વીજળીનો પેડે ઝળકાવતી ચામર
હોળી રહી છે ! શહાનશાહ આદલાહ ગોરા પગમાં રત્નજડિત
મોજડીઓ પાને આળે છે; અકાર દરવાજા આગળ જમદારના જેવો
હામસો, દેવદાસના જેવો સાગ્ર સજીને, હાથમાં નાગી તલવાર લઈને
ઉભો છે. પછી, એ લોહીથી કુતુબિન અનેલા, ઈર્ષ્યાના ફિસોટાવાળા,
કાવતરાંભર્યા બીવાલુ ઉજ્જવળ ઐશ્વર્ય પ્રવાહમાં તણાઈને, તે મજ
ભૂમિની પુષ્પમંજરી કાણુ મસે કાઈ નિખુર મૃત્યુને ભેટી કે પછી
ઝોધીયે વધારે નિખુર મહિમા તટ પર ફેંકાઈ ગઈ !

એવામાં ઓચિંતો પેડો પાગલ મહેરબાની ચોસ પાડી ઉઠ્યોઃ
‘ રસ્તો છોડો ! રસ્તો છોડો ! સખ જૂઠું હૈ ! સખ જૂઠું હૈ ! ’

તેણે તો સવાર થઈ ગઈ હતી.

પટાવાળાંઓ ટપાલ મારા હાથમાં મૂકી, અને ખાનસામે
આવીને સલામ કરી ઓભોને આજે શું રાખવું છે તે પૂછવા લાગ્યો.

મેં કહ્યું : ‘ હવે અહીં રહેવું નથી. ’

તેજ દિવસે મારો સરસામાન ઉપડાવીને હું મારી ઓફિસમાં
લઈ ગયો. ઓફિસનો વૃદ્ધ કારકુન કરીમખાં મને આમ પાછો આવેલો
બેઠેને જરા હસ્યો. એને હસતો જોઈ હું મોં ચડાવી, કંઈ પણ
બોલ્યા વગર મારું કામ કરવા લાગ્યો.

પણ જેમ સાંજ પડવા આવતી હતી તેમ મારું મગજ પરવશ
થતું જતું હતું હમણાં જ ક્યાંક જવાનું છે એવું લાગવા માંડ્યું. રતે
હિસાબ તપાસવાનું કામ બિલકુલ નકામું લાગ્યું. નિકામન નિકામની પણ

મારે મન કુછ મિસાતમાં ન રહી; વર્તમાનકાળનો એકેએક પદાર્થ, મારી ચારે તરફ જે કંઈ ચાલે છે, ખાય છે, ખાય છે, પીએ છે તે કામ કરે છે તે બધું યે મને મિલકુલ કંગાલ, મિલકુલ અર્થહીન, અને મિલકુલ હમ વગરનું લાગવા માંડ્યું.

કલમ ફેંટી દઈ મોટા ઓપરો બંધ કરી દઈ, હું તરત જ દયદમમાં બેસીને ઊપડ્યો. જોયું તો દયદમ એની મેળે યરાયર ગોરજટાણે પેલા પાપાણુ મહાદય આગળ આવીને ઊભી રહી.

ધનધન કરતો નિસરણી ચડી હું ઉપલા ખંડમાં દાખલ થયો.

આજે બધું મિલકુલ શાંત હતું, અંધારો ઓરડો જાણે ગુસ્સામાં મોં ચડાવી બેઠો હતો. પશ્ચાત્તાપથી મારું હૃદય ભરાઈ આવવા લાગ્યું. પરંતુ કોને કહું, કોની આગળ 'મારી માયું' તેની સમજ પડતી નહોતી. હું ખાલી અંધારામાં ઓરડે ઓરડે ભ્રમવા લાગ્યો. મને થયું કે કોઈ વાંદા હાથમાં લઈને હું ગાઉ—પણ કોને ઉદ્દેશીને—તે હું જાણતો નથી—કે હે અગ્નિ! જે પતંગિયું તને તરકોડીને લાગવાનું કરવું હતું, તે પાછું બળી મરવા માટે આવ્યું છે! હવે તેને માફ કર, તેની બંને પાંખો ખાળી નાખ, તેને ભરમચાત કરી નાખ!

અકસ્માત ઉપરથી મારા ઉપર જે અશ્રુગિંદુ પડ્યાં. તે દિવસે આરાલી પર્વતના માયા પર કનકોર વાદળાં ચડી આવ્યાં હતાં. અંધારું અરણ્ય અને શુસ્તાનું કાળું સાહી પછી કોઈ ભયંકર બનાવની રાહ જોતું સ્થિર બની ગયું હતું.

ઓચિંતાનાં જગરથળ ને આકાશ કંપી ઉડ્યાં. અને એકદમ વીજળીના દાંત દેખાડતો વટોળિયો બેડોઓ તોડી લાગેલા પાગલની પેઠે, દૂરદૂરનાં ગાઠ જંગલોમાંથી કાળી ચીસ પાડતો દોડી આવ્યો.

મહાલયના મોટા મોટા ઝોરડા બારણાં ફડાફડ ભટકાવીને, બાણે તીવ્ર વેદનાથી ફૂ ફૂ કરીને રૂદન કરવા લાગ્યા.

આજે બધા જ નોકરો બહાર હતા. અહીં દીવો સળગાવનારું એ 'કાઈ નહોતું'. અમાવાસ્યાની એ મેઘલી રાત હતી. ધરની અંદર કસોટી જેવો કાળો અંધકાર વ્યાપેલો હતો. એ અંધારામાં હું સ્પષ્ટ અનુભવ કરવા લાગ્યો કે 'કાઈ' સમગ્રી પલંગની નીચે ગાલીચા પર જોધે માથે પડીને, જેય હાથમાંની 'મૂઠીઓ વાળી લાંબા વિખરાયેલા વાળ પીંખતી હતી, એના ગૌર લલાટમાંથી દુઃખ લોહી વહેતું હતું, ધડોકમાં તે હા હા કરી 'સ્કુ' તીણું અટ્ટહાસ્ય કરી હસી પડતી હતો, તો ધડોકમાં ડૂસકાં ભરી ભરીને રૂદન કરતી હતી, ઉઘાડી બારીમાંથી 'પવન ગાળતો આવતો હતો, અને મૂશળધાર વરસાદ આવીને એના આખા શરીરને ભીંજવી નાખતો હતો.

આખી રાત વંટાળીઓ આહુ રહ્યો, ને એ રૂદન પણ આહુ રહ્યું. હું નિષ્ફળ પશ્ચાતાપથી બળતો ઝોરડે ઝોરડે અંધારામાં ભમતો ફરવા લાગ્યો. ક્યાંયે 'કાઈ' હતું નહિ, પણ 'કોને' સાન્ત્વન આપું? આવડી ભારે રીસ ચડાવીને ખેઠેલું એ કોણુ હશે? આ જાતીકાટ રૂદન ક્યાંથી સંભળાઈ રહ્યું છે?

પેલો પાગલ ચીસ પાડી બહારો: 'રસ્તો છોડો! રસ્તો છોડો! સમ જૂઠું હૈ! સમ જૂઠું હૈ!'

જેયું તો સવાર થઈ ગઈ હતી; અને મહેરબાની આવા તોફાની દિવસે પણ નિયમ પ્રમાણે મહેલ ફરતી ચોકી કરતો એની રાજની બૂમ સંભળાવી રહ્યો હતો.

ઝોચિંતાનો મને ખ્યાલ આવ્યો કે કદાચ આ મહેરબાની પશુ મારી પેઠે એક વખત આ મહેલમાં રહેતો હશે, અને અહીં રહેતાં રહેતાં જ એ પાગલ બની ગયો હશે, જેથી હું પાગલ બનીને બહાર નીકળ્યા પછી પશુ તે આ પાપાણુ રાક્ષસનાં મોહથી ખેંચાઈ દરેરાજ સવારે મહેલની યાત્રી કરવા આવે છે.

હું તરત જ વરસતા વરસાદમાં એ ગાંડાની પાસે ગયો. મેં એને પૂછ્યું: ‘મહેરબાની, ક્યા જૂઠું હું રે !’

મારા સવાલનો કંઈપણ જવાબ આપ્યા વગર તે મને હાસેલીને અજગરના પાંખમાં પડ્યા પછી ચારે તરફ સમતા મોહાંધી પાંખીની પેઠે બૂમો પાડતો પાડતો મદાલબની ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો, અને મથીમથાને પોતાને સાવધ કરવા માટે ફરીફરીને બોલવા લાગ્યો: ‘રસ્તા છોડો !’ સખ જૂઠું હૈ !

એવા વાવટોજ અને વરસાદમાં જ હું પાગલની પેઠે ઝોદિસમાં ગયો; એકદમ કરીમખાને બોલાવીને પૂછ્યું: ‘આનો અર્થ શું ? મને સમજ પાડ !’

‘હાસાએ જે કહ્યું તેનો અર્થ એ ‘કે એક વખત આ મહાસયમાં અનેક અતૃપ્ત વાદનાઓ, અને અનેક હિન્મત વિદ્વાસોની ધૂણી ધખતી. એ બધી ચિત્તની વંદનાઓથી, એ બધી નિષ્ફળ કામનાઓના અભિલાષથી એ મહાસયનો એકેએક પાપાણુ મૂખ અને તરસથી પીડાય છે, અને કાષ્ટ શ્રવણે આણુસ મળી આવે તો તેને લોહુમ પિશાચિણીની પેઠે ખાઈ જવા આડે છે. ત્યજ રાત વેળો એ મહાસયમાં રહ્યા છે તેમનામાંથી એક મહેરબાની ગાંડો થઈને બહાર આવ્યો છે, બીજો કાષ્ટ લગ્ન મુધી એની પકડમાંથી જટકી સક્યો નથી.’

મેં પૂછ્યું: ‘તો મારો અચવનો શું કાઈ રસ્તો નથી ?’

ડોસાએ કહ્યું: ‘એક રસ્તો છે, પણ તે ખૂબ અપ્રસન્ન છે. એ જ હું કુંડું—પણ તે પહેલાં એ ગુરુઆગતી એક ઈરાની દાસી, વેચાતી લેવામાં આવેલી, તેના ઇતિહાસ કહેવો પડશે, એના જેવી અદ્ભુત અને હૃદયવિહારક ઘટના દુનિયામાં બીજી કોઈ બની નહિ હોય.’

એટલામાં કુલીઓએ આવીને ખજર આપી કે માડી આવે છે.

અમે ઝટપટ પથારીઓ બાંધવા માંડી. એટલામાં ગાડી આવી ગઈ. એ ગાડીના ફર્સ્ટ ક્લાસની બારીમાંથી ડોકું કાઢી કોઈ અંગ્રેજ ઉંઘમાંથી ઉઠીને, સ્ટેશનનું નામ વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો; અમારા સહપ્રવાસી પેલા ગૃહસ્થ તરફ તેની નજર પડતાં જ તે ‘હલ્લો!’ કરીને ખૂબ પાડી ઉઠ્યો, અને તેમને તેણે પોતાના હાથમાં લઈ લીધા.

અમે સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠા, એ ગૃહસ્થ કોણ હતો તેની પણ ખજર પડી નહિ, અને વાર્તા પણ પૂરી સાંભળવા મળી નહિ.

મેં કહ્યું: ‘એ માણસ આપણને મૂરખા સમજી બનાવી—ગયો આખી યે વાત બનાવવી લાગે છે.’

આ હલીફને લીધે મારા ચિયોસોફિસ્ટ ચિત્ર સાથેનો મારો સંબંધ હંમેશને ચાટે તૂટી ગયો.

ઈન્દ્રાણી

: ૧ :

જમીનદાર મુકુન્દગાણના ધરના એક વખતના કારભારીની પૌત્રી, અને હાલના મેતેજરની સ્ત્રી ઇન્દ્રાણી જમીનદારને ઘેર, તેમના દૌહિત્રના સગનમાં વહુ-ભાવનું નિમંત્રણ મળતાં આવી, એ એકઠિયું બહુ ખરાબ હોવું જોઈએ.

એ પહેલાંનો ઇતિવાસ દૂંધમાં કહ્યું તો તમને આ ખરાખર સમજશે.

આજે તો મુકુન્દગાણ પણ ભૂતપૂર્વ છે, તેમના કારભારી ગૌરીકાન્ત પણ ભૂતપૂર્વ છે. કાળના આડવાન પ્રમાણે જન્મેમાંથી એકે આજે નિજ સ્થાનમાં સશરીરે વિદ્યમાન નથી. પરંતુ જ્યારે તેઓ વિદ્યમાન હતા, ત્યારે જન્મે વચ્ચે અત્યંત ગાઢ બંધન હતું. પિતામાતા વગરના ગૌરીકાન્તને જ્યારે આજીવિકાનો દાઈ આધાર નહોતો, ત્યારે મુકુન્દજીલે દેવળ ગાત્ર તેનું મોં જોઈ તેના પર વિશ્વાસ

રાખી, પોતાની નાનકડી ધનસંપત્તિની દેખરેખ રાખવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું.

કાડી જેવી રીતે રાફડો બનાવે છે, સ્વર્ગની કામનાવાળો જેવી રીતે પુણ્યનો સંબંધ કરે છે તેવી રીતે ગૌરીકાન્તે અથાક મહેનત કરીને, રજ રજ કરીને, દિવસે દિવસે સુકુંદલાલની ધન સંપત્તિ વધારવા માંડી. છેવટે તેણે નવાઈ પામી જઈએ એટલી એાછી કિંમતે, બાંકાગાડી ખરીદ કરી સુકુંદલાલની જમીનદારીમાં હમેદી દીધું, તે દિવસથી સુકુંદલાલની ગણતરી આગળ પડતા જમીનદારોમાં થવા લાગી.

શેઠની ચડતીની સાથે સાથે નોકરની પણ ચડતી થઈ. ધીમે ધીમે તેની પાસે જમીન, મકાન, રોકડ નાણું વગેરે થઈ ગયું. અને જે માણસ એક વખતે સામાન્ય તહેસીલદારની કાટીનો હતો તે હવે લોકોમાં દિવાનજી નામે ઓળખાવા લાગ્યો.

સૂતકાળનો આજ છતિહાસ મારે તમને કહેવાનો હતો. વર્તમાનકાળમાં સુકુંદલાલનો એક પોષ્ય પુત્ર છે, એનું નામ વિનોદવિહારી. ગૌરીકાન્તનો સુશિક્ષિત જમાઈ અગ્નિકાચરણ તેમના

મેનેજર તરીકે કામ કરે છે.

દિવાનજીને પોતાના પુત્ર રમાકાન્ત પર વિશ્વાસ નહોતો. તેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમણે જગરે નોકરી છોડી દીધી ત્યારે પુત્રને પડતો મૂકી, તેમણે પોતાની પૌત્રીના વર અગ્નિકાને પોતાની જગાએ નીમ્યો હતો.

કામકાજ બરાબર ચાલતું હતું. પહેલાંના વહીવટમાં હતું, તેડું જ અત્યારે પણ બધું ચાલે છે, માત્ર એક બાબતમાં બદલાવ પડ્યો છે. તે એ છે કે હવે શેઠ નોકરનો સંબંધ કેવળ કામકાજનો સંબંધ

છે, હૃદયનો સંબંધ નથી, પહેલાંના જમાનામાં રૂપિયા સસ્તા હતા, અને હૃદય પણ કંઈક સસ્તું હતું. હવે જમાનો એવો આવ્યો છે કે બધાએ મળીને હૃદયનો ખોટો ખરચો લગલગ કાઢી જ નાખ્યો છે; છેક નિકટનાં સગાંને આપવાનું કશું નથી, તો બહારનાં માણસોને શું મળવાનું ?

આવે વખતે જમીનદાર બાણને ઘેર એમની પોત્રીના લગનમાં વહુભાતનું નિમંત્રણ મળતાં દિવાનજીની પૌત્રી ઈન્દ્રાણી ગઈ હતી.

આ સંસાર કુતૂહલપ્રિય વિધાતાની રાસાયણિક પ્રયોગશાળા હાલે છે ! અહીં કંઈ ચિત્રવિચિત્ર માણસોને ભેગા કરીને તેમના મેળાપ અને વિયોગમંત્રી કંઈ કંઈ ચિત્રવિચિત્ર અપૂર્વ ઇતિહાસ સરજવામાં આવે છે !

આ વહુભાતના પ્રસંગે, આ આનંદ કાર્યની અંદર બે જાતના બે માણસો ભેગા થયા, અને જોતજોતામાં સતત વણાયે જતા કપડામાં એક નવા જ રંગનો ધાગો હિતરી પડ્યો, અને એક નવા જ રંગની ગાંઠ પડી ગઈ.

સાંજે સૌ જમી પરવાયા પછી, જરા મોડેથી, ઈન્દ્રાણી જમીનદારને ઘેર ગઈ હતી.

વિદોદતની સ્ત્રી નયનતારાએ મોડી આવવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે ઈન્દ્રાણીએ ‘ઘરમાં થયું કામ હતું, શરીર સારું નહોતું’ વગેરે બે ચાર કારણો ગતાવ્યાં, પણ તે કાષ્ટને સંતોષકારક લાગ્યાં નહિ.

ખરું કારણ ઈન્દ્રાણીએ કહ્યું નહિ, પરંતુ તે મધ્યાત્મે સમજાઈ ગયું હતું. તે કારણ આ હતું—નુકુંદબાણ સાહિત્ય ખરા, પેમાદાર પણ ખરા, પણ કુળની મોટાઈની આગમાં ગૌરીકાન્તનું ઘર તેમના

કરતાં ધણું ઉંચું હતું. ઇન્દ્રાણી એ મોટાઈ જૂલી શકતી નહોતી. તેથી વખતે વહેલી જઈ તો એ લોકાને ઘેર ખાવા બેસવું પડે એ ખીકે તે જાણી જોઈને મોડી ગઈ હતી. આ જોઈ : તેને ખવડાવવા માટે ખૂબ ખેંચતાણ કરવામાં આવી, પરંતુ ઇન્દ્રાણી મગક આપે એવી બાઈ નહોતી; એ કેમે ખાવા બેઠી નહિ.

એક વખત મુકુન્દ અને ગૌરીકાન્તે કુલની મોટાઈની બાબતમાં આના કરતાં મોટો ઝઘડો પેદા કર્યો હતો. એ ઘટનાનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈશે.

ઇન્દ્રાણી દેખાવે બહુ સુંદર હતી. આપણી ભાષામાં સુંદર સ્ત્રીની સાથે સ્થિર સૌદામિનીની સરખામણી કરવામાં આવે છે. તે સરખામણી ઘણી જગાએ બધેબેસતી નથી થતી, પણ ઇન્દ્રાણીની બાબતમાં થતી હતી. ઇન્દ્રાણીએ જાણે ખૂબ સહેલાઈથી પોતાની અંદર એક પ્રબળ વેગ અને એક પ્રખર જ્વાળાને દાઈ સહજ શક્તિ દ્વારા અતૂટ ગાંભીર્યપાશથી બાંધી રાખ્યાં હતાં. તેનાં આંખ, મોં અને અંગેઅંગમાં વીજળી પોતાની ચંચળતા જૂલી, જાણે સ્થિર બની ધર કરીને રહી હતી.

આ સુંદર છોકરીને જોઈ મુકુન્દ બાલ્યુએ પોતાના પોખ પુત્રની સાથે એનો વિવાહ કરવાની વાત ગૌરીકાન્તની આગળ કાઢી, પ્રભુ-શક્તિમાં ગૌરીકાન્ત દાઈનાથી ઉતરતો નહોતો, શેઠની ખાતર જરૂર પડે તો જીવ કાઢી આપે; એની અવસ્થા હવે ગમે તેટલી સુધરી ગઈ હોય, અને શેઠ ગમે તો એની સાથે મિત્રની પેઠે વર્તતા હોય અને તેને તેઓ ગમે તેટલો ઉચ્ચ અડાવતા હોય, તો પણ તે કદી પણ જીલેચૂકે એ કે સ્વપ્ને એ શેઠનું સન્માન સાચવવાનું જૂલતો નહિ. શેઠની આખર, એટલું જ પણ શેઠનું નામ દેવાતાં પણ તે એકદમ વિનયથી માથું નમાવી દેતો. પરંતુ આ વિવાહની વાત પર તેણે

પણ ન જોઈએ, અને હોય તો તે સાફ પણ નહિ, પંતુ એનો એને મદ છે એ વાત નયનતારાની કેવળ કલ્પના હતી, પણ રૂપને માટે દોષને ગુનેગાર ગણી શકાય નહિ, એટલે એની જો નિંદા કરવી જ હોય એનો એને મદ થક્યો છે એમ કહેવું જ પડે.

ત્રીજું, ઈન્દ્રાણી દંભી છે—લોકોની ભાષામાં કહીએ તો એનામાં દિમાગ ખૂબ છે.

ઈન્દ્રાણીમાં એક પ્રકારનું રવાણાવિક ગાંભીર્ય હતું. અત્યંત પ્રિય પરિચિત માણસ સિવાય તે દોષની જે સાથે બહુ હળી મળી શકતી નહિ વળી માથું માતી કંઈક ધમાધમ કરવી, અને જ્યાં કામમાં આગળ ધપીને દાથ નાખવો એ પણ તેના સ્વભાવમાં નહોતું.

આવાં અનેક સાચાં જોટાં કારણો શોધીને નયનતારા ધીમે ધીમે ગરમ થવા લાગી, અને અમથી અમથી વાત કહીને, વારંવાર ‘અમારા મેનેજરની યેરી’ ‘અમારા દિવાનની પોતરી’ કહીને ઈન્દ્રાણીને ઓસાવવા લાગી.

નયનતારાએ પોતાની લાડીલી એક બટકખોલી દાસીનો કાન ફૂંક્યો.

બાજુ ખૂબ સડીપણું હોય એમ ઈન્દ્રાણીના શરીર ઉપર પડી એ દાસી ઈન્દ્રાણીનાં ધરેણાં હાથમાં લઈ હલાવી હલાવીને જોવા લાગી; કંડી અને બાજુબંધનાં વખાણ કરીને, પછી તેણે પૂછ્યું: ‘હાં બહેન! આ ગિલેટ કરેલો છે?’

ઈન્દ્રાણીએ ખૂબ ગંભીર મોં કરી કહ્યું: ‘ના, એ પિતૃગનાં છે!’

નયનનારાએ ઈન્દ્રાણીને સંબોધન કરીને કહ્યું: ‘ઓરે, તું ત્યાં એકલી ઉભી ઉભી શું કરે છે? હો, આ ખાતાનું પેટી હાટખોલાનો પાલખીમાં મૂકી આવ તો!’

પાસે ધરતી ઘસી ઉભી હતી.

ઈન્દ્રાણીએ દેવળ એક ક્ષણવાર પોતાની વિશાળ પાંપણોની છાયામાં ડેડી દેખાતી પડેાળી આંખો ઉઘાડીને નયનનારાની સામે જોયું; પછી ખીછ જ ક્ષણે કંઈપણ ગોઠ્યા વગર મિથુનની ઝાળ ઉપાડી નીચે ઉતરવા માંડ્યું.

જેમને આ ચીકાઈ ભેટ અપાતી હતી તેમજે હાંફળાં ફાંફળાં કહ્યું: ‘તમે શું કરવા લાખ, આટલી તકલીફ ઉઠાવો છો? આપો, આ ઘસીના હાથમાં આપો!’

ઈન્દ્રાણીએ માથું ધ્રુણાવી કહ્યું: ‘જેમાં વળી તકલીફ ચાલી?’

અપરાએ કહ્યું: ‘તો લાવો, મારા હાથમાં આપો!’

ઈન્દ્રાણીએ કહ્યું: ‘ના, હું જ લઈ જાઉં છું!’

આમ કહી, જેવી રીતે અન્નપૂર્ણા ગંધીર મુખે ઉંડા સ્નેહથી, લક્ષ્મીને પોતાને દાઢે ઉપાડીને અન્ન આપે, તેવી રીતે, અચળ સ્નેહભાવે ઈન્દ્રાણી પાલખીમાં મિથુન મૂકી આવી.

અને માત્ર આ જો જ મિનિટના પરિચયમાં, જે હાટખોલા—વાસિની શ્રીમંત ગૃહિણી આ અલ્પભાવિણી, મિનદાસિની ઈન્દ્રાણીની હાંફીકરનું દિલું સડીપણું આંધવા તલપાપડ થતી ગઈ.

આવી રીતે નયનતાગએ, સ્ત્રીઓને સુલભ એવી નિષ્કૃષ્ટતાપૂર્વક
અતેજ અપમાન બાણ ફેંક્યાં, પણ એમાંના બાણથી ઇન્દ્રાણીએ
પોતાને વીધવા દીધી નહિ. બધાં બાણો, ઇન્દ્રાણીના નિષ્ક્રયક
હિતજવળ સદૃજ તેજસ્વિતાના ક્ષેત્રે ધ્વસ્ય ઉપર અથગ્રાહને આપો-
આપ ભાંગી ગયાં.

એની એવિચળ ગંભીરતા જોઈ, નયનંતારાનો ક્રોધ ઉલટી,
ખૂબ જ વધવા લાગ્યો, અને એ સમગ્ર જવાથી, ઇન્દ્રાણી, ક્રોધને
પણ કહ્યા વગર, છાનીમાની પોતાને ઘેર જતી રહી.

જેઓ શાંતિથી સહન કરી શકે છે તેઓ અતિશય ગંભીરપણે
ધાયણ થાય છે. ઇન્દ્રાણીએ જો કે અપમાનના આઘાતનો અતિશય
ખેપરવાઇપૂર્વક સામનો કર્યો હતો, તો પણ તેના અંતરમાં તેની ઊંડી
અસર થઇ જ હતી.

ઇન્દ્રાણી સાથે જેમ વિનોદવિહારીનાં સગનની એકચાર વાત થઇ
હતી, તેવી જ રીતે ઇન્દ્રાણીના એક દુરના ગરીબ ફાઇઆઇ ભાઈ
વામાચરણની સાથે નયનતારનાં સગનની એક વખત વાત થઈ હતી.

એ વાળાચરણ હજી વિનોદની જ જમીનદારીમાં એક સાધારણ
નોકર હતો. ઇન્દ્રાણીને ક્ષેત્રે યાદ આપ્યું કે એ નાની હતી તેવામાં
એક દિવસ નયનતારનો બાપ નયનને સાથે લઈને એમને ઘેર આવ્યો
હતો, અને વામાચરણની સાથે પોતાની કન્યાનું સગમણ કરવા માટે
એ ગૌરીકાન્તની દાહીમાં હાથ નાખીને કરગર્યો હતો.

એ વખતે એ નાનકડી છોકરી નયનતારની અસાધારણ પ્રૌઢતા
જોઈ ગૌરીકાન્તના અંતઃપુરમાં અધાને નવાઈ લાગી હતી, અને એની

એ અકાલપકવનાના મુકગલામાં મોં છુપાવતી શરમાળ ઇન્દ્રાણીને પોતાને બહુ શરમાવા જેવું લાગ્યું હતું.

ગૌરીકાન્ત એ ઊંઝરીની ખોલીયાલી અને મોઢાના વળાંક નેઈ બહુ ખુશ થઈ ગયા હતા, પરંતુ કુળમાં કંઈક ત્રુટિ હોવાથી તેમણે લામાચરણની સાથે તેનું સગપણ કરવાની વાતને ટેકા આપ્યો નહોતો. છેવટે એ ગૌરીકાન્તના જ પ્રયત્નથી અને એમની જ પસંદગીથી અકુશીન વિનોદની સાથે નયનતારાનું લગન થયું હતું.

આવી અધી વાંતો યાદ કરીને ઇન્દ્રાણીને કંઈ સાન્તવન મળ્યું નહિ, ઊલટું, એના અપમાનનો ડંખ વધારે લીધણુ બન્યો. અને મહાકારતમાં કહેલી શુદ્ધચાર્યની દીકરી દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાની વાત યાદ આવી, દેવયાની એ જેવી રીતે પોતાના માલિકની કન્યા શર્મિષ્ઠાનો ગર્વ ઉતારીને તેને દાસી બનાવી હતી, તેવી રીતે હું કરી શકું તો જ ઠીક થઈ કહેવાય એવું ઇન્દ્રાણીને લાગવા માડ્યું.

એક વખત એવો હતો જ્યારે દૈત્યોને જેમ દૈત્યગુરુ શુક્રાચાર્ય વગર ચાલતું નહિ, તેમ મુકુંદબાણના કુટુંબને ગૌરીકાન્ત વગર ચાલતું નહિ. તેવે વખતે જો ગૌરીકાન્તે ધાર્યું હોત તો મુકુંદબાણની પાસે નાકલીટી ખેંચાવી શકત, પરંતુ એ ગૌરીકાન્તે જ મુકુંદબાણની ધનસંપત્તિને ઉન્નતિની દૃષ્ટિમાં છેલ્લી ટાંચે પહોંચાડી દીધી હતી, અને બધું તંત્ર ખરાબર બ્યવસ્થિત કરી દીધું હતું. એટલે હવે આજે એમને યાદ કરી વફાદારીનો એકઠો ઘૂંટણ કરવાની જરૂર નહોતી.

ઇન્દ્રાણીએ વિચાર કર્યો કે આંધ્રગાડી પરગણું મારા દાદાએ મુકુંદબાણને ખરીદી આપ્યું, તેને બદલે તેમણે પોતે જ તે ખરીદ્યું હોત તો ખરીદી શકત, તે વખતે તેમની એટલી શક્તિ પણ હતી, પરંતુ એવું ન કરતાં એણે એ શેકને ખરીદી આપ્યું—આ એક

પ્રકારનું દાન છે, પણ આજે એનો શેડના વંશજોમાંથી કોઈને ખ્યાલ હશે ખરો ?

અમારાં જ આપેલાં ધનમાન અને ગર્વ લઈને આજે આ લોકો અમારું અપમાન કરવાની કિંમત કરે છે એના ખ્યાલ આવતાં ઈન્દ્રાણીનું ચિત્ત ખળભળી ઊઠ્યું.

ઘેર આવીને એણે જોયું તો એના પતિ જમીનદારની કચેરીનું ને ખીલું બધું કામકાજ પતાવીને, પોતાના શયનખંડમાં એક ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા ઊપું વાંચતા હતા.

ધણ્યો એવું માને છે કે પતિપત્નીનો સ્વભાવ લગભગ એક જ જાતનો બની જાય છે. એનું કાંઈ એ છે કે કાંઈ જાઈ જાઈ જગાએ દેવવશાત્ પતિ-પત્નીના સ્વભાવનો મેળ જોઈને આપણને એ એવું ચોગ્ય અને દુદરતી લાગે છે કે આપણે આનું જ બધે હોય છે એવું માની લેવાને પ્રેરાઈએ છીએ.

ગમે તેમ હો, અહીં અંગિદાયરણુની સાથે ઈન્દ્રાણીને એક બે બાબતમાં તો ખરેખરે સ્વભાવનો મેળ હતો. અંગિદાયરણુ પણ બહુ ધુસણિયો માણસ નહોતો. તેઓ બહાર નીકળતા તે માત્ર નોકરીના કામે જ. પોતાનું કામ પૂરું કરીને, અને ખીજની પાસેથી પૂરેપૂરું કામ લઈને, તેઓ ઘેર આવતા ત્યારે જાણે અનાત્મીયતાના હુમલામાંથી લાગી છૂટી આત્મરક્ષા કરવા માટે કાંઈ દુર્ગમ ગડમાં દાખલ થતા હોય એવું એમને લાગતું. બહાર તેઓ ભણા, ને તેમનું કર્તવ્ય લહું; ઘરમાં તેઓ ભણા અને તેમનાં ઈન્દ્રાણી ભણાં. આમાં જ તેમનું બધું જીવન સમાપ્ત થઈ જતું હતું.

આશ્ચર્યોની છટા ચમકાવીને ત્યારે સુસન્નિવૃત્ત ઈન્દ્રાણીએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે અંગિદાયરણુ તેની મનક કરી, કંઈક બોલવા

જતો હતો, પરંતુ એકદમ રોડાઈ જઈ ચિન્તાતુર લાવે તેણે પૂછ્યું :
‘ શું થયું છે ? ’

ઈન્દ્રાણી પતિની તમામ ચિન્તાઓને હસીને ઉઘાટી દેવાનો પ્રયત્ન કરતાં બોલી : ‘ થાય શું વળી ? હમણાં મારા પતિદેવનાં દર્શન થાય છે ! ’

અંગિકાએ છાપું જમીન પર નાખી દઈને કહ્યું : ‘ એ કંઈ મારાથી અજાણ્યું નથી, પણ તે પહેલાં ? ’

ઈન્દ્રાણીએ એક પછી એક ધરણાં ઉતારતાં ઉતારતાં કહ્યું : ‘ તે પહેલાં શેઠાણીજી તરફથી આદરસત્કાર થયો છે. ’

અંગિકાએ પૂછ્યું : ‘ કઈ જાતનો આદર સત્કાર ? ’

ઈન્દ્રાણી પતિની પાસે આવીને, તેની ખુરશીના હાથા પર એસીને, તેના ગરદન હાથ નાખીને બોલી : ‘ તમે કદો છે તેવો નહિ. ’

પછી ઈન્દ્રાણીએ ધીરે ધીરે બધી વાત કહી નાખી. પતિની આગળ આમાંની કંઈ પણ વાત ન કરવી એવો એણે વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ એ ટેક રહ્યો નહિ; અને આવો કામપણ ટેક આ પહેલાં પણ ઈન્દ્રાણી કહી પાળી શકે નહોતી.

બહારના લોકોની આગળ ઈન્દ્રાણી ગમે તેટલી ઓછાઓલી ને, વાણીસંઘમી દેખાતી હોય, પણ પતિની આગળ તે પોતાના સ્વભાવનાં તમામ અંધન ખુલ્લાં કરી નાખતી—ત્યાં તે લેશમાન પણ દિવની વાત છુપાવતી નહિ.

બધી વાત સાંભળીને અંગિકાચરણને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. તે બોલ્યો : ‘ હમણાં જ હું તોફારીમાંથી રાજનામું આપી દઉં છું. ’

તરત જ એ વિનોદબાણને એક કડક કાગળ લખવા બેસી ગયો.

હવે ઈન્દ્રાણી ખુરશીના હાથા પરથી નીચે ઊતરી પતિના પગ આગળ સાદડી ઉપર એસી ગઈ, અને પતિના ખોળામાં બાહુ નાખીને બેઠી.

‘એટલી બધી ઉતાવળ કરીને શું કામ છે? કાગળ હમણું રહેવા દો. કાલે સવારે વિચાર કરી જોશું.’

અંમિકા ઉશ્કેરાઈને બેઠી ઊઠ્યો: ‘નહિ, હવે એક પણ પણુ હું રાહ જોવાનો નથી!’

કમળની ડાંડણી ઉપર જેમ એક જ કમળ બેઠે તેમ ઈન્દ્રાણી તેના દાઢાની હૃદયડાંડણી ઉપર એક માત્ર કમળ જેવી બેઠી નીકળી હતી. તેમના અંતઃકરણમાંથી તેણે બધો સ્નેહરસ ખેંચી લીધો હતો, અને સાથે સાથે દાઢાના મનના અનેક ભાવો પણ તેણે દ્રાઈને ખખરે ન પડે તે રીતે, પ્રહણુ કરી લીધા હતા.

સુકુંદલાલના કુટુંબ તરફ ગૌરીકાન્તને એક પ્રકારની નિષ્ઠા હતી અને ભક્તિ હતી; એ કે સંપૂર્ણતઃ એવી નિષ્ઠા અને ભક્તિ ઈન્દ્રાણીમાં નહોતી, પરંતુ માલિકના કુટુંબનું ભણું કરવામાં જીવન સર્પણુ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે એવો ભાવ એના મનમાં દબાયે બંધાઈ ગયો હતો.

એનો પતિ સુશિક્ષિત હતો, એટલે ધારે તો વકીલાત કરી શકતો હતો, અને સારી માનપાનવાળી નોકરી પણ મેળવી શકતો હતો, પરંતુ પોતાની પત્નીના હૃદયના દૃઢ સંસ્કારનું અનુકરણ કરીને તેણે અનન્ય ભાવે અને સંતુષ્ટ ચિત્તે વિનોદની માલમિલકત સંભાળવાનો ભાર લીધો હતો.

ઈન્દ્રાણી જો કે અપમાનથી આહત થઈ હતી, તો પણ પોતાના પતિ વિનોદલાલની નોકરી છોડી કે એ તેને કેમે ગમ્યું નહિ.

હવે દલીલો શોધી કાઢીને ઈન્દ્રાણીએ નંદુ મિષ્ટ સ્વરે કહ્યું :
 'વિનોદબાણુનો આમાં ઓછો જ કંઈ વાંક છે ? તેમને તો કશીયે
 ખબર નથી. તો પછી તેમની ત્રી પરનો ગુસ્સો તેમના ઉપર ઉતારી
 તમે એકદમ તેમની સાથે ઝગડો કરવા બેસી જાઓ એ સારું
 કહેવાય ?'

આ સાંભળી અબિજાબાણુ મોટેથી હસી પડ્યા. પોતાનો ઘડી
 પહેલાંનો સંદેહ તેમને પોતાને જ હવે હસવા જેવો લાગ્યો.

તેમણે કહ્યું : 'વાત તો ખરી ! પરંતુ શેઠ હોય કે ગમે તે હોય,
 હવે કદી હું એમને ઘેર તને નહિ જવા દઉં.'

આમ તે દિવસે તો, વાવટોળ થયો ન થયો એટલામાં જ
 વાદળાં ઘેરાઈ ગયાં. ગૃહ પહેલાં જેવું પ્રસન્ન બની ગયું, અને પતિનાં
 સાડમાં ઈન્દ્રાણી બહારનું તમામ અપમાન ભૂલી ગઈ.

વિનોદ મનમાં મનમાં સમજતો કે બીજા લોકો આવું સાંભળશે તો હસશે, તેથી તે કાંઈને પણ કશું કહેતો નહિ. ખાસ કરીને અંગિકાચરણથી તે જરા વધારે શરમાતો.

વખતે અંગિકાચરણ એમ માની લે કે જમીનદાર બાબુ ચૈસા ખોવા બેઠા છે તેથી તે તેમનાથી શરમાતો હતો. અંગિકાચરણ જ જમીનદાર છે, અને પોતે માત્ર બેઠા બેઠા કંઈક વાર્ષિક ખરચો મેળવે છે, આવો જ ભાવ તે અંગિકાની આગળ દેખાડતો.

નિમંત્રણના બીજા દિવસથી નયનતારાએ તેના પતિના કાન ફૂંકવા માંડ્યા: 'તમે જાતે તો કશી ખજાર રાખતા નથી; અંગિકા હાથમાં લઈને આપે એટલું તમારે લેવાનું; આટી અંદર તમને ફોલી ખાવાની કેવી રમત રમાઈ રહી છે. એની તમને ક્યાં ખજાર છે? તમારા મેનેજરની જૈરી અહીં આવી ત્યારે એવાં ઘરેણાં પહેરીને આવી હતી કે એવાં ઘરેણાં તો તમારા ઘરમાં આવીને મેં કદી આંખે થે જોયાં નથી. આટલાં બધાં ઘરેણાં એને મળે છે ક્યાંથી, અને વળી એનો દિમાગ પણ આટલો ફાટલો રહે છે તે શાના જોરે?' વગેરે વગેરે.

ઘરેણાનું વર્ણન નયનતારાએ ખૂબ જ વધારી વધારીને કયું, અને ઇન્દ્રાણી પોતે જાતે જમીનદારની દાસીને કવું કવું કહેતી ગઈ છે તે પણ તેણે રજતો ગજ કરીને કહ્યું.

વિનોદ ઢીલા સ્વભાવનો માણસ હતો. એક તરફ તે પારકાની ઉપર નિર્ભર યઈને રહી શકતો નહિ, અને બીજી તરફ જે કાંઈ તેના કાનમાં વહેમ ઊભો કરી જાય તેનું એ માની લેતો. એટલે એને ધ્રુવીકમાં ખાતરી થઈ ગઈ કે મેનેજર પોતાની મિલકતમાંથી ચોરી ખાય છે. વળી કામકાજ ઉપર તે જાતે કશી દેખરેખ રાખતો નહોતો, એટલે એણે કંઈ કંઈ ગોટાળાઓની તે કલ્પનાઓ ચલાવવા લાગ્યો,

તેમ છતાં, મેનેજરની ચોરી પકડવી કેવી રીતે તેની પશુ તેને ખમર નહોતી. એને મોઢામોઢ કથું કહેવાની તો એની હિંમત નહોતી.

એ મહા મુશ્કેલી પડી ગયો.

અંગિકાચરણની એટલી બધી સત્તા હતી કે એના હાથ નીચેના માણસો બધાએ એના ઉપર ઈર્ષ્યા રાખતા હતા. ખાસ કરીને તો ગૌરીકાન્તે પોતાના જે પેલા દૂરના સગા વામાચરણને નોકરીમાં રાખ્યો હતો, તેને જ અંગિકાની ઉપર સૌથી વધારે ખાર હતો. કારણ કે સગપણના દાવે તે પોતાને અંગિકાની બરોબરીનો ગણતો, અને અંગિકા, પોતાનો સગો હોવા છતાં પણ કેવળ માત્ર ઈર્ષ્યાને લીધે જ પોતાને ઉંચો હોદ્દો નહોતો આપતો એવી તેની પક્ષી ખાતરી હતી.

હોદ્દો મળે તો હોદ્દાને માટે જોઈતી લાયકાત આપોઆપ જ માણસમાં આવી જાય છે એવી તેની માન્યતા હતી.

ખાસ કરીને, મેનેજરના કામને તો એ બિલકુલ હમ વગરનું સમજતો હતો. એ કહેતો કે જૂના જમાનામાં રથ ઉપર જેમ ધન ફરકાવવામાં આવતી હતી, તેવો રીતે આજકાલ ઓફિસોમાં મેનેજર હોય છે—ઘોડો એટો દોડી મરે, અને ધન મહાશય રથની સાથે સાથે બસ અભિમાનથી ધુલાયા કરે.

વિનોદ આ પહેલાં કામકાજમાં કશું જ લક્ષ આપતો નહોતો.— પણ ત્યારે ધંધાને અંગે ઓચિંતી ઢગલો રૂપિયાની જરૂર પડે, ત્યારે જ માત્ર ખાનગીમાં ખજાનચીને બોલાવીને પૂછતો: ‘અત્યારે તિજોરીમાં કેટલા રૂપિયા છે?’

ખજાનચી રૂપિયાનો આંકડો કહે એટલે કંઈક ખચકાતો ખચકાતો તે રૂપિયા માગી લેતો—ગણે એ રૂપિયા પારકા હોય એમ.

ખજનચી એની સહી લઈને રૂપિયા આપતો, તે પછી કેટલાક વખત સુધી વિનોદ અગ્નિકાચરણ શરમાતો રહેતો, ને એનો ભેટો ન થઈ જાય તેની સાવચેતી રાખતો !

આને લીધે અગ્નિકાચરણ કોઈ કોઈ વખત બહુ મુસીબતમાં આવી પડતો. કારણ કે જમીનદારનો ભાગ જમીનદારને આપ્યા પછી તિજોરીમાં નોકરાનો પગાર કે બીજો ખર્ચો કાઢવાની જ રકમો જમા રહેતી. તે રૂપિયા ખોટી રીતે વપરાઈ જાય એટલે તેને બહુ મુશ્કેલીમાં મુકાવું પડતું.

પરંતુ વિનોદ રૂપિયા લીધા પછી એવો ચોરની પેઠે છુપાતો ફરતો કે એને આ વિષે કંઈ પણ કહેવાનો વખત જ મળતો નહિ. કાગળ લખે તો પણ કંઈ ફાયદો નહિ. કારણ કે એને કેવળ આંખની શરમ હતી, બીજી કોઈ શરમ નહોતી. આથી જ તે મોઢામોઢ ભેગો થતાં ડરતો હતો.

ધીમે ધીમે વિનોદનો આ ત્રાસ વધતો ગયો એટલે અગ્નિકાચરણે તિજોરીની આવી પોતાનો પાસે રાખવા માંડી. એટલે દૂધી રોતે પૈસા મેળવવાનું વિનોદને માટે બિલકુલ બંધ જ થઈ ગયું.

તેમ છતાં એ માણસ એટલો બધો નમ્રણા સ્વભાવનો હતો કે પોતે માલિક હોવા છતાં પણ આ વિષે કોઈપણ જાતનું બળ વાપરી શકતો નહિ.

પણ અગ્નિકાચરણ નકાસા ફાંફા મારતો હતો ! અલ્પશ્રી જેને પ્રેરણા કરે છે તેની લક્ષ્મીને તિજોરીની આવી સાચવી શક્તી નથી. ઊંલટું, ધાર્યા કરતાં ઊંધું થયું. પરંતુ એ બધી વાત પછી કહેવાશે.

અગ્નિકાચરણના કડક નિયમને લીધે વિનોદ મનમાં મનમાં ખૂબ ખીજાયો હતો.

એવામાં નયનતારાએ તેના મનમાં આ વહેમ પેદા કરી દીધો. એટલે તે જરા રાજી થયો. તેણે એકએક નોકરાને ખાનગીમાં જોવાની તપાસ કરવા માંડી તે વખતે વામાચરણ એતો મોટામાં મોટો બસૂસ થઈ બેઠો.

ગૌરીકાન્તના અમલ વખતે, ખીજ પડોશી જમીનદારની જમીન ઉપર હાથ મારવો હોય તો દિવાનજીને લગીરે સંજ્ઞા થતો નહિ. આવી રીતે જ તેમણે ધણાઓની ધણી જમીન પડાવી :લીધી હતી. પરંતુ અંગિકાર્યરણ કદી પણ આવું કામ કરતો નહિ. અને મામલો કારટે ચડવાનો થાય તો એ ગમે તે રીતે આપસમાં જ સમજીને તેનું સમાધાન કરતો.

વામાચરણે આ તરફ જમીનદારનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એણે એની આતરી કરી દીધી કે અંગિકાર્યરણ સામા પક્ષ તરફથી લાંચરૂશ્વત ખાઈ માલિકને નુકસાન કરીને અગ્રકાની પતાવટ કરે છે.

વામાચરણની પોતાની એવી માન્યતા જ હતી કે જેના હાથમાં સત્તા છે તે લાંચ રૂશ્વત ન લે એ બને જ કેમ ? મરી જાય તો પણ વામાચરણ આથી ઊલટું માને નહિ.

આવી રીતે ખાનગીમાં અતેકના મોંઝે કુંકારીને વિનાશનો સફેદાગ્નિ ધોમે ધીમે વધારે ને વધારે જોરથી ભઠૂકવા લાગ્યો. પરંતુ તે ખુશ્કી રીતે કાઈ રસ્તો લેવાની કિંમત કરી શક્યો નહિ.

એક નડતી હતી આંખની શરમ, અને ખીજે કય—વખતે બધી પરિસ્થિતિનો બાણકાર અંગિકાર્યરણ મારું કંઈ નુકસાન કરો એસે તો ?

હેવટે નયનતારા પતિની આ કાયરતા જોઈ સગગી. ઊડી, તેણે પતિની અજાણ્યમાં જ એક દિવસ અંગિકાર્યરણને જોવાની પડાપાજગથી

કહ્યું: ‘તમારી હવે જરૂર નથી, તમે વામાચરણને બધો હિસાબ સોંપીને જતા રહો!’

પોતાની સામે વિનોદનો આગળ કંઈક ખટપટ ચાલી રહી છે એ વાતનો અંગિકાને પહેલાંથી જ થોડો આભાસ આવી ગયો હતો. તેથી નયનતારાના શબ્દો સાંભળી તેને બહુ નવાઈ લાગી નહિ.

તેણે તરત જ વિનોદવિહારીની પાસે જઈને પૂછ્યું: ‘મને શું તમે નોકરીમાંથી છૂટો કરવા માગો છો?’

વિનોદે ગભરાઈને કહ્યું: ‘નહિ, કદાપિ નહિ!’

અંગિકાચરણે ફરીથી પૂછ્યું: ‘મારા ઉપર આપને કંઈ વહેમ પડ્યો છે?’

વિનોદે ખૂબ જ ભોંકા પડી જઈને કહ્યું: ‘બિલકુલ નહિ!’

અંગિકાચરણ નયનતારાવાળી ઘટનાનો બિલકુલે ઉલ્લેખ ‘ક્યાં’ વગર ઓફિસમાં ચાલ્યો ગયો.

ઘેર ઇન્દ્રાણીને પણ તેણે વાત કરી નહિ.

આવી રીતે કેટલાક દિવસ વીતી ગયા.

એવામાં અંગિકાચરણ તાવમાં પટકાયો. બહુ તાવ નહોતો, પણ કમનસીબે ધણા દિવસ તેનાથી ઓફિસમાં જવાયું નહિ.

એવામાં વિદ્યોદીનું લાગણું આવતું હતું, અને કામકાજની બહુ ભીડ રહેતી હતી. તેથી એક દિવસ સવારે પથારી છોડીને અંગિકાચરણ ઓચિંતાનો ઓફિસમાં આવીને બેભો.

કાષ્ઠએ ધારેલું નહિ કે તે આજે આવશે, અને બધાએ કહેવા માંડ્યું ‘આપ ઘેર જાઓ, આવા માંદા શરીરે કામ કરશો નહિ.’

પણ અંધિકાયરણે પોતાની નજીવાઈની વાતને કાને ધરી નહિ. તે મેજ આગળ જમતે બેઠો. કારકુનોનાં મોં પરથી જાણે એકદમ વૂર ઊડી ગયું, અને એકદમ બધા એકચિત્તે પોતાના કામમાં લાગી ગયા.

અંધિકાયરણે મેજ ઉપાડીને જોયું તો એમાં એકે કાગળ ન મળે !

તેણે સૌને પૂછ્યું : ‘આ શું ?’

બધા જાણે એકદમ આલા બની ગયા. ચોર લઈ ગયા હશે કે છૂત લઈ ગયા હશે તેનો કાષ્ઠ નિર્ભય કરી શક્યા નહિ.

વામાચરણે કહ્યું : ‘અરે મશાય ! તમારી નફરતાઈ રહેવા દો હવે ! બધા જાણે છે કે એમાંના કાગળો બધા બાબુ પોતે આવીને લઈ ગયા છે !’

રોષથી અંધિકાના ચહેરા ફિક્કો થઈ ગયો. તેણે પૂછ્યું : ‘કેમ ?’

વામાચરણે કાગળ લખતાં કહ્યું : ‘તેની બમને શું ખબર ?’

અંધિકાયરણની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ, વામાચરણની સત્તાદ્ મુજબ, વિનોદ, નવી ચાવી બનાવડાવી, મેનેજરનું ખાતગી મેજ ઉપાડી, એમાંનાં તમામ કાગળિયાં તપાસવા લાગ્યો હતો.

ચતુર વામાચરણે તે વાત છુપાવી નહિ.

અંધિકાયરણ મેજ બંધ કરી ધૂજતે શરીરે વિનોદનો શોધમાં બીજીયો, વિનોદે કહેવડાવ્યું કે મારું માથું દૂખે છે.

ત્યાંથી અંગિકાચરણુ ઘેર આવ્યો. આવતાં જ દુર્ગળ દેહે પથારીમાં પટકાઇ પડ્યો.

ઇન્દ્રાણીએ તરત જ દોડી આવી જાણે તેને પોતાના સમસ્ત હૃદય વડે આવરી લીધો.

ધીમે ધીમે ઇન્દ્રાણીએ ગંધી વાત સાંઝળી.

સ્થિર સૌદામિની આજે સ્થિર રહી નહિ.—તેની છાતી ફૂસવા લાગી. વાદળ જેવી કાળી ફાટેલી આંખોના ખૂણામાંથી, છૂટેલી વીજળીની શિખાતોખી ઉગ્ર જવાળાઓ વરસાવવા લાગી.

આવા પતિનું આવું અપમાન ! આટલા વિશ્વાસનું આ ફળ !

ઇન્દ્રાણીનો આ અનિ ઉગ્ર નીરવ ક્રોધાગ્નિ જોઇને અંગિકાનો ગુસ્સો થંભી ગયો. દેવતાના શાપમાંથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો હોય એમ તેણે ઇન્દ્રાણીના હાથ પકડી કહ્યું : ‘વિનોદ બાળક છે, નમળા મનનો છે, જે માણસનું બોલવું સાંઝળી એનું મગજ બગડી ગયું છે !’

પછી ઇન્દ્રાણી ખંતે હાથે પતિને ગળે વળગી પડી; પતિને છાતી સરખા ખેંચી આવેગથી એ એમને દાખી રહી. અને તરતજ એની આંખોના રોષાનકલને મ્હાન કરતી દડ દડ આંસુની ધારા પડવા લાગી. જાણે દુનિયાના તમામ અન્યાયોમાંથી, તમામ અપમાનોમાંથી, જે ભુજપાશ વડે ખેંચી લઇને તે પોતાના હૃદય દેવતાને પોતાના હૃદયમંદિરમાં જ પૂરી રાખવા આહતી હોય એવું લાગતું હતું !

અંગિકાચરણુ તરત જ આ નોકરી છોડી દેવી એવું નક્કી થયું.—આજે આ વાતમાં ક્રોધએ લેશ માત્ર પણ વિરોધ કર્યો નહિ.

પરંતુ જ્યારે વહેમે લરાયેલો માલિક પોતે જ અંગિકાને

કાઠી મૂકવાને તૈયાર થયેલો છે ત્યારે તેની નોકરી છોડી દેવાથી તેને શું સજ્જ થવાની હતી ?

એટલે રાજનામું આપવાના નિર્ણયથી, અંબિકાનો રોષ તો ઊતરી ગયો. પરંતુ ઈન્દ્રાણીનો ગુસ્સો તેના હૃદયમાં જડતો જ રહ્યો.

ઉપસંહાર.

એવામાં નોકરે આવીને ખબર આપ્યા કે આશુતે ઘેરથી ખજાનચી આવ્યો છે.

અંબિકાએ ધાર્યું કે મોઢામોઢ કહેતાં શરમ આવે છે, એટલે પોતાને નોકરીમાંથી છૂટો કર્યો છે એવા ખબર આપવા વિનોદે ખજાનચીને મોકલ્યો છે. તેથી તેણે પોતે જ એક રાજનામું લખીને ખજાનચી હાથમાં મૂકી દીધું.

તે સંબંધી કંઈ પણ પ્રશ્ન કર્યા વગર ખજાનચીએ કહ્યું :
‘સત્યાનાશ વળી ગયું !’

અંબિકાએ પૂછ્યું : ‘શું થયું ?’

તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે ‘જ્યારથી તમારી સાવચેતીને લીધે તિજોરીમાંથી વિનોદ રૂપિયા લેતો બંધ થઈ ગયો હતો ત્યારથી વિનોદે અનેક જગાએથી ફૂંપી રીતે થોડકાં રૂપિયા બ્યાજે ઉપાડવા માંડ્યા હતા. એક પછી એક અનેક ધંધા કર્યા; પણ જેમ એ વધારે ને વધારે હેતરાતો ગયો, ને તુકસાનીમાં વધારે ને વધારે ઊંડો ઊતરતો ગયો તેમ તેનો ચડચ વધતો ગયો. નવા નવા અસંભવિત ઉપાયો કરવા જતાં, છેવટે તે ગળાખૂડ દેવામાં ફૂંપી ગયો છે.

‘પછી તમે માંદા પડ્યા, એટલે વિનોદને તક મળી. એ

તિજેરીમાં તમામ રૂપિયા ઉપાડી લીધા, બાંકાગાડી પરગણું તો ક્યારું. યે પડોશી જમીનદારને ઘેર ગીરો મુકાઈ ગયું છે. એણે અત્યાર સુધી રૂપિયાની બિલકુલ ઉધરાણી કરી નહિ, અને બ્યાજ ચડવા જ દીધું. હવે વખત આવ્યો જોઈ એણે એકદમ દાવો માંડી દીધો છે. આ આફત છે.’

સાંભળી અંબિકાચરણ પળવાર થંભી ગયો. છેવટે તેણે કહ્યું: ‘આજે કશું જ મગજમાં આવતું નથી—કાલે આનો વિચાર કરી જોઈશ.’

ખળનચી રગ લઈને ઝડપે, ત્યારે અંબિકાએ પોતાનું રાજનામું પાછું માગી લીધું.

અંત:પુરમાં જઈને અંબિકાએ ઈન્દ્રાણીને બધી વાત વિસ્તારથી સમજાવીને કહી: પછી કહ્યું: ‘વિતોદની આવી દશામાં હું તોકરી કેવી રીતે છોડી શકું?’

ઈન્દ્રાણી કેટલી યે વાર સુધી પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે એસી રહી. પછી અંતરનો તમામ વિરોધ જોરથી દાખી દઈને તે નિઃશ્વાસ નાખી બોલી: ‘ના, અત્યારે નહિ છોડાય.’

પછી ચારે તરફ રૂપિયાની ખૂમ પડી ગઈ—પણ રૂપિયા પૂરા થતા નહોતા. અંત:પુરમાંથી ઘરેણાં કાઢવાની અંબિકાએ વિતોદને સલાહ આપી. આ પહેલાં પણ, ધંધાને અંગે વિતોદે એવો પ્રયત્ન કરી જોયો હતો, પણ ફાળ્યો નહોતો, આ વખતે તેણે ખૂમ આગળ, કાંકલદી કરી, ખૂમ રડી કંકળીને, ખૂમ દોનતા ધારણ કરીને ઘરેણાંની શીખ માગી.

પરંતુ નયનતારાએ કશું યે આપ્યું નહિ. તેને થયું કે મારી ચારે બાજુથી હવે બધું ખસી પડ્યા માંડ્યું છે, હવે આ ઘરેણું જ મારા હવનનો એક માત્ર છેલ્લો આધાર છે—એટલે એ ધારણાને એ ખૂન જ આગ્રહપૂર્વક હવનની પેડે વળગી રહી.

જ્યારે ક્યાંયથી પણ કંઈ રૂપિયા મળ્યા નહિ, ત્યારે ઇન્દ્રાણીની ભૂકૃટિ ઉપર એક આનંદનો પ્રકાશ ઝળહળી ઊઠ્યો.

તે પોતાના પતિનો હાથ પકડી લઈ બોલી: ‘તમારું કર્તવ્ય તમે બજાવ્યું છે. હવે તમે બેસો, જે ચનારું હશે તે થશે!’

પતિના અપમાનથી જાગેલો સતીનો રોષાગ્નિ હજી હોલવાયો નહોતો. એ જોઈ અગ્નિના મનમાં મનમાં દુર્યો.

આ આકૃતને વખતે અસહાય બાળકની પેડે વિનોદ અગ્નિનાની ઉપર બધું છોડીને બેઠો હતો. આથી અગ્નિનાચરણને તેના ઉપર દયા આવતી હતી, તેને થતું હતું કે આવે વખતે હું કાંઈ રીતે તેને છોડી દઈ શકું નહિ. પોતાની મિલકત ગીરો મૂકીને રૂપિયા મેળવવાના તે મનમાં વિચારો કરતો હતો !

પરંતુ ઇન્દ્રાણીએ તેને માથાના સમ ખવડાવીને કહ્યું: ‘એને તમારાથી હાથ નહિ લગાડાય!’

અગ્નિનાચરણ ખૂન મુંઝવણમાં પડી, માથે હાથ દઈ, વિચાર કરવા બેઠો.

ઇન્દ્રાણીને ધીરે ધીરે સમજાવવાની તે કાશીશ કરવા લાગ્યો, પણ ઇન્દ્રાણી તેને બોલતો જ અટકાવી દેવા લાગી. છેવટે નિરાશ થઈ અગ્નિના મૂંઝો બની બેસી રહ્યો.

પછી ઇન્દ્રાણીએ લોઢાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી પોતાનાં તમામ ઘરેણાં એક મોટા થાળમાં કાઢ્યાં, અને એ વજનદાર થાળ બહુ

કષ્ટે એ હાથે ઊંચકી. મંદમંદ હસીને પોતાના પતિના પગ આગળ લાવીને મૂક્યો.

દાદાની એકની એક લાડીલી દીકરી ઇન્દ્રાણીને દર વરસે તેની જન્મમગાંઠ પર, દાદાની તરફથી કંઈ ને કંઈ કીમતી દાગીનો મળતો રહેતો હતો. સીતાચારી પતિની પણ જીંદગીની મોટા ભાગની કમાણી આ નિઃસ્તાન રમણીના લંડારમાં અકાર કપે રૂપાન્તરિત થયેલી હતી.

એ બધું સોનું તે હીરામાણેક પતિની આગળ મૂકીને ઇન્દ્રાણીએ કહ્યું: ‘મારાં આ બધાં ધરેણાં આપીને મારા દાદાએ આપેલું દાન છોડાવી, હું ફરીથી તે એમના માલિકના વંશજને દાન કરીશ.’

આમ કહી તેણે ભીની આંખો મીંચીને, મસ્તક નમાવી મનમાં કલ્પના કરી કે મારા એ ધોળાવાળવાળા, શાંત સ્નેહ અંતે હાસ્યવાળા બુદ્ધિથી ચમકતી ઉજ્જવળ ગાર કાન્તિવાળા વૃદ્ધ પિતામહ, આ પળે અહીંયાં હાજર છે, અને મારા દળેલા મસ્તક ઉપર શીતળ સ્નેહાળ હાથ મૂકીને, મૂળા મૂળા મને આશીર્વાદ આપી રહ્યા છે.

વાંકાગાડી પરગણું ફરી ખરીદાઈ ગયું. ઇન્દ્રાણીને ફરી નવનંતારાનાં અંતઃપુરમાંથી નિમંત્રણ મળ્યું. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરીને, વગર આશૂપણે, આ વખતે તે નિમંત્રણને માન આપીને ત્યાં ગઈ. હવે તેના મનમાં અપમાનનો જરા પણ ડંખ નહોતો.

અંદર.

: ૧ :

દુઃખીરામ રૂઈ અને ઊદામ રૂઈ જે ભાઈ હતા. સવારે ખતે જણુ હાથમાં દાતરકું લઈને કામે જવા નીકળ્યા ત્યારે તેમની સ્ત્રીઓ વચ્ચે મદા કંકાસ અને ખોલાચાલી ચાલતી હતી. પરંતુ પ્રકૃતિના અનેક જાતના અનેક કલરવોની પેઠે આ ખૂમગરાડાથી પણ આખા કુળિયામાં બધાં ટેવાઈ ગયાં હતાં.

તીજો દાલાદલ કાને પડતાં જ લોઢા અંદર અંદર વાતો કરતાઃ 'એ જામી !' અર્થાત્ જેવું ધારેલું તેવું થયું છે.

આજે પણ એ સ્વાભાવિક નિયમમાં કશો ભંગ પડ્યો નહોતો. સવારે પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય ઊગતાં જેમ દોઈ એવું કારણ પૂછવું નથી, તેમ આ દ્રાણીઓના ઘરમાં જે દેરાણો જેદાણીઓ વચ્ચે કહ્યો કંકાસ ચાલે તો એવું કારણ જાણવાનું કાઠને કુતૂલ્ય થતું નહિ.

આ રડાકૂટને કહ્યા કંકાસની સાથે કુળિયાનાં લોઢા કરતાં ખતેના ધણીઓને વધારે સંગંધ હતો એમાં સંદેહ નથી, પરંતુ એને

તેઓ ક્રોધી રીતે અગવડ રૂપ ગણતા નહિ, એ બંને ભાઈઓ એમની લાંબી સંસારયાત્રાએ એક જ એકામાં બેસીને નીકળ્યા હતા; પણ એ એકદાનાં બંને બાળુનાં પૈડાં સિમ્રંગ વગરનાં હતાં, એટલે એ પૈડાં સતત ખડખડ ગડગડ અવાજ કર્યા કરે તો એ અવાજને વિધિવિહિત નિયમ તરોડે જ ગણી લેવો જોઈએ ને ?

ઊત્તરું, ઘરમાં જે દિવસે મિલકુલ શાંતિ હોય, બધું સુમસામ હોય ત્યારે કંઈક અકુદરતી આફત આવવાની હોય એવો બીક લાગતો. તે દિવસે ક્યારે શું થશે એ કહી શકાતું નહિ.

આપણી આ વાર્તા જે દિવસથી શરૂ થાય છે તે દિવસે સાંજે બંને ભાઈઓ મહેનત મજૂરી કરીને ચાક્યા પાક્યા ઘેર પાછા આવ્યા. આવીને બુએ છે તો બધું સુમસામ !

બહાર પણ બધું શાંત હતું. બપોરે ખૂબ વરસાદ વરસી ગયો હતો, હજી ચારે તરફ વાદળો ચડતાં હતાં. પવનનું નામ નિકાને નહોતું. વરસાદને લીધે ઘરની ચારે તરફ જંગલ ને ઝાડો જેવું થઈ ગયું હતું. તેમાંથી, બંને પાણીમાં ફૂંચેલાં શણનાં એતરમાંથી આવતી કહોવાતી વનસ્પતિની તીવ્ર ગંધ ચારે તરફ ફાઈ જડ દીવાલની પેઠે બમી ગઈ હતી. કાટની પાછળના ખાઓચિયામાં દેડકાં ડ્રાઈ ડ્રાઈ કરતાં હતાં, અને કંસારી તમરાંના અવાજથી સાંજનું આખું આકાશ એકદમ ભરાઈ ગયું હતું.

થોડે દૂર ચોમાસાની પદ્મા નવીન વાદળોની છાયામાં ખૂબ સ્થિર અને ભયાનક ભાવ ધારણ કરીને વહેતી હતી. એતરે ઘણાં લાંબી તોડીને એના પ્રવાહ વસતીની પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. એટલે મુઠ્ઠી કે ભાંજેલા કિનારા પર એ ચાર આંખા ફણસનાં ઝાડનાં મૂળિયા ધોવાઈને બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં, અને એ ઝાડો બંને

નિરાધાર બનીને પોતાની આંગળીઓ વડે દવામાં કંઈક ટેકા પકડવાનો પ્રયાસ કરતાં હોય એવું લાગતું હતું.

દુષ્પીરામ અને જિહ્વામ તે દિવસે જમીનદારની કચેરીમાં કામ કરવા ગયા હતા. સામી પારનાં ખેતરોમાં ધાન પાકી ગયું હતું. ચોમાસાના પૂરમાં ભાઈ તથા જન્ય તે પહેલાં ધાન લણી લેવા માટે કે રાણુ કાપી લેવા માટે ગામનાં ગરીબ માણસો પોતપોતાનાં ખેતરોમાં કામે લાગી ગયાં હતાં, પરંતુ કચેરીમાંથી પટ્ટાવાળાઓ આવીને આ બન્ને ભાઈઓને જોરજુલમથી પકડી ગયા હતા. કચેરીના મકાનમાં છાપરામાંથી થણી જગાએ પાણી ચૂતું હતું, તે સંચારવામાં અને ફેટકાકે ઝાંપા તૈયાર કરવામાં તેમનો આખો દિવસ ગયો હતો. તેમને ઘેર આવવાની રજા મળી નહોતી, કચેરીમાં જ થોડો નારતો ખાઈ ચલાવી લેવું પડ્યું હતું. વચમાં વચમાં વરસાદથી બીંબવું પણ પડ્યું હતું.—છતાં મળવી નોંધતી મજૂરી મળી નહોતી, પણ તેના બદલામાં જે ગંદી ગાજો ખાવી પડી તે મજૂરીના હિસાબે થણી વધારે હતી.

રસ્તામાં કાદવ હતો, તે ઠેર ઠેર પાણી ભરાયું હતું. એ કાદવ તે પાણી હોળીને બંને ભાઈઓ ઘેર આવ્યા. આવીને જુએ તો નાની વહુ ચંદ્રા ભોંય પર સાડલો પાથરીને લાંબી ચઢને પડી હતી—આજના મેઘજા દિવસની પેઠે એ પણ બપોરે ખૂબ જ આંસુ વરસાવી ચૂકી હતી, અને સાંજ પડવા આવતાં નરમ બનીને એકદમ સુમસામ બની ગઈ હતી. અને મોટી વહુ રાધા મોહું ચડાવીને ઊમરામાં બેસી હતી—એનો દોઢ વરસનો નાનો છોકરો રોતો હતો.

બંને ભાઈઓએ આવીને જોયું તો નાગડો છોકરો આંગણમાં એક તરફ ચત્તોપાટ પડ્યો પડ્યો ઊંઘતો હતો.

શૂન્યા દુષ્પીરામે આવતાં વેંત જ કહ્યું: ‘ભાત કાઢ!’

દારૂના ડાઘળામાં અંગારો પડે તેમ મોટી વહુ એકદમ ધોટે પાડીને અવાજને આકાશમાં ચડાવીને બોલી: ‘ક્યાં છે ભાત તે આપું? તું ચોખા આપી ગયો’ તો તે? તો હું કમાવા જઉં?’

આખા દિવસનો થાક લાગેલો, ઉપરથી મોટી ગાળો ખાધેલી; તેમાં આ અજીન લુખ્યા અધારા ધરમાં, લભૂકતા ક્ષુધાનલમાં સ્ત્રીનાં આ ઠોર વચ્ચે હોમાયાં—ખાસ કરીને એના છેલ્લા શબ્દોમાં છુપાયેલો ગદો શ્લેષ દુખીરામને એકદમ અસહ્ય બની ગયો.

ખોજયેલા વાઘની પેઠે ક્રોધમાં ગંભીર ગર્જના કરીને તે બોલી બઠ્યો: ‘શું બોલી?’

આમ કહી ખીજી જ પળે, હાથમાંનું દાતરડું ઉગામી કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર, તેણે એકદમ સ્ત્રીના માથામાં માર્યું.

રાધા તેની દેરાણીના ખોળા આગળ જ પછડાઈ પડી અને ઘડીકમાં મરી ગઈ.

ચન્દ્રનાનાં લૂગડાં લોહી લોહી ચપ્પ ગયાં. તે ખૂમ પાડી બેઠી: ‘હાય રે! આ શું થયું?’

પણ હિદામે તરત જ તેનું મોં દાખી દીધું.

દુખીરામ દાતરડું ફેંકી દઈ મોઢે હાથ દઈ મૂંઢતી પેઠે જમીન ઉપર બેસી પડ્યો.

છોકરો નગી બઠ્યો. તેણે ખીકથી ખૂમો પાડી રેવ માર્યું. તે વખતે બહાર સંપૂર્ણ શાંતિ હતી. ગોવાળનો છોકરો ગાયો લઈને ગામમાં પાછો આવતો હતો. સામી પારના ભાદામાં નવું પાકેલું ધાન લણવા ગયેલા માણસો પાંચ પાંચ સાત સાતની ટોળીમાં હોડીઓમાં બેસી આ પાર પાછા આવતા હતા, અને આખા દિવસની મહેનતના

બદલા રૂપે બે ચાર ધાનના પૂળા માથે ચડાવીને પોતપોતાને ઘેર પહોંચી જતા હતા.

ચક્રવર્તીને ઘેર રામલોચન કાકા ગામમાં ટપાલ પેટીમાં કાગળ નાખી આવીને ઘેર આવી નિરાંતે હુકા ગગડાવતા હતા. એટલામાં એમને યાદ આવી ગયું કે તેમના ખાતાવાળા દુખીરામની પાસે ધણા રૂપિયા બાકી લેણા નીકળે છે, અને એણે આજે થોડા આપનારું કબૂલ્યું હતું, હવે એ ઘેર આવી ગયો હશે એમ સમજી ચાદર ખભે નાખી. હાથમાં છત્રી લઈ તેઓ ઘરમાંથી નીકળ્યા.

પણ કાળીના ઘરમાં પગ દેતાં એમનું આખું શરીર ધ્રૂણ બિડ્યું. બોયું તો ઘરમાં દીવો સુકાં થયો નહોતો. અંધારામાં ઊમરા પાસે બેચાર આકારો ઝાંખા ઝાંખા દેખાતા હતા; અને રહી રહીને ઊમરાની એક તરફના ખૂણામાંથી એક દબાયેલું રૂદન બિછળી આવતું હતું— અને જેમ છોકરા મા ! મા ! કરીને રોવાનું કરતો હતો તેમ એનું મોં દાખી દેતો હતો.

રામલોચને જરા ખીને પૂછ્યું : ‘ દુખી, ઘરમાં છે કે નહિ ? ’

દુખી અત્યાર સુધી પથ્થરની મૂર્તિની પેઠે જડ બનીને બેઠો હતો. પોતાના નામેની ખૂમ સાંભળતાં જ તેણે એકદમ અણુસમજી બાળકની પેઠે મોટેથી રોવા માંડ્યું.

છિદામ એકદમ ઊમરામાંથી આંગણામાં આવીને ચક્રવર્તીની પાસે ગયો.

ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું : ‘ રાંડો લડીને બેડી લાગે છે. આજે તો આખો દિવસ એમના ખૂમાટા સાંભળ્યા છે. ’

અત્યાર સુધી છિદામ એવો મૂક બની ગયો હતો કે શું કરવું તેના તે કંઈ વિચાર જ કરી શક્યો નહોતો. બહુ બહુ તો તેણે એટલો વિચાર કરેલો કે મધરાત થશેએટલે મહાત્ને ક્યાંક વગે કરી

દશિ. પણ એટલામાં ચક્રવર્તી આવી ચડશે એવું. તેની કલ્પનામાંયં નહોતું.

એકદમ 'શું જવાબ દેવો તે તેને કંઈ સૂઝ્યું નહિ.

તે બોલી પડ્યો: 'હા, આજે બહુ લડી છે.'

ચક્રવર્તી ઊમરા તરફ આગળ વધતાં બોલ્યો: 'પરંતુ એટલા વારસે દુખી રહે છે શું કરવા ?'

હિદામે જોયું કે હવે બીજો ઉપાય નથી, એટલે તે એકદમ બોલી પડ્યો: 'કલ્યાણમાં નાની વહુ મોટી વહુના માથામાં દાતરડું મારી બેઠી છે.'

માથે પડેલી આપત્તિ જ માણસને સૌથી મોટી લાગે છે. તે સિવાય બીજી કોઈ આપત્તિ હોઈ શકે એવું એને સહેલાઈથી યાદ આવતું નથી.

હિદામ તે વખતે વિચાર કરતો કે આ ભયંકર સત્યના પંખામાંથી છૂટી જવું કંઈ રીતે ? આ સત્ય કરતાં જુદાણું વધારે ભયંકર હોઈ શકે છે એવી તેને ખબર નહોતી રામાચરણનો સવાલ પુછતાં જ તેના મગજમાં એક જવાબ સૂઝી આવ્યો, અને તે એણે તરત દઈ દીધો.

રામલોચન ચમકી પડીને કહ્યું: 'હેં ! શું કહે છે ? મરી તો નથી ગઈ ?'

હિદામે કહ્યું: 'મરી જ ગઈ છે !'

આમ કહી એ ચક્રવર્તીના પગને ઝાઝી પડ્યો.

ચક્રવર્તીને કેવી રીતે નાસી છૂટવું તે સૂઝ્યું નહિ. તેને થયું કે અરે રામ ! સમી સાંજે આ આકૃતમાં ક્યાં ફસાયો ! હવે ગદા-લતમાં સાક્ષી આપી આપીને મારો દમ નીકળી જશે.

પણ હિદામે કાઈ રીતે એના પગ છોડ્યા નહિ. તે બોલ્યોઃ
'દાદા ઠાકુર, હવે મારી વહુને બચાવવાનો રસ્તો દેખાડો !'

મામણા મુશ્કેલીની આગતમાં રામચોરન આખા ગામના મુખ્ય સલાહકાર હતા.

થોડીવાર વિચાર કરીને તેમણે કહ્યુંઃ 'જો, આનો એક રસ્તો છે. તું હમણાં જ ચાણામાં દોડી જ—જઈને કહે, કે મારા મોટા ભાઈએ સાંજે ઘેર આવીને ભાત ખારા માંગ્યો. પણ ભાતભાત કંઈ મળ્યું નહિ એટલે ગુસ્સામાં આવી એણે એની બેરીને માથામાં દાતરડું માર્યું છે. હું ખાતરીથી કહું છું કે આવું કહેવાથી તારી બેરી બચી જશે.

હિદામનું ગળું સ્ફોટ ગયું. તે બોલ્યો યઈને બોલ્યોઃ 'ઠાકુર, વહુ જશે તો બીજી મળશે, પણ મારા ભાઈને ફાંસીની સજા થઈ, તો મને ભાઈ ક્યાં મળવાનો ?'

આમ બોલ્યો ખરો, પણ જ્યારે એણે પોતાની બેરીને માથે દોષ ચડાવેલો ત્યારે એણે એવો વિચાર કરેલો નહિ. ઉનાચળમાં બોલતાં બોલી ગયો હતો, અને હવે એનું મન એને ખબર ન પડે તે રીતે એની દલીલો અને દિવાલો શોધી ગયું હતું.

'ચક્રવર્તીને પણ એનું કહેવું બરાબર લાગ્યું. તેમણે કહ્યું 'તો પછી જેમ બન્યું છે તેમ કહી દે. ખંડી બાલુથી સાચરવું મુશ્કેલ છે.'

આમ કહી રામચોરન એકદમ ત્યાંથી જતા રહ્યા. અને જોતજોતામાં આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે દોળીની વહુ ચંદ્રાએ ગુસ્સામાં આવી એની જોડાણીને માથામાં દાતરડું માર્યું છે.

અંધ તૂટી જતાં જેમ પાણી ધસી આવે તેમ ગામમાં હુલ્લુ કરતું પોલિસનું ધાકું દોડી આવ્યું. ગુનેગાર તે જિનગુનેગાર અંધાં થે ગલરાઈ ગયાં.

છિદામે વિચાર્યું કે હવે તો જે રસ્તો પાડ્યો છે તે રસ્તેજ જવું પડશે. ડારણ કે અકવર્તીને મોંએ હું એક વાત કહી ચૂક્યો છું અને એ વાત હવે આખા ગામમાં ફેલાઈ ગઈ છે હવે જો કંઈ ખીજું કહેવામાં આવે તો શી ખબર શું તું શું થઈ જાય ! એની બુદ્ધિ બહાર મારી ગઈ હતી ! એણે નક્કી કર્યું કે ગમે તે રીતે હવે એ એ વાતને પકડી રાખી, એમાં ખીજી બે ચાર વાતો ખતાવી કાઢીને સ્ત્રીને ખચાવી શકાય તો ! આ સિવાય ખીજો ઉપાય નથી.

તેથી છિદામે પોતાની સ્ત્રી ચંદરાને કહ્યું કે આ ગુતો તું તારે માથે ઓઢી લે.

આ સાંભળીને સ્ત્રીને માથે બાણે વીજળા પડી !

છિદામે તેને દિવાસો આપીને કહ્યું : ‘ હું કહું છું તે ખરું કહું છું, તારે જરાયે ખોવાનું નથી. અમે તને ખચાવી લેશું. ’

દિલાસો તો આપ્યો, પણ આપતાં એનું ગળું સુકાઈ ગયું, મોં ફિક્કું થઈ ગયું.

ચંદરાની ઉંમર સત્તર અઢાર વરસની હતી. મોં ભરાવદાર અને ગોળ હતું. શરીર બહુ બહુ નહિ, બહુ પાતળું નહિ, કસાયેલું, હાટપુટ, લંદુરસ્ત, ને બળવાન. અંગેઅંગમાં એવું સાંજીવ કે વાક્ષતાં આલતાં ફરતાં, કામ કરતાં શરીર જરાયે ખેડોળ ન લાગે ! નવી ખનાવેલી નાનકડી હોડીના જેવી નાજુક અને ધારીથી, ખૂબ સરળતાથી સરે, અને ક્યાંય એનો કાંઈ સાંધો ઢોલો થઈ જાય નહિ. દુનિયાની બધી બાબતમાં એને રસ ને કુતૂહલ ! ફળિયામાં વાતો કરવાનું એને બહુ ગમે, એને કેડે ગાગર લઈને નદીએ જતાં આવતાં એ આંગળી વડે ધૂમટો જરા ઊંચો નીચો કરીને, ચમકતી ચંચળ કાળી આંખો વડે રસ્તામાં જોવા જેવું હોય તે બધું એ જોઈ લે.

મોટી વહુ બરાબર આનાથી ઊલટી હતી. ખૂબ અગવસ્થિત, ટાપટીપ કે સફાઈનું નામ નહિ. માયાનો છેડો કે ગોદમાંનું ઊકડું કે ઘરનું કામકાજ કશું એ એનાથી સંભળાતું નહિ. ઘરમાં એવું કંઈ કામે નહોતું, છતાં કદી એને ઘડીની નવરાશ મળતી નહિ. નાની વહુ એને બહુ બોલતી નહિ, માત્ર ધીરથી એક બે તીણા દંશ ઈ દેતી, અને એ હાય હાય વોય વોય કરીને ગુસ્સામાં, જુસ્સામાં ખૂમાટા પાડ્યા કરતી ને આખું ફળિયું ગળવી મૂકતી.

આ બે જોડ પતિપત્નીઓનો સ્વભાવ પણ અજબ રીતે મળતો આવતો હતો. દુષ્પીરામ કદાવર શરીરનો હતો, એનાં હાડકાં બેવડાં હતાં, નાક દળેલું હતું, આંખો બળે આ દશ્યમાન સંસારને સમજતી જ નહોતી, છતાં એ વિષે એને કશું કુતૂહલ નહોતું ! ખાવો સાલસ છતાં ભયંકર, આવો સરળ છતાં નિરાધાર માણસ જગતમાં જવલે જ જોવા મળે !

અને હિદામ ? જાણે કોઈ કાળા ચળકતા પથ્થરમાંથી કોઈએ બહુ મહેનત કરીને મૂર્તિ કંડારી કાઢી હોય તેવો એ હતો. જરા પણ અતિશયતા નહોતી, ક્યાંય કુરૂપતા નહોતી, દરેકે દરેક અંગમાં બળ અને નિપુણતા હતાં, અને અત્યંત સંપૂર્ણતા હતી, નદીની ઊંચી ભેખડ પરથી નીચે ફૂદી પડે, કે હોંડીને ઢલેસાં મારે કે ઊંચા વાંસ ઉપર ચડીને વીણી વીણીને વાંસ કાપી લાવે,—દરેકે દરેક કામમાં એની જોઈએ તેવી કુશળતા હતી, અને બધાં કામ જાણે ખૂબ સહેલાઈથી કરતો હોય એવી કામ કરવાની એની ઢબ હતી. માથાના લાંબા વાળ તેણે નાખી ખૂબ જતનથી ઓળાને તે ખાંધે નાખતો—પોંશાકની ટાપટીપમાં એની જરા વધારે કાળજી હતી.

ગામની ખીજી વહુવારેઓના, રૂપ તરફ જો કે તેની ઉદાસીન દષ્ટિ નહોતી, અને એમની નજર આગળ મનોહર દેખાવાની તે ઓછી કાશિશ નહોતો કરતો, તો પણ હિદામ પોતાની યુવતી સ્ત્રીને જરા વધારે ચાહતો હતો. બંને કોઈ વાર લડતાં પણ ખરાં, મનાતાં પણ ખરાં, પણ કોઈ કોઈને હરાવી શકતું નહિ.

બંને વચ્ચે સુદૃઢ બંધન હોવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. હિદામ સમજતો કે ચંદરા એવી ચટુલ ચંચળ પ્રકૃતિની બાઈ છે કે એનો પૂરો વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ, અને ચંદરા સમજતી કે મારા ધણીની નજર મારે તરફ ફરે છે, એટલે તેને જરા ખેંચીને બાંધવામાં ન આવે તો કોઈ દિવસ છટકી જવાનો ભય છે.

ઉપલો બનાવ બન્યો તે પહેલાં થોડા વખતથી એ બે પતિપત્નીની વચ્ચે એક ભારે ઝઘડો ચાલતો હતો. ચંદરાએ જોયું હતું કે એનો ધણી કોઈ કોઈ વખત કામનું બહાનું કાઢીને બહારગામ જતો રહે છે, અને બાળે દિવસે પાછો આવે છે, છતાં પાઈની કમાણી કરીને આવતો

નથી. એનાં આ લક્ષણ એને સારાં ન લાગ્યાં, એટલે જવાનમાં એણે પણ જરાતરા માઝા ઓળંગવા માંડી. કહે ત્યારે ઘાટે જવા માંડ્યું, અને કળિયામાં આંટા મારી આવી કાશી મળુમદારના વચલા દીકરાનાં વખાણ કરવા માડ્યાં.

છિદામના દિવસોમાં ને રાતોમાં જાણે કાઠએ એર ભેળવી દાહું ! હવે તે કામકાજને અંગે ક્યાંય જતો તો એને એન પડતું નહિ.

એક દિવસે આવીને એણે લાભીને ખૂબ ઠપકો દીધો. લાભીએ હાથ હલાવી છણકો કરી ગેરહાજર મૃત પિતાને સંબોધીને કહ્યું : ‘એ છોકરી વંટોળિયાની ચે આગળ દોડી જાય છે, એને હું કેમ કરી સમાલી શકું ? મને ખાતરી છે કે એ કોક દિવસ સત્યાનાથ વાળવાની છે !’

ચંદ્રા પડખેના ઓરડામાંથી આવીને ધીરથી બોલી : ‘કેમ દિદિ, તમને એટલી ખીક શાંતી લાગે છે ?’

બસ, થઈ એ દેરાણી જેઠાણી વચ્ચે ખરાબર જમી ગઈ.

છિદામે આંખો કાઢીને કહ્યું : ‘હવે જો તું કદી એકલી ઘાટ પર ગઈ એવું મારા જાણવામાં આવ્યું છે તો તારાં હાડકાંની કચ્ચર કરી નાખીશ.’

ચંદ્રાએ કહ્યું : ‘તો મારો જીવ દાઢો પડે !’

આમ કહી તરત જ એ બહાર જવા નીકળી.

છિદામ એક ઠેકડો મારી તેનો ચોટલો ઝાલી ખેંચીને તેને

ધરમાં લઈ આવ્યો; પછી તેને ધરમાં પૂરી તેણે અદારથી ચારણું બંધ કરી દીધું.

કામધંધો કરીને સાંજે પાછો ઘેર આવીને જુગે તો ચારણું ઉઘાડું હતું, ને ધરમાં કોઈ નહોતું. ચન્દરા ત્રણ ગામ વટાવી એકદમ તેના મામાંને ઘેર જતી રહી હતી.

છિદામ ત્યાં પહોંચ્યો, ને અતેક સમજાવટ પછી, ખૂબ મહેનતે તેને પાછી તેડી લાગ્યો. પરંતુ આ વખતે તેણે હાર કબૂલી. હવે તે સમજ્યો કે પારાને મૂડીમાં પકડી રાખવાનું કામ જેમ અઘરું છે, તેમ આ મૂડી જેવડી સ્ત્રીને પણ જોરથી પકડી રાખવાનું કામ અસંભવિત છે—દશે આંગળીઓનાં છિદ્રોમાંથી એ નીકળી જાય છે.

હવે એણે જાગરહસતી કરવી છોડી દીધી.—પરંતુ હવે તે મનમાં ખૂબ દુઃખવાતો દુઃખવાતો રહેવા લાગ્યો. તેની આ અંચળ યુવતી સ્ત્રી તરફનો એનો શંકાપૂર્ણ પ્રેમ ઉગ્ર વેદનાની પેઠે એને ખૂબ ડામવા લાગ્યો. એટલે સુધી, કે કોઈકોઈ વખત એને થતું કે એ મરી જાય તો હું નિરાંતે જરા પગ વાળીને ખેસું! નવાઈ જેવું છે કે માણસને માણસની ઉપર જેટલી ઇર્ષ્યા થાય છે તેટલી જમની ઉપર નથી થતી!

આવે વખતે ધરમાં આ બનાવ બન્યો.

ચન્દરાને જ્યારે એના ધણીએ ખૂનનો આરોપ ઓઢી લેવાનું કહ્યું ત્યારે તે આઘી બનીને એની સામે જોઈ રહી. એની કાળી કાળી આંખો, કાળા અગ્નિની પેઠે મૂગી મૂગી એને બાળવા લાગી. એનું આખું શરીર અને મન ધીરે ધીરે સંક્રાન્ધાઈને ધણી-રાક્ષસના હાથમાંથી છૂટવાને મથવા લાગ્યું. એનો આખો અંતરાત્મા એનાથી એકદમ વિમુખ બની ગયો.

છિદામે દિવાસો આપ્યો કે તારે ખીરાની જરાયે જરૂર નથી.

આમ કહી એણે પોલીસની આગળ શું કામવાવું તે પણ ફરીફરીને તેને શીખવાડી દીધું. પણ ચંદ્રાએ એ બધી લાંબી વાતો કંઈ કાને ધરી નહિ. લાડ્યાની પૂતળીની પેઠે તે કેવળ બેસી રહી.

દૈદ્ય કામમાં છિદામની ઉપર દુખીરામનો આધાર હતો. એટલે છિદાને જ્યારે ચંદ્રાની ઉપર બધો દોષનો આરોપ મૂકવા માંડ્યો, ત્યારે દુખીએ કહ્યું: 'પણ પછી વહુનું શું થાય ?'

છિદામે કહ્યું: 'એને હું બચાવી લઉંશ.''

જાડો દુખીરામ હાથ કરી બેઠો.

વહુવાર, ચિરપરિચિત ગામના રસ્તા પર થઇને, મંદિરની પાસે થઇને, બજારમાં થઇને, ઘાટ આગળ થઇને, મજુમદારના ઘરની સામે થઇને, પોસ્ટ ઓફિસ અને નિશાળની પાસે થઇને, તમામ ઓળખીતા પાળખીતા લોકોના દેખતાં, કલંકની છાપ માથે ઓઢીને, હંમેશને માટે ઘર છોડી, ગામ છોડી ચાલી ગઈ. છોકરાનું ટોળું એની પાછળ પાછળ ચાલ્યું, અને ગામની સ્ત્રીઓ, તેની સરખો સાહેલોઓ. કાંઈ ધુમટામાંથી, તો કાંઈ બારણાની આડમાંથી, તો કાંઈ ઝાડની પાછળ ઊભી ઊભી, પોલીસના પહેરા નીચે જતી ચંદરાને જોઈ શરમથી, ઘુણથી ને ભયથી ઠંપી બેઠી.

ડેપ્યુટિ મેજિસ્ટ્રેટની પાસે પણ ચંદરાએ પોતાનો ગુનો કબૂલ કર્યો. પણ ખૂન કરતી વખતે તેની જોડાણીએ કાંઈ પણ રીતે એના ઉપર કંઈ ભુક્ષમ ગુન્મર્યો હોવાનો તેણે ઈનકાર કર્યો.

પરંતુ એ દિવસે હિદામ સાક્ષી આપવા આવતાં જ રડી પડ્યો, ને હાથ જોડી બોલ્યો : ‘મશ્વરનું નામ લઇને કહું છું, હજૂર, મારી સ્ત્રી નિર્દોષ છે.’

મેજિસ્ટ્રેટ ધમકાવી, કંડો પાડી એને પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા. ધીરે ધીરે એણે બધીયે વાત જેમ બતી હતી તેમ કહી દીધી.

પણ મેજિસ્ટ્રેટ તેની વાત માની નહિ. કારણ કે મુખ્ય વિશ્વાસપાત્ર સાક્ષી રામલોચને કહ્યું કે ખૂન થયા પછી થોડી જ વારમાં હું એ સ્થળે ગયો હતો. તે વખતે સાક્ષી હિદામ આવીને મારા પગમાં પડ્યો, ને બધો ગુનો કબુલ કરી બોલ્યો. ‘મારી વહુને બચાવવાનો કાંઈ રસ્તો બનાવો ! મેં ખરું બોલ્યું કંઈ જ કહ્યું નહિ. પણ સાક્ષીએ મને કહ્યું કે હું કહું કે મારા મોટા લાઇએ ભાત માગ્યો પણ ભાત મળ્યો નહિ, એટલે ગુસ્સામાં આવીને તેમણે સ્ત્રીના માથામાં

દાતરહું મારું, તો આજે કે નહિ ? તો મારી બેરી ખચી બચ કે નહિ ?' ત્યારે મેં કહ્યું કે ખચરદાર હરામખદા, અદાલતમાં એક અક્ષરે જૂઠું બોલતો નહિ,—એ મદાપાપ છે—વગેરે વગેરે.

રામસોચને પહેલાં ચંદ્રાને બચાવવા માટે ઘણી વાતો બનાવી કાઢી હતી, પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે ચંદ્રા પોતે જ વાંકી થઈને બેઠી છે ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે મારા માપ ! ઘરડે ઘડપણ હું શું કરવા જૂઠી સાક્ષી આપું ? જેટલું જાણું છું એટલું જ કહી દઉં.

આમ વિચાર કરી રામસોચને પોતે જે જાણતો હતો તે જ કહ્યું. બિચ્છું એમાં જરાં મીઠું મરચું ભસરાવીને કહ્યું.

ઉપ્પટિ મેઝરટ્ટે કેસ સેશનમાં મોકલ્યો.

દરમિયાન ખેતીવાડી, લેવડદેવડ, દસતું રડતું વગેરે દુનિયાનાં બધાં કામે જેમ ચાલતાં હતાં તેમ ચાલવા માંડ્યાં હતાં. અને પાછલાં વરસોની પેઠે જ લીલાં બનાજનાં ખેતરોમાં આવજીતો મૂશળધાર વરસાદ વરસના માંડ્યો હતો.

પોલીસ આરોપી અને સાક્ષીઓને લઈને અદાલતમાં દાખર હતી. સામેની મુન્સફની કચેરીમાં કેટલાયે માણસો પોતપોતાના કેસની રાહ જોતાં બેઠા હતાં. રસોડાની પાછળ આવેલી એક તલાવડીના ભાગ સંબંધી કેસ હડવા કલકત્તાથી એક વકીલ આવ્યો હતો, અને તે કેસમાં વાદીની તરફથી ઝાગણ્યાલીસ માણસો સાક્ષી આપવા આવ્યા હતા. કંઈ મેંકડો માણસો પોતપોતાના દિસાબનો પાઈએ પાઈને કેસો લેવા અંધીરા બનીને આવ્યા હતા, જગતમાં આના કરતાં વધારે મહત્ત્વનું :ખીલું કંઈ જ કામ નથી એવી તેમનો સમજ હતી.

છિદામ આરીમાંથી, દરરોજ આવી ને આવી વ્યાકુળ રહેતી.

આ દુનિયાની સામે એકીટશે જોઈ રહ્યો હતો; તેને અધુરું સ્વપ્ન જેવું લાગતું હતું. કમ્પાઉન્ડમાં એક મોટું વડનું ઝાડ હતું. તેના ઉપર કાયલ બોલતી હતી, પંખોએને નથી કાઈ કાયદો કે નથી કાઈ અદાલત.

ચંદરાએ જજની આગળ કહ્યું: 'અરે સાહેબ! એકની એક વાત હવે કેટલી વખત કહું?'

જજ સાહેબે તેને સમજાવીને કહ્યું: 'તું જે ગુનો કમ્પાઉન્ડ કરે છે તેની સગની તને ખબર છે?'

ચંદરાએ કહ્યું: 'ના.'

જજ સાહેબે કહ્યું: 'તેની સગ ફાંસી છે.'

ચંદરાએ કહ્યું: 'તો તમને પગે પકડું, સાહેબ, મને એ જ સગ કરો! તમને ફાંસી તે કરો! પણ મારાથી હવે આ નથી ખસાતું!'

જિલ્લામને અદાલતમાં હાજર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ચંદરાએ મોં ફેરવી લીધું.

જજે કહ્યું: 'સાક્ષીની સામે જોઈને કહે કે એ તારો કાલુ સગો છે?'

ચંદરાએ એ હાથે મોં ઢાંકી કહ્યું: 'એ મારો ધણી યાવ છે.'

સવાલ થયો: 'એને તારા પર પ્રેમ નથી?'

જવાબ મળ્યો: 'ઝાહ! ખૂબ પ્રેમ છે.'

સવાલ થયો: 'તને એના પર પ્રેમ નથી?'

જવાબ મળ્યો: 'ખૂન છે.'

પછી હિદામને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું: 'સાહેબ, મેં ખૂન ક્યું છે.'

સવાલ થયો: 'શા માટે?'

હિદામે કહ્યું: 'મેં ભાત માગ્યો, ભાલીએ ન આપ્યો.'

દુષ્પીરામ સાક્ષી આપવા આવતાં મૂર્છા ખાઈને પડી ગયો. મૂર્છા ઊતર્યા પછી તેણે જવાબ દીધો: 'સાહેબ'એ ખૂન મેં ક્યું છે.'

'શા માટે?'

'મેં ભાત માગ્યો, મને ન મળ્યો.'

ધણી ઊલટ તપાસ પછી, અને બીજી સાક્ષીઓ લીધા પછી જજ સાહેબને ખાતરી થઈ ગઈ કે ધરની સ્ત્રીને ફાંસીના અપમાનમાંથી બચાવવા વાસ્તે, આ જાને ભાઈ પોતાને માથે ગુનો વહેંચી રહ્યા છે.

પરંતુ ચંદ્રા પોલીસથી માંડીને છેક સેશન અદાલત સુધી અપરાધર એકસરખી રીતે જુઠાની આપતી આવી હતી, એના શબ્દોમાં એક અક્ષરનો યે ફેર પડ્યો નહોતો. એ વકીલો એને ફાંસીની સજામાંથી બચાવવા સ્વેચ્છાએ પોતાની સેવા આપવા દોડી આવ્યા હતા. તે એમણે એને બચાવવા ધણી પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ જેવે તેઓ એની આગળ હારી ગયા હતા.

જે દિવસે કાચી વયે, એક કાઝોધેલી નાનકડો છોકરી પોતાનું વળાંકદાર મુખકું લઈને, રમકડાં ફેંકી દઈ, બાપને ઘેરથી સાસરે આવી હશે, તે દિવસે રાત્રે શુભલગ્ન વખતે ભવિષ્યમાં આગના જેવો એક દિવસ આવશે એવો દાણે કલ્પના કરી હશે? એનો બાપ મરતી

‘વખતે નિશ્ચિંત મને ખોલતો ગયો હતો હતો કે ‘ગમે તેમ, મારી દીકરી તો દેખાણે પડી ગઈ!’

જેલમાં ફાંસીએ ચડાવતા પહેલાં દયાળુ સિવિલ સર્જને ચંદરાને પૂછ્યું:

‘કાઈને મળવાનું મન છે?’

ચંદરાએ કહ્યું: ‘મરતાં પહેલાં જરા માને મળવાનું મન છે.’

દાકતરે કહ્યું: ‘તારો પતિ તને મળવા આવ્યો છે, એને ખોલાવું?’

ચંદરા ખોલી: ‘મોત!’

પુત્રયજ્ઞ

વૈદ્યનાથ ગામમાં જ્ઞાતી પચાતા હતા, તેથી તેઓ ભવિષ્ય તરફ નજર રાખીને વર્તમાનનું તમામ કામકાજ કરતા. જ્યારે તેમણે લગન કર્યું ત્યારે વર્તમાન નવવધુના મુખ કરતાં તેમને ભાવિ નવકુમારનું મુખ વધારે સ્પષ્ટ દેખાયું હતું. શુભદષ્ટિ વખતે આટલી બધી દૂરદષ્ટિ ભાગ્યે જ કોઈ ખતાવતું હશે.

તેઓ સમજદાર આદમી હતા. એટલે પ્રેમના કરતાં પિંડને જ વધારે સમજતા હતા, અને પુત્રાર્થે ક્રિયતે માર્યા એ ન્યાયે જ તેમણે વિનોદિનીની સાથે લગન કર્યાં હતાં.

પરંતુ આ સંસારમાં જ્ઞાતીઓ જ વધારે હેતરાય છે. યૌવન પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જ્યારે વિનોદિનીએ એનું સૌથી મોટું કર્તવ્ય બજાવ્યું નહિ, ત્યારે પું નામે નરકનું દારૂ ઉઘાડું જોઈને વૈદ્યનાથ બહુ ચિંતામાં પડ્યા. મૃત્યુ પછી તેમની વિપુલ સમૃદ્ધિ કાણ ભોગવશે, એની ચિંતામાં મૃત્યુ પહેલાં એ સમૃદ્ધિ ભોગવવા પરથી તેમનું મન ઊઠી ગયું. એ તો પહેલાં જ કહી ગયાં હું કે વર્તમાન કરતાં ભવિષ્યને જ તેઓ વધારે સત્ય માનતા હતા.

પરંતુ યુવતી વિનોદિનીની પાસેથી એકદમ આટલા જ્ઞાનની આશા રાખી શકાય નહિ, એ ગિચારીનો અમૂલ્ય વર્તમાન એનું નવવિકસિત યૌવન હતું. એ વિના પ્રેમે નિષ્કળ વહી જાય એ એ એને મન સૌથી મોટો ચિંતાનો વિષય હતો. પરલોકના પિંડની ક્ષુધાને, એ આ લોકના ચિત્તની ક્ષુધા આગળ સાવ ભૂલી ગઈ હતી.— મનુનાં પવિત્ર વિધાનથી કે વૈદનાથની આધ્યાત્મિક વ્યથાથી તેના ભૂખ્યા હૃદયની જરા પણ ભૂખ હોવાય નહિ.

ગમે તે કહો, પણ આ ઉંમરે પ્રેમ દેવો ને પ્રેમ લેવો એ રમણીને મને, સ્વાભાવિક રીતે જ, ખીજાં તમામ કર્તવ્યો અને સુખો કરતાં વધારે કામતી છે.

પરંતુ વિનોદિનીનાં નસીબમાં પ્રેમનો વરસાદ વરસવો તો દૂર રહ્યો, પણ એને ગદલે, પતિ, પતિની ક્રોધ, અને ખીજાં અનેક નાનાં મોટાં માણસો તરફથી તિરસ્કાર અને ઉપેક્ષાની શિક્ષાઓનો વરસાદ એની ઉપર વરસવા માંડ્યો, બધાં એને ‘વાંઝણી’ કહીને બાંડતાં. એક કુટુંબના છોડને હવા અજવાળા વિનાના ખંધિયાર ઘરમાં રાખીએ તો એની જેવી દક્ષા થાય તેવી વિનોદાના વંચિત યૌવનની દશા થઈ હતી.

આખો વખત આ બોલચાલ અને વડાવડામાં રહી ન શકવાથી તે થોડો વખત કુસુમને ઘેર પાનાં રમવા જતી એટલો વખત એનો બહુ સારો જતો. ત્યાં પું નરકની બીધણુ છાયા હંમેશ હાજર ન હોવાને લીધે વાતોચીતો અને હજી મસ્કરીઓ પણ ખરાખર ચાલતી.

કુસુમ ક્રોધ ક્રોધ વખત પોતાના તરણુ દિયર નગેન્દ્રને પોતાની સાથે પાનાં રમવા બેસી લાવતી. વિનોદ એને જોઈ રમવાની હા ના કરતી, પણ નગેન્દ્ર વિનોદનો વિરોધ હસીને ઉઠાવી દેતો. —

સંસાર એવો છે કે એમાં એકમાંથી બીજું થાય છે, અને રમત ધીમે ધીમે સંદેહ રૂપે પશ્ચિમે છે એવી બધી ભારે ભારે વાતો નાની વચ્ચે એકદમ માન્યામાં આવતી નથી.

આવી રીતે રમવામાં નગેન્દ્રને પણ કંઈ વાંધો હોય એવું દેખાયું નહિ, અને હવે તો તે પાનાં રમવા માટે બહુ આગ્રહ પણ કરાવતો નહિ.

આવી રીતે વિનોદાની સાથે નગેન્દ્રનો પરિચય થવા લાગ્યો.

નગેન્દ્ર જ્યારે પાનાં રમવા બેસતો, ત્યારે બધા પાનાં કરતાં સજીવ પદાર્થ તરફ તેનું ચિત્ત અને આંખ વધારે રહેતાં, આથી તે રમતમાં ફરી ફરીને હારતો. એની આ હારનું કારણ સમજતાં કુસુમને કે વિનોદાને કાંઈને વાર લાગી નહિ.

હું પહેલાં જ કહી ગયો છું કે કર્મફળનું ગુરુત્વ સમજવું નાની વચ્ચે શક્ય નથી કુસુમ સમજતી કે આ એક ઠીક ગમત થઈ રહી છે, અને ધીમે ધીમે એ મજા મેળો કળાએ પૂર્ણ થાય એ જોવાનું તેને મન હતું. પ્રેમના ફળગાઓમાં છૂપી રીતે જળસિંચન કરવામાં તરુણીઓને બહુ મજા પડે છે.

વિનોદાને પણ એ અરાજ ન લાગ્યું. હૃદયને છતવાની તીક્ષ્ણ શક્તિ કોઈ પુરુષની ઉપર અજમાવી જોવાનું મન થતું એ અયોગ્ય હોઈ શકે છે, પણ એક અસ્વાભાવિક નથી.

આવી રીતે પાનાંની હારછતમાં અને છાંયો પાંજો કરતાં ક્યારે એ ખેલાડીઓનાં મનનો મેળ મળી ગયો, તેની અંતર્યામીને ખબર, અને બીજા એક ખેલાડીને ખબર ! પણ તેને તેમાં ગમત દેખાઈ !

એક દિવસ બપોરે વિનોદા, કુસુમ અને નગેન્દ્ર પાનાં રમતાં

તે પછી તેઓ બે વાર પરપ્યા હતા, પણ પુત્ર જન્મવાને બદલે કેવળ કલહ જન્મ્યો હતો. જોષીઓ અને ખાવા વેરાગીઓથી ઘર ભરાઈ ગયું હતું, દોરાધાગા, માદળીઆં અને પેટંટ દવાઓનો વરસાદ વરસતો હતો. કલિઘાટ પર એટલાં બધાં બકરાંનો ભોગ આપ્યો હતો કે એનાં હાડકાંના ઢગલા આગળ તૈમૂર લાંગે કરેલો હાડપિંજરનો વિજયસ્તંભ કંઈ હિસાબમાં ન ગણાય.

આટલું છતાંયે, માત્ર મૂઠી હાડકાં અને જરાક માંસવાળું એકાદે નાનકડું બાળક વૈદનાથના વિશાળ મહાલયનો એક ખૂણો રોકીને બેઠેલું દેખાયું નહોતું. મારા મૃત્યુ પછી ક્યો પારકો છોકરો મારું ધાન ભોગવશે એની ચિંતામાં એમને આજે ધાન ભાવતું નહોતું.

વૈદનાથે ફરી એક વખત લગન કર્યાં.—કરણ કે, સંસારમાં આશાનો જેમ અંત નથી, તેમ ગૃહસ્થાના ઘરમાં કન્યાઓની વૃદ્ધ નથી.

જોષીઓએ જન્માક્ષર જોધને ટક્કું કે આ કન્યાના પુત્રસ્થાનમાં એવો શુભયોગ દેખાય છે કે હવે થોડા જ વખતમાં વૈદનાથના ઘરમાં પ્રબવૃદ્ધિ થવા માંડશે.

એ પછી તો છ વરસ વીતી ગયાં, પણ પુત્રસ્થાનના શુભયોગની આબસ જોડી નહિ.

વૈદનાથ નિરાશામાં ડૂબી ગયા. છેવટે તેમણે શાસ્ત્રવિદ્ પંડિતાની સલાહથી એક ભારે ખરચાળ યજ્ઞની તૈયારીઓ કરી.—યજ્ઞ નિમિત્તે ઘણા વખત સુધી ઘણા ઘણા પાહાણોની સેવા થવા માંડી.

ખીજી તરફ, તે વખતે દેશમાં લયાનક દુકાળ હતો. દુકાળને લીધે બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સા હાડપિંજર જેવા બની ગયા હતા.

વૈદનાથ જે વખતે અત્રના ભર્થા લંડારની વચમાં ખેસીને વિચાર કરતો હતો કે મારું અન્ન કોણ ખાશે ? તે વખતે આખો ઉપવાસી દેસ પોતાના ચોંટી ગયેલા પેટની સામે જોઈને વિચાર કરતો હતો કે શું ખાવું ?

ખરાખર એ વખતે, ચાર ચાર મહિનાથી, વૈદનાથનાં ચોથી-વારનાં સહધર્મચારિણી એકસો આઠણોનું પાટોદક પાન કરતાં હતાં, અને એકસો આઠણો સવારે પ્રચૂર મિષ્ટાન્ન ખાઈને અને સાંજે અપૂર્ણ જલપાન કરીને, માટીનાં શ્રેકારાં અને દહીં ઘીવાળાં કેળનાં પાંદડાંથી મ્યુનિસિપાલિટીના કચરાના ગાડાને ભરી નાખતા હતા.

અન્નની ગંધ આવતા, દુકાળમાં માર્યાં માર્યાં કરતાં બૂખ્યાં માણસોનાં ટોળાં બારણા આગળ ભેગાં થતાં હતાં—તેમને હાંડી કાઢના માટે બારણા આગળ વધારાનો ચોટીદાર ઊભો રાખવો પડ્યો હતો.

એક દિવસ સવારે વૈદનાથના આરસના મહાલયમાં એક રથૂલ સ્ત્રીરવાળા સંન્યાસીની બશેર મોહનભોગ અને દોશ્વેર દૂધથી સેવા થઈ રહી હતી: વૈદનાથ શરીરે આદર વીંટાળી, હાથ જોડી, અતિશય વિનમ્રભાવે, જમીન ઉપર ખેસીને, ભક્તિઆવપૂર્વક, પવિત્રા ભોજન-કાર્ય નિહાળી રહ્યો હતો.

એવામાં કોઈ રીતે દરવાનની નજર ચુકાવીને, એક હાથપિંજર જેવા હોદ્દાને લઈને, એક અતિ દુખળી ઓળે ધરમાં દાખલ થઈ ક્ષોષ સ્વરે કહ્યું:

‘બાણુ ! કોણીઓ ખાવાનું આપો !’

વૈદનાથ હાંકીને ફાંકીને જિભેં ચઢતે ચીસ પાડી બકચોઃ
'ગુરુદયાળ ! ગુરુદયાળ !'

મામલો ખરાખર નથી એમ સમજી સ્ત્રીએ કર્ણ સ્વરે કહ્યુંઃ
'ઓ રે ! આ ઊકરોને કાળીઓ ખાવાનું આપો ! હું કશું નથી
માગતી !'

ગુરુદયાળે આવીને ઊકરો અને એની માંતે હાંકી કાઢ્યાં.

એ ભૂખ્યો દુકાળીઓ ઊકરો વૈદનાથનો જ એકનો એક પુત્ર
હતો.

એકમો પરિપુષ્ટ આત્મણે અને ત્રણ રૂપુષ્ટ સંન્યાસીઓ વૈદનાથને
પુત્ર પ્રાપ્તિની દુરાશામાં લોભાવીને તેનું અન્ન આરોગવા લાભ્યા.

ઉદ્ધાર

ઘોરી પ્રાચીન શ્રીમંત વંશની લાડકાડમાં ઊછરેલી સુંદર કન્યા હતી. એનો પતિ પરેશ જાત કમાઈથી ગરીબ અવસ્થામાંથી હમબૂના કંઈક ઊંચો આવ્યો હતો. ત્યાં સુધી એની સ્થિતિ સારી નહોતી ત્યાં સુધી, બિચારી છોકરીને દુઃખ પડે એ ખીક તેનાં સાસુ-સસરા-એ સ્ત્રીને એને ઘેર મોકલી નહોતી.

ઘોરી ઠીક ઠીક હંમર લાયક થયા પછી જ પતિને ઘેર આવી હતી.

આવાં બધાં કારણોને લીધે જ કદાચ પરેશ સુંદર યુવાન સ્ત્રીને પોતાને આધીન સમજતો નહિ, એને કદાચ વહેમી સ્વભાવ તેનો રોગ પશુ હોય.

પરેશ પશ્ચિમના કોઈ નાના શહેરમાં વકીલાત કરતો હતો. ઘરમાં સગુંવહાલું કોઈ હતું નહિ. માત્ર એકલી સ્ત્રી હતી. તેથી તે સ્ત્રીની ખૂબ ચિંતા કર્યા કરતો. વચમાં કોક કોક દિવસ તે ઓચિંતીનો અસમયે અદાલતમાંથી ઘેર આવી પહોંચતો. અરુઆતમાં તો

ગૌરી પતિના આવા આકર્ષક આગમનનું કારણ બરાબર સમજી શકતી નહિ.

હવે થોડે થોડે દિવસે પરેશ વગર કારણે નોકરને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકતો. કોઈ પણ નોકર એને જાણ દિવસ ગમતો નહિ. આમ કેટલાયે નોકરો જતા રહ્યા. ખાસ કરીને, અગવડની બીકે, જે નોકરને રાખવાનો ગૌરી વધારે આગ્રહ કરતી, તેને તો પરેશ બીજી જ ધડીએ વિદાય કરી દેતો.

આથી, તેજસ્વિની ગૌરીને જેમ વધારે આધાત થતો, તેમ તેનો પતિ વધારે અધીરો બની તેની આ અદ્ભુત વર્તણૂક ચાહુ જ રાખતો.

ઉવટે જ્યારે ન રહેવાવાથી, પરેશે દાસીને ખાનગીમાં બોલાવી અનેક જાતનાં વહેમો સવાલો પૂછવા માંડ્યા, ત્યારે એ બધી વાતો ગૌરીને કાને પહોંચવા લાગી. એ અભિમાનિની, સ્વદેખાધિષ્ટી નારી અપમાનનો ધા ખાધને સિંહણની પેઠે અંતરમાં સળગવા લાગી, અને આ ગાંડા સદેહે, પતિપત્નીની વચમાં પ્રત્યેખગની પેઠે આવી પડી, બંનેને એકદમ છૂટાં કરી નાખ્યાં.

પોતાનાં સદેહની ગૌરીને ખબર પડી ગઈ છે એવું જ્યારે પરેશે જાણ્યું ત્યારે તેની શરમ લાગી ગઈ; હવે તેણે છડેચોક દરરોજ ડગલે ને પગલે પોતાનો વહેમ પ્રગટ કરી સ્ત્રીની સાથે કળયો કરવા માંડ્યો. ગૌરી માત્ર નિરૂત્તર રહેતી, અને તીક્ષ્ણ નજરે જોઈ રહેતી પણ એના એ મીનમાં પરેશને આવડા દેખાતી, અને એની એ તીક્ષ્ણ નજર એને ચાબૂકની પેઠે વાગતી—આથી એનો સંશય ઊભરો વધતો જ ગયો.

આવી રીતે પતિસુખથી વચિત બનતાં, આ અપુત્ર યુવતીએ

ધર્મમાં મન પરાગ્યું. હરિસમાના નવા પ્રચારક ઘણાચારી પરમાનંદ સ્વામીને જોલાવી તેમની પાસેથી તેણે મંત્ર લીધો, અને તેમની પાસે જાગવતની કથા સાંભળવા માંડો. એના નારીકુલ્યનો, વ્યર્થ અનેકો તમામ સ્તેદ દેવળ લક્ષ્મણ બનીને, હવે ગુરુદેવનાં ચરણમાં સમર્પિત થઈ ગયો.

પરમાનંદના સચ્ચરિત્ર વિષે દેશવિદેશમાં પ્રાપ્તતા પણ મનમાં લેશમાત્ર સંશય નહોતો. ઓ તેમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખતું. પરેશ પણ એમને વિષે મોં જોડીને સંશય પ્રગટ કરી શકતો નહિ, તેથી એ સંશય છૂપા ધાંતી પેટે, ધીરે ધીરે જોડા ઉતરી છેક પરેશના હૃદય સુધી પહોંચી ગયો હતો.

એક દિવસ સાધારણ કાગળો વિષ દેવવાઈ ગયું. ઓની આગળ પરેશ પરમાનંદને દુરાચારી શક કહીને ગાળ દીધી, અને કહ્યું: 'જોશ એ બગલગતને તું મનમાં મનમાં નથી ચાલતી? તારા શાલિગ્રામને કાચ કડકાડી, ભોગન ખાઈને કહે!'

અંપાયેલો નાગણુની પેટં એકદમ માથું જીંચું કરીને, ખોટી બમાઈ કરીને પતિને વાંધવા ગૌરીએ રાપધી કહ્યું: 'હા, ચાલું છું તમારાથી થાય તે કરી લો!'

તરત જ ધરને તાણું લગાવી. ગૌરીને ધરમાં પૂરી, પરેશ અદાલતમાં આલ્યો ગયો.

કાઈ રીતે બાગ્યું ઉઘાડી, અસત્ય રાપધી ગૌરી તરત જ ધરમાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

પરમાનંદ એકાંત જોગશમાં એકલા એકા એકા જપોરે શાસ્ત્રપાઠ

કરતા હતા. ઝોચિતાની ગૌરી, વગર વાદળે પીગળી આવે તેમ અહાયારીના શાસ્ત્રાભ્યાસની વચમાં આવીને પછડાઈ પડી.

ગુરુએ કહ્યું : ' આ શું ! '

શિષ્યાએ કહ્યું : ' ગુરુદેવ, અપમાનિત સંસારમાંથી મારા ઉદ્ધાર કરીને લઈ જાઓ. તમારી સેવામાં હું જીવન પૂરું કરીશ. '

પરમાનંદે સખત ઠપકા આપીને ગૌરીને ઘેર પાછી મોકલી. પરંતુ, હાય ગુરુદેવ ! એ દિવસે ઝોચિતાનો અભ્યાસમાં જ વિદેષ પડ્યો તે ફરી સંધાયો નહિ !

પરેશ ઘેર આવ્યો. આરણ્ય ઉધાકું બેઠાંતેરે સ્ત્રીને પૂછ્યું : ' અહીં કાંઈ આવ્યું હતું ? '

સ્ત્રીએ કહ્યું : ' કાંઈ આવ્યું નહોતું, હું ગુરુદેવને ઘેર ગઈ હતી. '

પરેશના મોં પરથી એક પળ લોહી ઊડી ગયું; ખીજી પળ તેનો ચહેરો લાલ બની ગયો.

તેણે કહ્યું : ' કેમ ગઈ હતી ? '

ગૌરીએ કહ્યું : ' મારી મરણ ! '

તે દિવસથી ઘરમાં સ્ત્રીને પૂરી, બહાર ચોકી પહેરા બેસાડી પરેશે એવું તોફાન શરૂ કર્યું કે આખા શહેરમાં તેની બદમાઈ ચલા માંડી !

આ બધા નીચ અપમાન અને અત્યાચારના સમાચાર સાંભળીને પરમાનંદનું હરિચિંતન દૂર ચઈ ગયું. આ ગામનો એકદમ ત્યાગ કરી દેવાતી તેમને જરૂર લાગી, પરંતુ પીડિતને છોડીને તેઓ જઈ શકે કેવી રીતે ?

સંન્યાસીએ એ દિવસે તે રાત્રિએ કેવી રીતે વીતાવી તેની કેવળ તેમના અંતર્યામીને જ ખબર છે.

છેવટે ઘરમાં પુરાયેલી ગૌરીને એક દિવસ એક પત્ર મળ્યોઃ ‘વત્સ, વિચાર કરતાં મને માલમ પડ્યું છે કે ઘણી વખત અનેક સાધ્વી સાધક સ્ત્રીઓએ કૃષ્ણપ્રેમમાં સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે. જો સંસારના અત્યાચારને લીધે હરિનાં ચરણકમળમાંથી તારું ચિત્ત નિશ્ચિન્ત થતું હોય તો મને જણાવજે; ભગવાનની સદાયતાથી એમની સેવિકાનો ઉદ્ધાર કરી, પ્રભુનાં અભય પદારવિંદમાં એનું સમર્પણ કરવાનો હું પ્રયાસ કરીશ. કાગળ સુદ અગિયારશે બુધવારે બપોરે એ વાગે તું ધારે તો તમારા પુકુરને કિનારે મને મળી શકશે.’

ગૌરીએ કાગળને વાળમાં બાંધી અંબોડામાં સંતાડી દીધો.

કાગળ સુદ અગિયારસે આવી. બપોરે સ્નાન કરતા પહેલાં અંબોડા છોડીને જુએ છે તો કાગળ ન મળે ! આચિંતાને તેને વહેમ પડ્યો કે વખતે કાગળ પથારીમાં નીકળી પડ્યો હોય અને તે પતિના હાથમાં આવ્યો હોય. એ કાગળ વાંચીને પતિ ઇર્ષ્યાથી બળી મરતા હશે એવો ખ્યાલ કરી, ગૌરી મનમાં મનમાં એક પ્રકારનો આનંદ અનુભવવા લાગી, પરંતુ પોતાના માથાના ભૂષણ રૂપ એ પત્ર એ પાખંડીના હાથમાં પડીને અપમાનિત કરે એ કલ્પના પણ તે સહી શકી નહિ.

એકદમ દોડતી તે પતિના ચોરડામાં ગઈ.

જુએ તો પતિ જમીન ઉપર પડીને તરફડતો હતો, એના મોંમાંથી ફીણ નીકળતાં હતાં, અને આંખો કપાળે ચઢી ગઈ હતી.

પતિના જમણા હાથની બંધ મૂઠીમાંથી કાગળ ખેંચી લઈ, તેણે તરત જ દાકતરને બોલાવવા મોકલ્યો.

દાકતરે આવીને કહ્યું: ‘એવો પ્લેક્સી!’

—તે વખતે દરદી મરી ગયો હતો.

તે જ દિવસે એક જરૂરી મુકદ્દમાના કામે પરેશને બહારમામ જવાનું હતું. સંન્યાસીનું એટલી હદ સુંધી પતન થયું હતું, કે એ એ સમાચાર મેળવી, ગૌરીને મળવા તેઓ તયાર થઈ ગયા હતા!

સઘવિધવા ગૌરીએ બારીમાંથી ગુરુદેવને ચોરની પેઠે પુકારની પાસે આવતા જોયા—તરત જ વીજળીથી ચમકી હોય તેમ તેણે નીચું જોયું.

ગુરુ ક્યાંથી ક્યાં ઊતરી પડ્યા છે તે જાણે એક પળમાં વીજળીના ઝંખકારામાં એના હૃદયમાં દેખાઈ આવ્યું.

ગુરુએ ખૂમ મારી: ‘ગૌરી!’

ગૌરીએ કહ્યું: ‘આવું છું, ગુરુદેવ!’

પરેશના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી એના સ્નેહીઓ ન્યારે શમને ઠેકાણે પાડવા, એને ઘેર આવ્યા, ત્યારે તેમણે ગૌરીના મૃતદેહને પતિના પડખામાં સૂતેલો જોયો. તે ઝેર ખાઈને મરી ગઈ હતી.

આજના જમાનામાં આ આશ્ચર્યકારક સહમરણનું દૃષ્ટાન્ત જોઈ, સતીમાહારમ્ય જોઈ, સૌ આભા બની ગયા.

જળપાણી

: ૧ :

ઘણી જગાઓ બદલા પછી, જેવે ગીતયોવના ક્ષીરોદાગે જે શુરુપનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો તે પણ ત્યારે જીવું વસતી પેઠે તેનો ત્યાગ કરીને ગયો, ત્યારે મૂડી અનાજને માટે ખીજે આશ્રય શોધવાની પ્રશિશ્ન કરવામાં તેને વિકાર પેદા થયો.

યોવનને અંતે, શુભ સરદઝનુની પેઠે, એવી એક ગંભીર શાંત ગાઢ સુંદર વય આવે છે ત્યારે જીવનનું ક્ષણ ક્ષણે જે અને ધાન પાકે છે. તે વખતે યોવન વસંતની ઉદ્ગમ અંગળતા શોભતી નથી; સંસારમાં પોતાનું ઘર બાંધવાની ઇચ્છા પાંદડાં એક રીતે પૂરી થઈ ગઈ હોય છે. શુભ-અશુભ અને સુખદુઃખ જીવનમાં પાકીને અંતરના વ્યક્તિત્વને પરિપક્વ કરે છે. આપણા જૂતકાળની તમામ દુરાશાઓમાં દ્રવના-લોહમાંથી બધી ઉન્મત્ત વાસનાઓને પાછી જેમીને આપણી કુદ્ર સક્તિ પ્રમાણે દેવે આપણે તેમનું પ્રતિષ્ઠાપન કરીએ છીએ. દેવે જીવન પ્રેમની મુગ્ધ દ્રષ્ટિને આપણી સક્તી નથી, પરંતુ જૂનાં પરિચિત

માણસોમાં માણસ પહેલાં કરતાં ચે વધારે પ્રિય થઈ પડે છે. હવે યૌવનનું લાવણ્ય ધીમે ધીમે ઊંડાતું આવે છે એ વાત ખરી, પરંતુ ધડપણના લય વિનાની અંતર-પ્રકૃતિ લાંબા વખતના સહવાસને લીધે મોં પર ને આંખો પર વધારે સ્પષ્ટ રૂપે અસ્તિ થઈ જાય છે; હાસ્ય, દષ્ટિપાત અને કંડસ્વર અંદરના વ્યક્તિત્વની સાથે યોગ્યતા થઈ જાય છે. જે મધ્યુ નથી તેની આંખા ઊંડી; જેઓ ઊંડોને જતા રહ્યા છે તેમનો શોક ખતમ કરી; જેઓ ઊંડોને મળ્યા છે તેમને હસા કરી; જેઓ નિહટ આવ્યા છે, સ્નેહલાવ રાખ્યો છે, સંસારના વાવટોળમાં શોક, દુઃખ અને વિયોગમાં જેઓ પાસે ને પાસે રહ્યા છે, તેમને છાતીસરસા ખેંચી લઈ, એ સુનિશ્ચિત, સુપરિચિત, અને સુપરીક્ષિત સોકોના સ્નેહની અંદર નિર્ગતનો માલો અંધીને એમાં જ તમામ પ્રયત્નોને વાળીએ, તો તમામ આશંકાઓની તૃપ્તિ થાય છે. યૌવનની એ સ્નેહાળ સાંજે પણ ઉવનના એ શાંતિપર્વમાં પણ જેને નૂતન સંચય, નૂતન પરિચય, અને નૂતન બંધનની વૃથા આશામાં નૂતન નૂતન પ્રયત્નો પાછળ દોડવું પડે છે; જે વિદ્યામો ખાવાતું પાથરવું હજી પથરાયું નથી, સાંજે ઘેર પાછા આવવાના વખતે પણ જેના ઘરમાં સંધ્યાદીપ પ્રગટાવાયો નથી, એના જેવી દયાજનક દશા બીજા કોઈની નથી.

હીરાદ્યએ પોતાના યૌવનના સિમાડે પહેન્યા પછી, એક દિવસે સવારે જાગીને જોયું તો તેનો પ્રેમી રાતોરાત એના તમામ દાગીના અને રૂપિયા લઈને નાસી ગયો હતો; પરંતુ લાડું પણ પાછળ રાખી ગયો નહોતો, પણ વરસના ઊંડોને હૂંધ લાવીને પીંચડાવે એટલું પણ સફી ગયો નહોતો ! વિચાર કરતાં તેને લાગ્યું કે મારા ઉવનનાં આડતીસ વરસ મેં પૂરાં કર્યાં, પણ આ આડતીસ વરસમાં હું એક માણસને ચે મારો કરીને રાખી રહી નહિ, એકઠે ઘરના નાનકડા મૂલ્યમાં ઉવવા મરવાનો અધિકાર પણ મને મળ્યો નહિ; હવે તેને યોદ આવ્યું કે આજે ફરી આંખનાં આંસુ લૂછીને આંખોમાં અંજન

આંજવાં પડશે, હોદ્દા અને ગાલ પર લાલ રંગ કરવો પડશે, છાત્રી યૌવનને અનેક છળકપટથી ઢાંકીને, હસતે મોઢે, અચાક ધંધા ધારણ કરી, કોઈ નવીન હૃદયનું હરણ કરવા નવો માયાપાત્ર ફેલાવવો પડશે !

આવા વિચારો આવતાં તે ઘરનાં બારણાં બંધ કરી બોંય પર આળોટી, વારંવાર પથ્થરની બોંય ઉપર માથું પછાડવા લાગી.

આખો દિવસ તે ખાધાપીધા વગર મુમુર્ચુની પેઠે પડી રહી !

સાંજ થવા આવી. દીવા વગરના ઘરના ખૂણામાં અંધારું ગાઢ થતું ગયું. એવામાં નસીબનેજે-દોષ્ટ. જૂનો પ્રેમી આવીને 'ખીરો ! ખીરો !' કરીને બારણાં પર ટકારા મારવા લાગ્યો.

ક્ષીરોદા એકદમ બારણું ઉઘાડી, દાયમાં ઝાડુ લઈને વાલણની પેઠે દોડી આવી. રંસપિપાસુ જીવાનડો ઘડી પાણુ શોભ્યા વગર ઊભી પૂંછડીએ લાગી ગયો.

છોકરો ભૂખની બળતરાથી રડી રડીને ખાટલાની નીચે ઊંઘી ગયો હતો. આ ધમાધમમાં તે જાગી ગયો, અને અંધારામાં ખીચ્છી તૂટતા અવાજે 'મા ! મા !' કરીને રેવા લાગ્યો.

પછી, એ રેતા છોકરાને નિસથી છાતીએ બીડી, ક્ષીરોદા વીજળી વેગે દોડતી પાસેના કૂવામાં જઈને પડી.

અવાજ સાંભળી પડોશીઓ. દાયમાં દીવા લઈને દોડ્યા, તે કૂવાની આગળ બેગા ચઈ ગયા. ક્ષીરોદા અને છોકરાને તરત જ બહાર કાઢવામાં આવ્યાં.

ક્ષીરોદા તે વખતે બેભાન હતી, અને છોકરો મરી ગયો હતો.

ક્ષીરોદાને દવાખાનામાં લઈ જવામાં આવી. ત્યાં તે સાચુ થઈ ! ખૂનના અપરાધનું મેથરડેટ તહેામતનામું ઘડી કાઢી સેશન કોર્ટમાં મોકલ્યું.

જજ મોહિતમોહન દત્ત સ્ટેચ્યુટરી સિવિલિયન હતા. તેમના કુટુંબના કાંઈમાં ક્ષીરોદાને કાંસીની સજા થઈ. એ અભાગણીની દૃષ્ટાંતો વિચાર કરી વધીસેએ તેને બચાવવાના બધા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ જરાયે ફાવ્યા નહિ. જજને તે લેશમાત્ર દયાપાત્ર લાગી નહિ.

ન લાગવાનું કારણ હતું. એક તરફ તેઓ હિંદુ મહિલાઓને દેવી કહેતા હતા, અને બીજી તરફ સ્ત્રી જાતિ ઉપર તેમને ખરા દિવસો અવિશ્વાસ હતો ! એમનો મત એવો હતો કે સ્ત્રીઓ કુલનું બંધન તોડવાને માટે ટાંપીને ખેડી છે; જરાક જો અંકુશ લીધો ત્યારે તો સમાજમાં કુલવતી સ્ત્રી એકે જોવા જ ન જડે !

એમની આવી માન્યતાનું પણ કારણ હતું.

એ કારણ જણવા માટે મોહિતના યૌવનનો ઇતિહાસ કંઈક જોવો પડશે.

મોહિત જ્યારે કોલેજમાં બીજા વરસમાં ભણતો હતો, ત્યારે આશર અને આચારમાં એ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર પ્રદારનો માણસ હતો.

આજે મોહિતના માથામાં દાલ છે, ને પાછળ ચોટલી છે; મુઠિત મુખ ઉપર દરેજ સવારે ધારદાર અસ્તરાની ધારે દાઢી—મૂછનું મંડન થાય છે; પરંતુ તે વખતે તેઓ સોનાનાં ચસ્માં પહેરતા, દાઢી મૂંઝે રાખતા, અને સાહેબી ઢબે વાળ હોળતા—ઝોગણીસમી સદીના કાર્તિક જેવા લાગતા. વસ્ત્રાભૂષણમાં ખૂબ ધ્યાન હતું. મઘમાંસ તરફ અરુચિ નહોતી, અને એવા ખીજ પણ એક બે ગુણ હતા.

એની નજીકના એક ઘરમાં ગૃહસ્થ રહેતો હતો. તેને હેમચંદી નામે એક વિધવા દીકરી હતી. હંમરમાં એ મોટી નહોતી—ચૌદ કે પંદર હશે.

સમુદ્ર પરથી વનરાજવાળા નીલ તટભૂમિ જેમ રમણીય સ્વપ્ન સમી, ચિત્ર લાસે છે, તેમ દિનારે ઊતર્યા પછી તે લાગતી નથી. વૈધવ્યના અંતરાયને લીધે હેમચંદી સંસારથી દૂર દેંદ્રાઈ ગઈ હતી—એ દૂરતાને લીધે, એ વિયોગને લીધે, સંસાર એને પરમ રહસ્યમય પ્રમેદવનના જેવો લાગતો હતો. તેને ખચર નહોતી કે આ જગત યંત્રનો સાંચો ખડુ જટિલ છે, લોહાના કરતાં યે કડણુ છે, અને સુખ-દુઃખ, સંપદવિપદ, સંશય, સંકટ, નિરાશા અને પરિતાપથી ભરેલો છે.

હેમચંદી સમજતી કે સંસારપાત્રા ખળખળ વહેતી નિર્ઝરિણીતા સ્વચ્છ પ્રવાહ જેવી સદજ છે, સામે દેખાતી સૃષ્ટિના તમામ માર્ગો વિશાળ ને સરળ છે, સુખ માત્ર મારી આરીની બદાર છે, અને તૃપ્તિહીન આકાંક્ષા દેવળ મારા છાતોના પિંજરામાં ધમકતા તપતા ક્રોમળ હૃદયમાં જ છે.

તે વખતે હેમચંદીના અંતરાકાશના દૂર દિગંતમાંથી એક યૌવનવાયુએ વાહનિ, વિધવસંસારને વિચિત્ર વાસંતી શોભા વડે વિમૂષિત કરી દીધો હતો, સમસ્ત નીલ આકાશ તેના જ હૃદય કિલ્લોત્તરી પૂર્ણ ચર્કિ ગયું હતું, અને પૃથ્વી ઝળે પોતાના સુગંધમય મર્મકાવતી

ચારે તરફ, રક્તકમળની કામળ પાંખડીઓની પેઠે વિસ્તૃત થઈ બેઠી હતી.

ઘરમાં માંખાપ અને જે નાના લાઘવો સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. બન્ને લાઘવો વહેલા વહેલા જમી કરીને નિશાબે જતા, અને નિશાબેથી આવીને, વાળુ કરી, ફરી સાંજે રાત્રિશાળામાં ભણવા જતા. બાપને સાધારણ, પગાર મળતો, ઘરમાં મારતંર રાખવાનું એનું ગજુ નહોતું.

કામમાંથી નવરી ચતાં હેમ પોતાના એકાંત ઓરડાની ખારીમાં આવીને બેસતી, અને એકીટશે રસ્તા પર જતા આવતા માણસોને જોતી. ફેરીવાળાઓ કરણુ સ્વરે ખૂંસ પાડતા જતા તે તે સાંભળતી, અને માનતી કે જતા આવતા લોકો સુખી છે, બિહુઓ સ્વતંત્ર છે, અને ફેરીવાળાઓ કંઈ પોતાની આજીવિકા માટે આટલી કઠોર દોડદોડી નથી કરતા, પરંતુ આ દુનિયાની સુખમય રંગભૂમિમાં તેઓ કેવળ અભિનય કરે છે !

અને સવારે, બપોરે ને સાંજે, ઠાકમાઠથી બની હતીને, ગર્વમાં અદ્ધર ડોકે છાતી કાઢીને ચાલતા મોહિતમોહનને પણ તે જોતી. એ માણસ એને અતિ લાગ્યશાળી પુરુષશ્રેષ્ઠ મહેન્દ્ર જેવો લાગતો. એને થતું કે આ બંસુ માથું રાખીને ચાલતા ફક્કડ રૂપાળા જુવાનને કશાની ખોટ નથી, અને એને કશું ન આપી શકાય એવું નથી.

નાનકડી બાલિકા જેવી રીતે પૂતળાને જીવતો માણસ સમજી તેની સાથે ખેલ્યા કરે, તેવી રીતે વિધવા હેમશશી મોહિતને મનમાં મનમાં, એકેએક મહિમાથી મંડિત કરીને, દેવ બનાવીને, એની સાથે ખેલતી.

કાઈ કાઈ વખત રાતે એ મોહિતના ઓરડાને પ્રકાશથી ઝળહળતો, અને નર્તકીઓના તુપૂરની ધુધરીઓ અને સ્ત્રીકંઠના સંગીત ધ્વનિથી મુખરિત બની જતો જોતો તે વખતે ભીંત પર પડતા ચંચળ પડછાયાઓની સામે ટગર ટગર જોતી, મટકું પલ્લુ માર્યા વગર, તૃણાભરી આંખે તે આખી રાત :બેઠાં બેઠાં જ પૂરી કરતી. તે વખતે તેનું વ્યથિત પીડિત હૃદય, પાંજરામાં પુરાયેલા પંખીની પેઠે, છાતીના પિંજરા ઉપર પ્રચંડ આવેગથી આઘાત કરવા લાગતું.

તે શું પોતાના કૃત્રિમ દેવતાને તેની વિશ્વાસિતા માટે મનમાં મનમાં ઠપકો આપતી ? નિંદા કરતી ? ના. અગ્નિ જેવી રીતે પતંગને નક્ષત્રલોકનું પ્રલોભન દેખાડીને આકર્ષે છે તેવી રીતે મોહિતના એ પ્રકાશથી ઝળહળતો, ગીતવાદ્યથી મુખરિત, પ્રમોદમદિરાથી હલકતો ઓરડો હેમશશીને સ્વર્ગનું દર્શન કરાવીને ખેંચતો હતો. તે મધરાતે એકલી જાગતી બેસીને, સામેની બારીનાં એ પ્રકાશ, છાયા, અને સંગીત વડે તથા પોતાના મનની આશાઓ, આકાંક્ષાઓ અને કલ્પનાઓ વડે એક માયારાત્ર્ય ઊભું કરતી; પછી પોતાની માનસ પૂતળાને એ માયાપુરીની વચમાં બેસાડીને, વિસ્મિત, વિમુગ્ધ નયને એને જોઈ રહેતી, અને પોતાનું જીવન યૌવન, મુખદુઃખ, આલોક, પરલોક, બધાયને વાસનાના અંગાનામાં ધૂપની પેઠે બાળીને, એ નિર્જન એકાંત મંદિરમાં એ એની પૂજા કરતી.

એને ખબર નહોતી કે એની સામે આવેલા એ મંદાલયની બારીમાં, એ ઊછળતા પ્રમોદપ્રવાહની અંદર, એક પ્રચંડ ક્ષાન્તિ, ગ્લાનિ, પંકિલતા, ખીલત્સ લુધા, અને પ્રાણનો નાશ કરનારો દાંઢ છે. એ નિદ્રાહીન નિશાયર પ્રકાશની અંદર પ્રલય ખેલ ખેલતું નિર્દય નિષ્કુર કુટિલ હાસ્ય દૂરથી દેખાતું નહિ.

હેમ પોતાની નિર્જન બારીમાં બેઠી બેઠી પોતાના આ

માયા —સ્વર્ગ અને કલ્પિત દેવતાના ચિંતનમાં જ આખી જીંદગી સ્વપ્નાવેશમાં પૂરી કરી દેત, પરંતુ કમનસીબે દેવતાએ કૃપાદ્રષ્ટિ કરી અને સ્વર્ગ નજીક આવના માંડ્યું. સ્વર્ગે જ્યારે એકદમ આવીને ધરતીને સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે સ્વર્ગે પણ ભાંગી ગયું, અને જે વ્યક્તિએ આજ લગી એકલાં બેઠાં બેઠાં સ્વર્ગ ઘડ્યું હતું તે પણ ભાંગીને જમીનદોરત થઇ રહ્યું.

આ બારીમાં બેસનારી મુગ્ધ બાલિકા તરફ મોહિતની લોભુષ નજર ક્યારે પડી, ક્યારે તેણે ‘વિનોદચંદ્ર’નું ખોટું નામ ધારણ કરી તેને ઉપરાઉપરી કાગળો લખવા માંડ્યાં, અને છેવટે ક્યારે તેને એક બાકરણની બૂલોવાળો પણ હૃદયના પૂરા આવેગથી ધબકતો, ઉત્કંઠા ભર્યો જવાબ મળ્યો,—અને પછી થોડા દિવસ આઘાત પ્રત્યાઘાત, ઉલ્લાસ-સંદાગ, શરમ, સંદેહ, અને આશામાં ટેવાં વાવાઝોડાં વહી ગયાં,—તે પછી પ્રણયસુખની ઉન્મત્તતામાં વિધવાની આંખે આખી સૃષ્ટિ કેવી રીતે ચક્રવ્યક્ર કરવા લાગી, અને એમ કરતાં કરતાં કરવાના વેગમાં આખી સૃષ્ટિ ખોટી છાયાની પેઠે ક્રમી રીતે અદ્રશ્ય થઇ બધ, —અને છેવટે ક્યારે એક દિવસ અકસ્માત એ કરતા સંસાર ચક્રાવામાંથી વેગથી છૂટી પડીને, વિધવા દૂર દૂર ફેંકાઈને પડી, એ બધી વાત વિસ્તારથી કહેવાની હું જરૂર જોતો નથી.

એક મધરાતે પિતા, માતા, ભાઈ અને બરનો ત્યાગ કરીને હેમશશી ‘વિનોદચંદ્ર’નું ખોટું નામ ધારણ કરી રહેલા મોહિતની સાથે એક ગાડીમાં ચડી બેઠી. એની દેવ પ્રતિમા જ્યારે એની પાસે આવીને આડોચક બેઠી ત્યારે એને ખબર પડી કે એ તો પૂતળું છે, માટી છે, ખડ છે. લજ્જા અને ધિક્કારથી તેને ધરતીમાં સમાઈ જવાનું મન ચયું.

છેવટે જ્યારે ગાડી બિપડી, ત્યારે તે રડીને મોહિતના પગમાં પડી, બોલી: ‘આ રે, તમને પણ પકડું, મને મારે ઘેર મૂકી આવો!’

મોહિતે ગભરાઈને તેનું મોં ઢાળી દીધું—ગાડી વેગથી ચાલવા માંડી.

પાણીમાં ડુગતા અને મરણની પળે પહેંચેલા માણસને જેમ પડીકમાં હવનની તમામ ઘટનાઓ યાદ આવી જાય, તેવી રીતે એ બંધ બારણાંવાળી ગાડીના ગાઢ અંધારામાં દેમશયીને યાદ આવવા માંડ્યું—દરેક જન્મતી વખતે એના બાપા અને મામે બેસાડ્યા વગર ખાવા બેસતા નહિ; તેનો સૌથી નાનો ભાઈ નિશાળેથી આવતાં દિલ્લિના હાથના કાળિયા ખાવા માગતો; સવારે તે તેની સાથે પાન બનાવવા બેસતો, અને બપોરે મા તેના વાળ બાંધી આપતો. ધરનો એકેએક ઝીણામાં ઝીણો ખૂણો અને દિવસભરનું એકેએક ઝીણામાં ઝીણું કામ હવે તેના મનમાં ઝળહળી ઊઠવા લાગ્યું. હવે તેને લાગ્યું કે મારું એ એકાન્ત હવન અને મારો એ ક્ષુદ્ર સંસાર એ જ બંધ સ્વર્ગ હતું. એ પાન બનાવવાનું, વાળ હોળવાનું, પિતાને જન્મતી વખતે ખંખો નાખવાનું, રજાને દિવસે બપોરે તેઓ મૃત્યુ હોય ત્યારે તેમના પાદ વાળ ચૂંટી આપવાનું, ભાઈઓનો લુલ્લમ સદન કરવાનું આ બધું હવે તેને પરમ શાંતિભર્યા દુર્લભ સુખ સમું લાગવા માંડ્યું—હવે તેને લાગ્યું કે આ બધું હોય તો સંસારમાં બીજા કશું સુખની જરૂર નથી !

તેને થયું કે આખી દુનિયામાં ધરે ધરે ડુગડન્યાઓ અત્યારે ગાઢ ઊંઘમાં પડેલી હશે. અરે ! પોતાના ધરમાં, પોતાની પથારીમાં, શાંત રાત્રિની નિશ્ચિંત નિદ્રામાં કેટલું મુખ છે તેની આ પહેલાં અને કેમ બજાર પડી નહિ ! ધરની ઓઝો કાલે સવારે ધરમાં જાગશે, અને નિઃસંકેતે પોતાનું નિત્યકર્મ કરવા લાગશે; પણ ધરમાંથી ભાગેલી આ હેમશયીની નિદ્રાછીન રાત ક્યાં પૂરી થશે ને એનું સવાર ક્યાં પડશે ! અને એ આનંદદિણી સવારે મારા પેલા નાનકડા ધરમાં સવારનો ચિરપરિચિત શાંતિમય હાસ્યમય તડકો આવીને પડશે ત્યારે

ત્યાં એકદમ કેવી લગભગ ફેલાઈ જશે, કેવી લાંબાના તે કેવો હાહાકાર વ્યાપી જશે !

હેમ છાતીફાટ રૂદ્ધ કરવા લાગી. અતિ કુશળ સ્વરે તે કરમરવા લાગી: ‘ હજી રાત છે ! હજી મારી મા અને મારા બે ભાઈ જગ્યા નથી; હજી મને પાછી મૂકી આવો ! ’

પરંતુ એનો દેવતા કશું સાંભળતો નહોતો. એક ખીજ વર્ગની ગાડીમાં બેસાડીને તે તેને, ધણા દિવસના ધારેલા સ્વર્ગલોક ભણી લઈ ચાલ્યો.

આ પછી થોડા વખતમાં જ દેવતા અને સ્વર્ગ ફરી પાછા એક ખીજ વર્ગના જીર્ણ રથમાં ચડીને ખીજ તરફ જીપડી ગયા—રમણી ગળાખૂંટ કાદવમાં ડૂબેલી જ રહી.

મોહિતમોહનના પાછલા ઇતિહાસમાંથી અહીં માત્ર આ એક જ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વાર્તા 'એક તરફ' બની જાય એ બીક બીજી ઘટનાઓ નથી લખતો.

અત્યારે એ બંધી જૂની વાતો ઉમેરવાની કંઈ જરૂર પણ નથી. આજે એ વિનોદચંદ્ર નામ યાદ રાખી રહ્યું હોય એવું કાંઈ આ ધરતી પર હયાત હશે કે કેમ તે પણ સંદેહ છે.

હવે મોહિત શુદ્ધચારી બન્યો છે, તે આહનિક તર્પણ વગેરે કરે છે; અને આખો દિવસ શાસ્ત્રચર્યા કરે છે, પોતાના નાના નાના છોકરાઓને પણ તે યોગાભ્યાસ કરાવે છે, અને ધરતી સ્ત્રીઓની, સૂર્ય ચંદ્ર અને વાયુ પણ ન પ્રવેશી શકે એવા અંતઃપુરમાં કડક દેખરેખ રાખીને રક્ષા કરે છે.

પરંતુ એક વખતે તે પોતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓનો ગુનેગાર બન્યો હતો, તેથી આજે સ્ત્રીઓના તમામ સામાજિક ગુનાઓની તે સખતમાં સખત સજા ફટકારે છે.

ક્ષીરોદાને ફાંસીની સજાનો હુકમ થયો, તે પછી એક બે દિવસ ફેડે, ભોજન વિલાસી મોહિત જેલના ખગીયામાંથી મનપસંદ શાકતરકારી વીણવા ગયો હતો. તે વખતે, ક્ષીરોદા પોતાના પતિત જીવનના ભયંકર અપરાધોને માદ કરી પસ્તાવો કરે છે કે નહિ તે અણવાનું તેને કુપ્રહણ થયું.

મોહિતે સ્ત્રીઓના વોર્ડમાં પ્રવેશ કર્યો.

દૂરથી તેને કાઈ કહ્યાનો અવાજ સંભળાતો હતો. જઈને જોયું તો ક્ષીરોદા પહેરેગીરની સાથે આડતી હતી.

મોહિત મનમાં મનમાં હત્યો. તેને થયું કે સ્ત્રીઓનો સ્વભાવ જ આવો છે ! મોત પાસે આવ્યું છે તો યે એ ઝગડો છોડતી નથી ! મરી ગયા પછી જમને ધેર પછુ એ જમના દૂતની સાથે આજ્યા વિના નહિ રહે.

મોહિતને થયું કે એને જરા ઠપકો અને ઉપદેશ આપીને હવે એનો દિલમાં પસ્તાવો પેદા કરવો જોઈએ. આ શુભ ઉદ્દેશથી તે ક્ષીરોદાની પાસે ગયો, એટલામાં તો ક્ષીરોદા કશું સ્વરે હાથ જોડીને બોલી બીડી : ‘ઓ જજ બાથુ ! આપને પગે પકડું ! આને કહો કે મારી વીંટી પાછી આપે !’

પૂછતાં ખબર પડી કે ક્ષીરોદાનાં માથાના વાળમાં એક વીંટી અંતાડેલી હતી—હૈવયોગે એ પહેરેગીરની નજરે પડી જવાથી તેણે એ ખીચી લીધી હતી.

મોહિત ફરી મનમાં મનમાં હત્યો. એને થયું : વાહ ! કાલે તો ફાંસીના લાકડે ચઢવાની છે તો યે વીંટીનો મોહ છૂટતો નથી; પરંતુ જ સ્ત્રીઓનું સર્વસ્વ છે !

પછી તેણે પહેરેગીરને કહ્યું: ‘જોઈ, વીંટી કેવી છે?’

પહેરેગીરે તેના હાથમાં વીંટી મૂકી.

જાણે હાથમાં જલતો અંગારો પડ્યો હોય તેમ તે ચળકી પડ્યો. વીંટીમાં એક તરફ હાથ દાંતની અંદર તૈલ રંગે ચીતરેલી, એક દાંતી મૂછવાળા જીવાનની ખૂબ પારીક છબી બેસાડેલી હતી, અને બીજી તરફ સોનામાં નામ કોતરેલું હતું: ‘વિનોદચંદ્ર’!

હવે મોહિતે વીંટી પરથી મોં ઊંચું કરી, એકવાર ક્ષીરોદાના મોં સામે ધારીને જોયું. તેને ચોવીસ વરસ પહેલાંનું એક અશ્રુભીનું પ્રતિક્રમણ લગ્નગળ મુખ યાદ આવ્યું. એ મોંની સાથે આ મળતું આવતું હતું!

...

મોહિતે ફરી પાછું વીંટી સામું જોયું; હવે જ્યારે વીંટી પરથી તેણે ધીરે ધીરે મોં ઊંચું કર્યું ત્યારે તેની સામે ઊભેલી એ કલાકિની પતિતા રમણી, તેને એક નાનકડી સોનાની વીંટીના દિવ્યજ્વળ પ્રકાશમાં, સુવર્ણમયી દેવી પ્રતિમા સમી દેખાઈ.

સુભા

: ૧ :

છોકરીનું નામ જ્યારે સુભાષિણી પાડવામાં આવ્યું, ત્યારે કોને ખબર હતી કે બોબડી નીકળશે? તેની બે મોટી બહેનોનાં નામ સુકેશિની અને સુહાસિની પાડવામાં આવ્યાં હતાં, તેથી બાપે, તે બેની સાથે મેળ મળે તેટલા માટે છોકરીનું નામ સુભાષિણી રાખ્યું હતું.

આજે બધા એને ટૂંકમાં સુભા કહે છે.

રિવાજ મુજબ શોધખોળ ચાલી, ચૈસો ખરચ્યો અને મોટી બે છોકરીઓનાં લગન થઈ ગયાં. હવે નાની છોકરી માતાપિતાના હૃદય ઉપર મૂઝા ભારતી પેઠે વિરાળ રહી.

જે બોલી શકતું નથી, તેને લાગણી થતી હશે એવું કોઈના આન્યામાં આવતું નથી. આથી એના દેખતાં જ બધાં ચિંતા કરતા

કે આનું શું થશે ? નાનપણથી જ સુભા સમગ્ર ગર્ભ હતી હું વિધાતાના ચાપ રૂપે મારા બાપને ઘેર અવતરી છું આનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે સૌના નજરથી હમેશાં છૂપી રહેવાનો જ તે પ્રયાસ કરતી રહેતી, બધા મને બૂલી જાય તો સારું એવું જ તેને યથા કરતું. પણ પીગા દોષ કદી બૂલી શકે છે ખરું ?

એટલે માતાપિતાના મનમાં તે હમેશાં જન્યત જ હતી.

વળા એની મા એને પોતાની જ દોષ બૂઝ રૂપે ગણતી હતી. કારણ કે માતા છોકરા કરતાં છોકરીને પોતાના અંશરૂપે ગણે છે— છોકરીમાં કંઈ ખામી જુએ તો મા તેથી પોતાને જ ખાસ શરમાવા જેવું ગણે છે. આથી બિચકું, સુભાના પિતા વાણીકદ સુમાને પોતાની બીજી છોકરીઓ કરતાં જરા વધારે આદરતા હતા, પરંતુ માતા તો તેને પોતાનું ક્ષત સમજીને તેના ઉપર ખૂબ જ ચીકાચેલી રહેતી.

સુભાને જીમ નહોતી, પણ તેને વિશાળ પાંપણોવાળી મોટી મોટી કાળી ભમર આંખો હતી,—એને તેના હોઠ લાગણીના આભાસમાં પણ કામ કમળપત્રની પેઠે ફફડી બેઠા.

શબ્દોમાં આપણે જે ભાવ પ્રગટ કરીએ છીએ તે ઘણુંખરું તો આપણે જાતે પ્રયાસ કરીને બોલો કરીએ છીએ. તરજૂમો કરતા હોયએ એવું એ છે. બધી જ વખતે ભાવ ખરાબ પ્રગટ થાય છે એવું પણ કંઈ નથી, અશક્તિને લીધે ઘણીવાર ભૂલો પણ થાય છે.

પરંતુ કાળી આંખોને કંઈ તરજૂમો કરવો પડતો નથી. મન પોતે જ આપોઆપ તેની ઉપર જાયા દોળે છે, ભાવ પોતે જ દોષ વખત એ આંખો ઉપર પ્રસરી રહે છે, તો દોષ વખત ભક્ષ્ય સગળી જાય છે, તો દોષ વખતે જાંખો જાંખો થઈને દોલવાતો દોલ્ય છે, તો

‘કાઈ વખત આયમતા ચંદ્રની પેઠે તાકીને જોઈ રહે છે, તો કાઈ વખત ઝમકારા કરતી વીજળીની પેઠે દરો દિશાઓને ચમકાવે છે.’

સુખતા ભાવ સિવાય જેની પાસે જનમથી ખીલુ કાઈ ભાષા નથી, તેની આંખોની ભાષા અત્યંત ઉદાર અને અતાગ ગંભીર હોય છે. નરો સ્વચ્છ આકાશ જોઈ લ્યો !—ઉદય—અસ્ત અને ભાષા ‘હંસની રમંભૂમિ સમજી લ્યો !

એવા કાબ્યહીન મનુષ્યની અંદર વિરાટ પ્રકૃતિની પેઠે કાઈ વિરલ મહત્તા હોય છે. આથી જ સાધારણ છોકરા છોકરીઓ સુલાથી કંપક કરતાં રહેતાં, એની સાથે રમતાં નહિ.

નિર્જન મંચાક્ષના જેવી એ શબ્દહીન અને સંગીહીન હતી.

ગામનું નામ હતું ચંડીપુર. નદી બહુ નાની છે—ગૃહસ્થ ધરની છોકરી જેવી. એનો હાથ બહુ લાંબો પહોંચતો નહોતો. એ દુબળી હતી, પણ આળસુ નહોતી—પોતાના કુલકિનારાનું રક્ષણ કરીને એ પોતાનું કામ કર્યે જતી હતી. બંને કિનારે વસેલાં ગામોનાં એકેએક માનવીની સાથે તેને કંઈ ને કંઈ સંબંધ હતો, બંને કિનારે ગામો હતાં, અને ઝાડોની છાયાવાળી જંગી તટભૂમિ હતી, એની નીચેથી ઝાડવૃક્ષ સમી સ્રોતસ્વિની પોતાના મનની મસ્તીમાં ભાન ભૂલી, ઝડપથી, પ્રકુલ્લ હૃદયે પોતાના અગણિત કલ્યાણ કર્મો કરતી ચાલી જતી હતી.

વાણીકુંડનું ધર ખરાબર નદીને કિનારે હતું, એનું ધર, ધરની વાડ, ક્યારા, કોઢ, ખાણિયા, ધાસની ગંજી, આમલીનો નીચેનો આટલો, ઢેરી ફણસ અને કેળાંની વાડી વગેરે ખુબ જતા આવતા તમામ તોફાન-પ્રવાસીઓનું ધ્યાન ખેંચતું. આ ગૃહસ્થ ધરની રોશનીમાં બોમડો છોકરી કોઈનો નજરે પડતો કે નહિ તેની મને ખબર નથી, પરંતુ કામદાનમાંથી નવરો ચંતાં જ એ નદીકિનારે આવીને બેસતી,

કાષ્ટ વખત આપમતા ચંદ્રની પેઠે તાકીને જોઈ રહે છે, તો કાષ્ટ વખત ઝમકારા કરતી વીજળીની પેઠે દરે દિશાઓને ચમકાવે છે.

મુખના ભાવ સિવાય જેની પાસે જનમયી ખીણ કાષ્ટ ભાષા નથી, તેની આંખોની ભાષા અત્યંત ઉદાર અને અતાગ ગંભીર હોય છે. જાણે સ્વમય આકાશ જોઈ લ્યો !—ઉદય-અસ્ત અને ભાષા ઈંજનની રમસૂમિ સમજી લ્યો !

એવા કાવ્યહીન મનુષ્યની અંદર વિરાટ પ્રકૃતિની પેઠે કાષ્ટ વિરલ મહત્તા હોય છે. આથી જ સાધારણ છોકરા છોકરીઓ મુલાકાઈ કંઈક કરતાં રહેતાં, એની સાથે રમતાં નહિ.

નિર્જન મંથાક્ષતા જેવી એ શબ્દહીન અને સંગીતહીન હતી.

સુભા કોઢમાં પેંસીને બંને બાહુ વડે સર્વશીની ડોકે બાઝી પડતી, અને તેના કાન પાસે પોતાના ગાલ ધસતી, અને પાંગુલો રોહલરી નજરે તેની સામે જોઈ તેનું શરીર ચાટતી.

સુભા દિવસમાં ત્રણ વખત નિયમિત કોઢમાં જતી, તે સિવાય અનિયમિત જવાનું પણ બહુવાર, બનતું. ઘરમાં બ્યારે કંઈ કડવાં વેણુ સાંભળતી, ત્યારે એ પોતાની આ બે મૂગી સહિયરો પાસે દોડી આવતી—તે વખતે સુભાની સહિષ્ણુતાથી ભરેલી વિષાદમયી શાંત દષ્ટિ જોઈને, ગાયો કોઈ આંધળી અનુમાન શક્તિ દ્વારા તેની મર્મ-વેદનાં સમજી જતી, અને ધીરે ધીરે સુભાના શરીર સાથે ધસાઈને તેના બાહુમાં શિગડાં ધસી, તેને મૂગી વ્યાકુળતાપૂર્વક દિલાસો આપવાનો પ્રયત્ન કરતી.

આ સિવાય એક બકરીનું બચ્ચું અને એક બિલાડીનું બચ્ચું પણ હતું: એમની સાથે સુભાને એવો સમાન મૈત્રીભાવ નહોતો, તો પણ તેને તેમની સારી સહાનુભૂતિ મળેલી હતી. બિલાડીનું બચ્ચું રાતે દિવસે ફાવે ત્યારે સુભાના હુંફાળા ખોળામાં આવી ભરાતું ને બાંધવાની કોશિશ કરતું, અને સુભા તેની ડોકને પીઠ પર પોતાની કામળ આંગળીઓ ફેરવે તો તેને બાંધવાનું બહુ સહેલું લાગે છે એવો ભાવ પણ તે મોં પર પ્રગટ કરતું.

એની ભાષાની ખોટ જાણે પ્રકૃતિ પૂરી કરતી હોય એવું લાગતું હતું. જાણે પ્રકૃતિ એની વતી બોલતી હતી. નદીનો કલકલ અવાજ, લોકોનો કાલાહલ, હોડીવાળાનું ગાન, પંખીઓનો કંઠરવ, ઝાડોનો મર્મર અવાજ, આ બધું ચારે દિશાઓની ચંચળતાની સાથે એક થઈને, સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે, સુભાના સદાના શાંત હૃદય કિનારે આવીને અથડાતું હતું. પ્રકૃતિનો આ વિરિધ અવાજ અને પ્રકૃતિની આ વિચિત્ર ગતિ—એ પણ મોખડાની ભાષા છે તો ! મોટી મોટી આંખોવાળી સુભાની જ વિશ્વવ્યાપી આકૃતિ છે. કંસારી તમરાંના અવાજથી પૂર્ણ તટભૂમિથી માંડીને શબ્દાતીત નક્ષત્રલોક સુધીનું બધું કેવળ ઈંગિત છે, ભંગો છે, સંગીત છે, રૂઢન છે, અને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ છે.

અને, બપોરે જ્યારે માછીઓ-હોડીવાળાઓ ઘેર ખાવા જતા. ગૃહસ્થો ધરમાં ઝાંધી જતા, પંખીઓ જંપી જતાં, હોડીઓ બધે થઈ જતી, આખી સૃષ્ટિ બધાં કામકાજ બાબતોએ મૂકી, એકદમ થંભી જઈ, ભયાનક રૂપ ધારણ કરતી, ત્યારે ભીષણ મહાકાશની નીચે કેવળ એક મૂર્તી પ્રકૃતિ અને બીજી આ મૂર્તી છોકરી સામસામાં ગુપચુપ બેસી રહેતાં—એક જણ અતિ વિસ્તીર્ણ તડકામાં અને બીજું ક્ષુદ્ર ઝાડની છાયામાં.

સુભાને કોઈ અંતરંગ મિત્રો નહોતાં એમ નહિ. સર્વશી અને પાંચુલી નામની કાઢમાં બે ગાયો હતી. આ નામો એ ગાયોએ આ છોકરીના મોઢે કદી સાંભળ્યા નહોતાં, પરંતુ એ છોકરીનો પગરવ તેઓ ઝોળખી જતી હતી. એ પગરવને પોતાને નીરવ કર્ણ અવાજ હતો; એ અવાજનો મર્મ એ ગાયો ભાષાના કરતાં યે વધારે સારી રીતે અને સહેલાઈથી સમજી જતી; સુભા ક્યારે ગેલ કરે છે, ક્યારે ઠપકા દે છે, ને ક્યારે કરગરે છે તેની એ ગાયોને માણસોના કરતાં યે વધારે સારી રીતે ખબર પડતી હતી.

આનંદ વિનોદમાં જ્યારે પણ કાંઈ માણસની ખોટ પડે ત્યારે તેઓ હાથે ચડેલા જ હોય છે.

પ્રતાપનો ખાસ શોખ હતો માછલાં પકડવાનો. આથી જોઈએ તેટલો વખત સહેલાઈથી કાપી શકાય છે. બપોર પછી ઘણી વખત પ્રતાપ નદી કિંદે આ કામમાં મગ્નૂલ દેખાતો. અને એવી રીતે જ ઘણી વખત સુભાને તેનો મેળાપ થતો. ગમે તે કામમાં હોય, પણ કાંઈ સોજતી હોય તો પ્રતાપને સારું લાગતું. માછલાં પકડતી વખતે તો આવો મૂળો સોજતી હોય એ જ સૌથી સારું—એટલે પ્રતાપ સુભાની મર્યાદા સમજતો હતો. આથી, બધા સુભાને સુખા કહેતા, પણ પ્રતાપ તેને જરા વધારે સ્નેહથી કેવળ ‘સુ’ કહીને બોલાવતો.

સુખા આમલીના ઝાડ હેઠળ બેસી રહેતી, અને પ્રતાપ થોડે દૂર બેઠો બેઠો પાણી તરફ જોઈ રહેતો. પ્રતાપને પાન ખાવાની ટેવ હતી, સુખા જાતે પાન બનાવીને એને માટે લાવતી. ઘણી વખત એ એની પાસે બેઠી બેઠી વિચાર કરતી કે પ્રતાપને હું કંઈ ખાસ મદદ કરું, કાંઈ રીતે એનું કંઈ કામ કરું, કાંઈ રીતે એની હું ખાતરી કરાવું કે આ દુનિયામાં હું પણ ઓછી ઉપયોગી નથી !

પરંતુ કશું કામ હોય તો ને ?

પછી તે વિદ્યાતાને મનમાં મનમાં અલૌકિક શક્તિ માટે પ્રાર્થના કરતી; મંત્રજાળે એકદમ એવો ચમકાર કરી નાખવાનું તેને મન થતું કે પ્રતાપ એ જોઈને નવાઈ પામી જાય ને કહે: ‘ઓહો ! અમારી સુબીમાં આટલી તાડાત હશે એવી અમને અજ્ઞર નહિ !’

સુખા વિચાર કરતી કે જો હું જલકુમારી હોત તો ધીરે ધીરે જળનાંથી નીકળી, એક સાપના માથાનો મણિ લાવીને ઘાટ પર મૂકી જાત; પછી પ્રતાપ એનું માછલાં પકડવાનું બંધ કરી એ મણિ

જિંઘા પ્રકારના જીવોમાં મુલાતે એક બીજો સાથીદાર મળી ગયો હતો. પરંતુ તેની સાથે મુલાતે ચોક્કસ કંઈ જાતનો સંબંધ હતો તે નક્કી કરવું કઠણ છે, કારણ કે તે ભાષાવાળો જીવ છે. એટલે ખેતી વચ્ચે કોઈ સમભાષા નહોતી.

એ ગોસાઈનો નાનો છોકરો હતો. એનું નામ પ્રતાપ બિલકુલ એટી હતો. એ કંઈ કામકાજ કરીતે ખે પૈસા કમાવાનો પ્રયત્ન કરે એવી એનાં બાપને હવે આશા નહોતી.

એટી માણસોને એક ફાયદો એ હોય છે કે ધરનાં માણસો ભલે તેમની ઉપર ગુસ્સે થાય, પરંતુ બીજાં માણસોમાં તેઓ ધણંખરું પ્રીતિપાત્ર બની જાય છે. કારણ કે કોઈ પણ કાર્યમાં બંધાયેલા નહિ હોવાને લીધે, તેઓ જાહેર મિત્રકત બની જાય છે. જાહેરમાં જેવી રીતે એકાદ જાહેર બગીચો હોયો એમણે તેવી રીતે ગામમાં કામકાજ વગરના ખે ચાર જાહેર માણસો હોવાની ખાસ જરૂર છે. કામકાજમાં

મુસાની ઉંમર વધતી જતી હતી, ધીમે ધીમે તે પોતે પોતાને
ઓળખતી ચર્ષ હતી. જ્યારે કોઈ પૂર્ણિમાએ, કોઈ સમુદ્રમાંથી, કોઈ
સરતીનું મોજું આવીતે તેના અંતરાત્માને કોઈ નૂતન અનિવર્યનીય
એતનાશક્તિથી પરિમૂર્છિત કરી રહેલું હતું.

ગંભીર પૂર્ણિમાની રાતે તેણે એક વખત ધીરે ધીરે શયનખંડનું
આરણ્ય ઉગ્રાડીને ખીતાં ખીતાં મોં બહાર કાઢી, બહાર નજર કરીને
જોયું તો પૂર્ણિમા-પ્રકૃતિ પણ મુસાની પેડે એકલી સૂખ જગતને
માથે જમતી બેઠી હતી, અને યૌવનના આનંદથી, વિષાદથી, અનંત
નિર્જનતાની છેક છેલ્લી સીમા સુધી, અરે, એની યે પેલી પારશુધી
સળવળતી હતી, પણ કંઈ બોલી શકતી નહોતી.

આ નિસ્તબ્ધ વ્યાકુળ પ્રકૃતિને એક ખૂણે એક નિસ્તબ્ધ વ્યાકુળ
આસિકા એકલી ઊભી હતી.

આ તરફ ડોહરીને મોટી ચત્તી નેઈ આળાપ ગિતામાં પડી

એકે એકદમ પાણીમાં ફેંપડી મારત; અને પાતાળમાં એકે ને એક
કે રૂપાંત મહેલમાં સોનાના પલંગમાં—ઓહ! આ કાણુ બેઠેલું છે?
ઓહ! આ તો આપણા વાણીકંદની પેલી બોબડી છોકરી સુ—
આપણી સુ આ હીરામાણેકી અમમતી વિરાટ પાતાલપુરીની એકની
એક રાજકુળ છે.

તો વિચાર કરતી કે શું હું આવી ન બની શકત? જરૂર બની
શકત, હથુંજ અસંભવિત નથી, પરંતુ, ગમે તેમ, હું પાતાલના
રાજવંશની એકની એક છોકરી થવાંને બદલે વાણીકંદના ઘરમાં જન્મી
હું, અને ગોસાઈના છોકરા પ્રતાપને કાઈ રીતે ચમકાવી શકતી નથી!

સુસાની ઉંમર વધતી જતી હતી, ધીમે ધીમે તે પોતે પોતાને
ઓળખતી ચર્મ હતી. જાણે કોઈ પૂર્ણિમાએ, કોઈ સમુદ્રમાંથી, કોઈ
સરતીનું મોજું આવીને તેના અંતરાત્માને કોઈ નૂતન અનિવર્યનીય
એતનાશક્તિથી પરિપૂર્ણ કરી રહ્યું હતું.

ગંભીર પૂર્ણિમાની રાતે તેણે એક વખત ધીરે ધીરે શ્વપ્નખંડનું
આરણ્ય ઉઘાડીને ખીતાં ખીતાં મોં બહાર કાઢી, બહાર નજર ફરીને
જોયું તો પૂર્ણિમા-અદૃતિ પણ સુભાની પેઠે એકલી સૂખ જગતને
માથે જાગતી બેઠી હતી, અને યૌવનના આનંદથી, વિષાદથી, અનંત
નિર્જંગતાની છેક છેલ્લી સીમા સુધી, અરે, એની યે પેલી પાર સુધી
સળવળતી હતી, પણ કશું બોલી શકતી નહોતી.

આ નિસ્તબ્ધ વ્યાકુળ અદૃતિને એક પ્રભુએ એક નિસ્તબ્ધ વ્યાકુળ
આલિંગ એવી ઊભી હતી.

આ તરફ ઓઢરીને મોટી ચત્રી જેઈ માળાપ આંધિતામાં પડી

ગયાં હતાં. લોઢાએ પણ નિંદા કરવા માંડી હતી. એટલે મુઠી કે નાતબહાર મૂકવાની વાતો પણ સંભળાતી હતી.

વાણીકંઠની આર્થિક દશા સારી હતો, જે ટંક ભરી થાળાએ ખાતો હતો, એટલે એના દુશ્મનો ઓછા હતા.

પતિપત્નીએ લાંબી મસલત ચલાવી.

થોડા દિવસ વાણી બહારગામ ગયો.

હેવટે વાણીએ પાછા આવીને કહ્યું: ‘ચાલો, કલકત્તા જઈએ!’

પરદેશ જવાની તૈયારીઓ ચવા માંડી, ધુમ્મસથી ઢંકાયેલા પ્રભાતની પેઠે સુભાનું આખું હૃદય આંસુનાં ધુમ્મસથી એકદમ ભરાઈ ગયું. કોઈ અબ્બણો આશંકાથી તે થોડા દિવસ ચર્ચા મૂળા પ્રાણીની પેઠે તેનાં માબાપની પાછળ પાછળ ફરતી હતી; અને આંખો ફેડીને એમનાં મોં સામે જોઈ કંઈક સમજવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. પરંતુ એ લોઢા એને સમજાવીને કશું કહેતા નહોતા.

એવામાં એક દિવસ બપોર પછી માછલાં પકડવા બેસતી વખતે પ્રતાપે હસીને કહ્યું: ‘કેમ રે સુ, તારો વર જડી ગયો, હવે તું પરણ્યા જાય છે ખરું ને? જોજો. અમને બૂલી ના જતી.’

આમ કહી ફરી તેણે કામમાં મન પરાવ્યું :

હૃદયમાં વીંધાયેલી દરણી શિકારીની સામે જોઈને મૂળી લાપામું કહે કે મેં તારું શું બગાડ્યું હતું? તેવી રીતે સુભાએ પ્રતાપની સામે જોયું.

આજે સુભા ઝાડની નીચે બેસી રહી નહિ. વાણીકંઠ જિંદગીમાંથી જીડીને શયનખંડમાં હુકો ગંગડાવતો હતો, સુભા તેના પગ આગળ બેસીને તેના મોં સામે જોઈ રેવા લાગી.

હેવટે દીકરીને દિલાસો આપવા જતાં વાણીકંઠના સૂકા ગાલ ઉપર ચઢીને આંસુ ટપકવા લાગ્યાં.

કાલે કલકતા જવાનું છે. સુભા કોઠમાં પોતાની બાથ સખીઓની વિદાય લેવા ગઈ. તેણે તેમને પોતાને હાથે ખવડાવ્યું, તેમને ગળે વળગી બન્ને આંખોમાં બને તેટલી લાપા ભરીને, એમની સામે જોયું એની આંખોમાંથી ટપ ટપ કરતું પાણી પડવા માંડ્યું.

તે દિવસે સુદ આરશની રાત હતી.

સુભા શયનખંડમાંથી બહાર નીકળી પોતાની ચિરપરિચિત નદીને કંઠે ગઈ અને ધાસમાં આભોટી પડી—જાણે મનુષ્યોની વિરાટ મૂર્તિ આતા ધરતીને, એ બાહુથી વળગી તે કહેવા ઇચ્છતી હતી ‘કે ઓ મા ! તું’ મને ન છોડ ! મા ! મારી પેઠે તારા બાહુ લંબાવીને તું પણ મને વળગી પડ !’

સૌ કલકતા પહોંચી ગયાં. એક ઘરમાં રહેવા માંડ્યું.

એક દિવસ સુભાની માએ સુભાને ખૂબ શણગારી વાળ હોળીને લેતો જરોના દોરાથી અંબોડો બાંધ્યો. પછી દાગીના પહેરાવી તેના સ્વાભાવિક રૂપને બને તેટલું ગુમ કરી દીધું. સુભાની આંખોમાંથી આંસુ પડતાં હતાં, વખતે આંખો ફૂલી જાય ને ખરાબ દેખાય એ બીજી તેની માએ તેને ખૂબ ઠપકો આપ્યો, પરંતુ આંસુએ એનો ઠપકો સાંભળ્યો નહિ.

મિત્રને લઈને વર પોતે કન્યાને જોવા આવ્યો.

કન્યાનાં માથાપ ખૂબ ચિંતાતુર બની ગયાં, બચતીત બની ગયાં, ગભરાઈ ગયાં; જાણે દેવતા પોતે પોતાના બલિદાનનું પશુ પસંદ કરવા આવ્યા હોય એવું એમને લાગ્યું. તેમણે નેપથ્યમાંથી ખૂબ

તર્જન, ગર્જન, અને ધુમાટા કરીને સુભાનો અશ્રુપ્રવાહ; ખમણે વહેવડાવીને, પરીક્ષકની આગળ તેને ધક્કી.

હાંખી પરીક્ષા કર્યા પછી, પરીક્ષકે કહ્યું: 'ઠીક છે.'

ખાસ કરીને છોકરીનું ફક્ત જોઈને તેમને લાગ્યું કે એને હૃદય છે; વળી એણે હિસાબ કરી જોયો કે જે હૃદય આજે માખાપતા વિયોગની ખીંકે આટલું દુઃખી થાય છે તે આજે, નહિ તો કાલે, મને ખપ લાગશે.

આમ છીપતાં મોતીની પેઠે, ખાલિકાનાં અશ્રુજલે કેવળ ખાલિકાનું મૃદ્ય વધારવાનું જ કામ કર્યું—ખાલિકાની વતી કહેવાનું કશું કહ્યું નહિ.

પંચાંગ જોઈ શુભમુહૂર્તે લગન થઈ ગયાં.

બોખડી છોકરીને પારકાના હાથમાં સોંપીને ખાપ-મા દેશમાં પાછાં કર્યાં. તેઓ નાતવહાર થતાં બચી ગયાં, અને તેમનું મોત પણ સુધરી ગયું.

35055

વર પશ્ચિમમાં નોકરી કરતો હતો. લગન પછી થોડા દિવસમાં તે સ્ત્રીને પશ્ચિમમાં લઈ ગયો.

અઠવાડિયામાં જ સૌને ખબર પડી ગઈ કે વહુ બોખડી છે. પરંતુ એમાં એનો વાંક નથી, એણે કોઈને છેતરવાનું કશું નથી, એ વાત કોઈ સમજ્યું નહિ. એની આંખોએ તો ક્યારની ચે, એ વાત જાહેર કરી હતી, પરંતુ કોઈ તે સમજી શક્યું નહોતું. તે ચારે તરફ જોતી હતી, પણ બોલો શકતી નહોતી; અને મૂંગીની ભાષા સમજી શકનારાં એનાં જનમનાં પરિચિત મુખ કોઈ ત્યાં હતાં નહિ—એનાં સદાના શ્રાંત હૃદયમાં એક અનંત અવ્યક્ત કંદન ગાજતું હતું—અંતર્યામી સિવાય બીજું કોઈ તે સાંભળતું નહોતું.

આ વખતે તેને પતિ આંખો અને કાન દ્વારા પરીક્ષા કરીને એક જીભવાળી કન્યાને પરણી લાગ્યો.